



Жүсіпбек Аймауытов

ШЫҒАРМАЛАРЫ

II



Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігі
Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВ

БЕС ТОМДЫҚ ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

ЕКІНШІ ТОМ

РОМАНДАРЫ

АЛМАТЫ
«ЖІБЕК ЖОЛЫ»
2003

ББК 84 (5 Қаз)

А 31

Қазақстан Республикасының Мәдениет,
ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылды

Редакция алқасы:

С. Қирабаев (жауапты редактор),
З. Ахметов, Д. Қамзабекұлы, Б. Қанапиянов, С. Қасқабасов

Томды баспаға дайындаған:

С. Қирабаев, Д. Қамзабекұлы

А 31

Аймауытов Жүсіпбек.

Бес томдық шығармалар жинағы. Екінші том.

Романдары. – Алматы: “Жібек жолы” баспа үйі,
2003. – 312 бет.

ISBN 9965-637-06-7

Екінші томға Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» және «Қартқожа»
романдары кірді.

А $\frac{4702250201}{430(05)-03}$ хабарланбаған – 2003

ББК 84 (5 Қаз)

ISBN 9965-637-06-7

ISBN 9965-425-94-9

© М.О. Әуезов атындағы Әдебиет
және өнер институты, 2003

© “Жібек жолы” БҰ, 2003

Ақбілек



БІРІНШІ БӨЛІМ

Өскеменнің ар жағында, Бұктарманың оң жағында әлемге аян Алтай бар.

Сол Алтайдың күнгейінен құбыла жаққа құлай аққан, құлай ағып Ертіс түскен, күр-күр еткен Күршім бар.

Алтай Күршім не заманнан қалың Найман мекені. Сол Алтаймен сол Күршімнің қысы қыспақ, жазы самал, күн жылт етсе терт түлік мал қарағайлы Қарт Алтайдың, Алтай сынды анасының көкірегін аймаласып, тырандасып, мәйек басып, мамырласып жатқаны.

Қарт Алтайдың қақ басында, алақанның аясында, бал татыған айна сулы, түрі де аспан, сыры да аспан, шарап сулы Марқакөлі. Марқакөлді алқалаған, ақ ауылды Алтай елі. Алтай елі — алтай жазы тау еркесі — киік болып, өзге елдерден биік болып, Марқакөлдің самалына сайран етіп жатқаны. Марқакөлдің суы балдай. Марқакөлдін суын ішіп, отын жеген сары қарын, тұтам емшек жануардың бауырынан сүт сорғалап, сүт емес-ау құт сорғалап, көнек-көнек лықылдайды; қара саба емізіктеп, қою, салқынын, сары қымыз, быжылдаған дәрі қымыз шара-шара шыпылдайды. Бір шарасын ішкен адам дәл хор қызын күшқандай боп, беті шиқан дуылдайды; ауызы қобыз гүлдейді; мае болады, жас болады; жел жетпеске мініп алып, Алтай тауын дүрсілдетіп, таудың тасын күтірлетіп, көкпар, жарыс, алыс-жұлыс асыр салып жатқаны.

Әлгі Алтайдың аруларын айтуға тіл жетпейді. Алтын, күміс, — Алтай кені; алтын сырға алты қарыс алып түсіп құлақтарын, жүзі Алтайдың айындай боп, көзі құралайындай боп, күлкісі атқан таңындай боп, бойы Қопа талындай боп, былқ-сылқ етіп бұраңдасып, күлбіресіп, көлендесіп, езу тартса есің кетіп, сұңқыл қақса, шым-шым етіп, бойың босап, ойың босап, қиялың қиян кезеді.

Кеп онда емес-ау, жарандар! Бер қарандар, құлағың сал! Тыңдаушылар анталаса, кеп құрайын бір тамаша. Ертегі емес, ертеде емес, ұзын да емес, келте де емес, қарапайым қара сөзбен бір

өңгіме шертейін. Қысыр сөзді қысқартайын, әңгімеме жол тартайын. Өлең сөзге олақ едім, күйлі емес деп қомсынбандар.

Сол Алтайдың бөктерінде жам жолменен жандамайлап, ала ат мінген жалғыз адам келе жатыр бейсауат. Көтегейті Күршім жақ, бет алысы — Кара-екем шаты. Қара-екем шаты қамау жартас, дәл аясы шұңқыр көгал, бір ауызды, тар ауызды. Шұңғыл шатын, мейірімді Алтай түсі қашып, түнде жорытқан жорықшыға соққан ғой. Ажал түрткен мал болмаса, мал алдырған жан болмаса, терең шатқа кім барған?

Ала ат мінген терең шаттың дәл ауызына таянғанда, алақ-жұлақ қаранды да тоқтады. Тар ауызда тас тасалап, сұр шекпенді, бес атарлы біреу жатыр, басбағып. Әлгі шекпен ала аттыны көре сала, ақ орамал көтерді, ала ат мінген оны көріп, ақ тымағын кетерді. Сүйтті-дағы ала ат мінген қабтағаймен ат жетектеп, асып кетті әрі қарай.

Марқакөлде майға бөккен мал мен ел, тау ызғары жамбасынан өткен соң, етектегі қыстауына еңбектесіл түскен шақ.

Мамырбайдың малайлары қора жамап, пешін қалап, үйін сылап болған ед. Мамырбайдың бәйбішесі маң-маң басып, малайларға киіз үйін қағып-сілкіп жинатқызып жүрген ед. Мамырбайдың Ақбілегі, Ақбілегі — жас түлегі, айы-күні - сұлу қызы, алтын сырға, күміс шолпы сылдырлатып, былдырлатып, ақ көйлегін көлендетіп, қызыл, жасыл көрпелерін қағып үйге әкелген ед. Қасындағы қыздарына қабақ шытып, қыңқыл етіп, даусы сыңқыл-сұңқыл етіп:

— Көзім тартып тұрғаны несі?— деп бір бұрандап қойған ед...

— Жәй тартат та... Қуанарсың... Қай көзің?..

— Қуанар ем: сол көзім,— деді — бітті. Кім елеген ондайды? Алымсағын, шөбін жайлап, партияның қамын да ойлап, Мамекен де кешке жақын жоддасымен кеп түсті.

Тау бетінен андағайлап, жатағына мал келді. Бала у-шу, малай қиқу, мал маңырап, ит жаң-жүң. Ауыл түтін, өзен күріл. Сарғылт тандақ. Жел де қоңыр, қызыл іңір. Малың жайлап, шәйі қайнап, ел де орынға отырды.

Күн батпай-ақ, көз барында манағы айтқан терең шаттан, іннен шыққан қасқырларша, шұбап шықты төрт атты. Оның бірі манаты айтқан, өзің көрген ала атты. Енді үшеуі: қалпағы бар, мылтығы бар, қылышы бар, көк шекпенді қоқандаған, қоқиланған жат адам. Сол төрт атты шаттан шығып, ылдиға түсе өкшелерін қадады. Қадап еді, ат пысқырды, ауыздығын қарш-қарш шайнап есілді. Есілді де екпіндетіп, үңгірдегі бір ауылға жетіп келді сау-сылдап.

Келе тарс-түрс. Үріктірді, бүріктірді, еддің апшысын қуырды:

— Ақ, сбольш! Тап атты!.. Мылтық қолда, қамшы жонда, ат

таппасқа әдді не? Атты да алды, шідерді адды, жүген де алды, кілем, көрпе, қоржын, шалбар... бәрі кетті...«көр ішке».

- Төре...Тақсыр...
- Ой, құдай-ай!
- Аясайшы, бейуазек қой!...- деуге келді тілдері. Шәйді алдына жаңа қойып «Бісмідданы» келтіргені сол еді Мамырбайдың бір малайы жетіп кедді ентігіп:

- Келіп қадды!
- Кім, кім?
- Көкпең-көк...
- О кім?
- Өңшең орыс. Мамырбайдың мұршасы:
- Жина, ұмтыл, қаш тығыл!- деуге ғана келді.

Дастарқанымен шәй қалды жайрап, жиюсыз шыны-аяқ қадды күйреп. Мамырбай күріс-күріс, бір есікке, бір төрге... Жаушы жалам, бәйбіше де, қыз да жоқ. Сыртқы есікке жетер-жетпесте, Мамырбайдың кеудесі үңірейген үш мылтықтың аузына тірелді. Бай шалқалап, мұрттай ұшты.

Мылтық дүмі, қылыштың қырымен айдап шығарылған ауылдың еркек біткені басын қорғалап, борсандап, желкені жей-мей, Мамырбайдың еттігіне отағасыны бас қыла қамалды да, сыртынан қара құлып салынды. Ауызында күбір-күбір «Сүбіқан», аяғы жыбыр-жыбыр еңкең қағып, қораны орағытып бәйбіше келе жатыр еді, орыс алдынан тап болды.

- Қайдан келесің?
- Мына... Мына...— дей беріп еді, — мә, саған мына, мына!— деп білеуіт пен ащы айғай басына қабат тигенде, көзінің оты жарқ етті. Жаулық кетті жапырайылып, ауыз кетті опырайылып.

- Тап деген соң, тап қызды!
- Кімнің қызын, жасаған!
- Сенікі қыз, сенікі.
- Қызым жоқ, ойбай!..
- Қыз бар. Табасың! Орыс қадалып, білеуітін зулатты.

Бәйбіше бадалып, «Қыз жоқ»— деп бажылдап, өтірікті саулатты.

- Өзім табам,- деп орыс жүгіріп ала жөнелді.

Үш орыс қолдарына шырағдан алып, қораны, үйді, тезекті, шұңқырды, жүкті, пішенді - бірін қоймай йайзаларымен піскілеп тінтіп жүр. Зым-зия Ақбілек жоқ.

«Орыстар келіп қалды» дегенде, бәйбіше теріскейдегі кішкене есіктен ептеп шығып, жер бауырлап, бүкендеп, Ақбілегін жетелеп, бір апанға апарып «тырп етпей жат!»— деп кеткен.

Қыз таба алмай, сандалып, долданып қайтқан үш орыс бәйбішені Терезе алдына етбетінен басып отырып, жиырма бес қамшы соқты. Үні шықса, Ақбілегінің жаны қабат шығады ғой,

күшырлана тістеніп, ышқына ыңқылдағаннан басқа дыбыс бермеді.. Желге, күнге тигізбей, аялап өсірген сәулесін «кәпірге» қорлыққа қиғаннан өлгені артық емес пе?

Түнерген түнде абайсыз ауыл абалаған ит даусына айналды. Ауылдан бажылдаған, балдырлаған жат үн шықты. Бір тайпы ауыл үш мылтықтың албастысы басып түншықты.

Үрейлі ауылды торыш, екі ат жетелеп, ойқастап, құлағыш түріп, түсі жаман, ойы қараңғы бір адам жүр. Ауылдан бажыл шыққан-да әлгі адам бір тұрып, бір жүріп, ауылға таман үмтылды. Үмтылып еді, астындағы жануар қорыс етіп, лоқып қалды. Аяғын үзенгіден ептеп шығарып, сыбдырын үрлап, жұмсақ шөпті жапыра басып, жерге түсті. Атын артқы қасына қайқита қаңтарып, қыл шылбырмен тұқырта тас қылып тұсап, үш атты матастырды да, қотанға кіретін епті қасқырша, бүкендеп адымдады, Қарауытқан, қара жамылған ауылдың иті ұлып тұр. Бес-алты адым аттады ма, жоқ па, әлде шөптің, әлде шүберектің сыбдырындай судыр еткен бір дыбысты құлағы шалып қалды. Енді бір басып еді — аяқ асты қарауытқан шұқыр болды, шұқыр түбінде бірдеме ағарандаған тәрізді, қимыл етті:

— Ағатай-ай!- деді біреу ышқына сыбырлап.

— Ақбілекпісің?— деді әлгі адам біліп қойғандай.

— Мен едім, құтқар, ағатай!— деп апанның ернеуіне таман өрмелеп еді;

— Құтқарам. Бүк. Жата тұр,— деді де, қазақ қалбандап жоқ болды.

Екі қолы алдына созулы Ақбілек қалшиып қалды.

Әлгі адам жүгіріп барып тоқтағандай, ат ышқынтандай, үзенгіге аяқ салғандай, тебінгі тырс еткендей болды. Атына мініп келейін деген екен ғой, енді ажалдан құтылдым ғой. Жасаған-ай! Тәуба, дей беріп еді, дүбірлеген аттың тықыры жақындамай, теріс айналып кеткен тәрізді бодды. Қолы әлі жәрдем тілеуде, жарылқаушы періште келетіндей, дәмелене күтсе де, тықыр алыстап, дүбірлетіп шауып кетті. Қолдары сылқ ете түсті, аяғы тайғанап кетті, сырғанап түпсіз зынданға түсіп бара жатқандай көрінді...

Ауыл жақтағы иттердің манағы шабалаңғаны жоқ, анда-санда сақ қаншықтың безілдеген, жас күшіктің шәуілдеген әлсіз даусын төбегтердің күніренген ұзын сарыны басып тұрғандай. Сүйтіп тұрғанда, бірдеме ысқырғандай болды. Ауылдан иттерді шабалаңдырған аттың дүрсілі тауға қарай кетті. Ит даусы алыстап барып, қайта жақындап, абалады. Ажал да абалады. Дүрсіл ауылға қайтып келді. Күбір-күбір адам даусы естілген тәрізденді. Ақбілектің жүрегі зырқ ете түсті. Зырқ етпей қайтсін, тықыр шықты. Жүрегімнің дүрсілі болғай еді деп, қолын кеудесіне басып еді — тас, тас емес-ау темір, темір емес — ажал шықыр еткендей, құйқа тамыры шымьф етті. Апан көр сияқтанды. Өйткені тажалдай түсі

суық, саудыраған үш адам келіп қалды. Ақбілек бала қамаған лаққа ұқсап, апанды айнала жүгіріп, өкпесін соққан торғайдай торға ілінді. Сонда да есінен танбады:

— Апатай-ай!- деген жан дауысы таудың тасына барып шақ еткендей болды. Мейірімсіз темір қолдар алып ұрып, аузын басып жатса да, қолды кейін сермеп, басын жұлқып, үзіліп, өзеуреген ащы айғайы апатайының құлағына сап етті. Жонына шойын тағалағандай, апасы сіресіп қалса да, елемей, шынғырған дауысқа қарай үкідей ұшып келеді. Қызын бүркітше бүріп, илеп жатқан екі орысты анасы екпінімен келіп итеріп тастап, балапанын басқан ана құстай, баласын бас салды. Олай сүйреп, бұлай жұлқып, қызды анасының құшағынан ала алмаған соң, орыстар мылтық дүмін жұмсады. Жанына мылтық батқанда, анасы қызын тастай беріп, алыса кетті. Апыр-топыр екі орысты екі алып ұрып, бірінің үстіне бірін илектеп жатқанда, үшінші орыс тайқып шегіне берді. Босанысымен қашуға оңтайланған Ақбілек апанның ернеуіне жете түсіп, анасының қалып бара жатқанын көріп, қайта апанға түскенде, анасы қызына қарсы ұмтылды. Сол кезде бос қалған орыс анасын жауырын ортадан басып салды.

— Алла!— деп ана құлады.

Үш орыс қызды көтеріп, ойбайлатып алды да жөнелді.

«Апатайлаған» айғайы жерді, көкті жұлып Ақбілек зарлап, аттардың дүрсілі тауды дүсірлетіп, абалап иттер қуып бара жатқанда:

— Қайдашы, қайдалап, төтеден бір топ кісі қуып ала жөнелді.

— Аттаншы! Аттан!

Жер де айғай, көк те айғай. Тау күңгірлеп, тас шықырлайды.

Қуғыншылардың қарасын көріп, қыз өңгергенді қоя беріп, екі орыс аттарын тежей, мылтықтарын кезей бастады. Екі атты есік пен төрдей жерге келіп қалды. Тау сатыр-сұтыр етті. Қуғыншының біреуі, қиялай шауып, атының жалын құша жығылуы-ақ мұң екен, арттағылары азан-қазан, ұйқы-тұйқы түсе қалды.

Манағы ала атты кім? Қыз алып қашқан орыстар кім? Бұларды қуам деп оққа ұшқан кім? Олардың кім екенін біз айтайық па? Өздеріне сөйлетейік пе?

Кәне, осыны дауысқа саламын. Біз айтайық дегендерің қолдарыңды көтер біреу, екеу... жоқ. Өздері сөйлесін дегендерің қол көтер... төртеу, бесеу... өзіммен көпшілік. Сонымен сөз өздеріне берілетін болды.

БЕКБОЛАТ

Қара торы, орта бойлы, қошқар түмсық, түлкі мұрт шүңірек көз жігітпін. Жасым жиырманың жетеуіне шығып тұр. Атым -

Бекболат. Басымда барқытпен тыстаған қара елтірі жекей тымақ, үстімде орысшалау бенжек-шалбар. Березе сұр шапан, сар сапьянға қара ала жапқан күміс белбеу, аяғымда көнелеу қисық табаным бар. Белбеуімдегі жарғақ далбағайым, шашақты сары қында мүйіз сапты өткір кездігім, алдыңғы қапталдағы дабыл байлайтын ұзын қайыс шеттігім менің өнерсіз жігіт еместігіме айғақ болар. /

Бұрын бір байдың, осы күні орта шарқы үйдің ортаншы баласымын, бұрын қой бес жүзге, жылқы екі жүзге, сиыр алпысқа, түйе жиырмаға шарпыған еді, осы күні сол малдың төрттен бірі де жоқ.

Әкеміз неше жылдай елубасы, ауылнай, би болған. Бір ауылнай елдің басты адамының бірі. Ағам отау болып, енші алып кетті. Інім Семейде оқуда. Шешеміз жылқы жылы күрт аурудан қайтыс болған соң, әкеміз бір кедейлеу адамның ақ құбаша, бауырсақ мұрын жаңа өспірім қызын беріп қойған жерінен он бес қараға бата бұзып алып еді, тоқал бұ күнде әкейдің мойнына мініп алды.

Жылдағы зекет, пітір, садақасын беріп, бізді оқытуға өкеміз таңқы мұрын, жылтыр қара Қожаны ұстап, сегіз жылдай, жаз үй артындағы қоста, қыс қонақ үйде теңселіп, қалғып-шұлғып, сабақ, оқыдық. Тіл алмай, асқа, атқа өкпелеп, кісі боқтап, шалдуар боп, Қожадан таяқты талай жесем де, аяғында хат таныдым. Коршінің қатынымен Қожаның осегі білінген соң, әкеміз шығарып жіберіп, содан кейін көзіміз ашылды.

Оннан асқан соң-ақ, қыдырған қолы бос жігіттердің боқ ауыздарын, былапыт әңгімесін тындап, он беске келген соң, қызкеліншегі бар үйдің іргесін тырнап, жібін қиып, есігін қиратып, түн баласында дамыл көрмедік. Жолдастарға еріп, ойын-сауық қуып жүріп, қылжақты, өленді, домбыраны үйрендім. Еті тірі, жақсы жігіттерді еліктеп, насыбай, мылтық атуды, ит жүгіртіп, құс салуды үйрендім. Тұзды ет беріп, суға жығып, қашырып алып, талай құстан айырылсам да, аяғында құстың тілін білдім, пашіркін! Астында жарау бедеу, қолында қыран түйғын, үстінде сымдай киім, өзек, өлкені сыпылдата кезіп, жарқ-жүрқ еткізіп, қаз, үйректі сыпыртып, кешке таман сұлу қызды ауылдың сыртына қонам деп, шіреніп келіп тұрар ма ең! Жалғанның қызығы сонда!

Әкем өз маңындағы елдің ұрлығын қымтап, зорлығына болысып, дауын даулап, жесірін жоқтап, шығынын реттеп, бірді-бірге соғып жатады. Атқа мініп кетеді; үйде болса, келген кісілермен оңашаланып сыбырласып жатқаны. Сүйтпесе ел билей алмайды-ау деп ойлаймын. Бірақ оған артық араласпаймын. Ағам мен екеуі тұрғанда, маған сөз не керек, өз ермегім өзімде. Бірақ олар мені әуейі боп кетгің деп, кейде жаратпайды, кейде мен құс алдырып,

аң атып келгенде, мақтанып та қояды. Әйткенмен, ағайын дауына, ру намысына қызбай да жүрген жерім жоқ. Төбелес болса, жасаққа шығысамын. Қыз қашқан, қатын кеткен топтардан қалмаймын.

Әкем айттырған Жаманбаланың шотбақ қара қызын менсінбей, Мамырбайдың Ақбілегін елден тандап айттырып едім. Мал жанды соққан екен, малымды түгел алмай, есік көрсетпеймін деп, көнбей қойды. Бойжеткен қалындығым тұрғанда, қарап жатайын ба, жасырын барам деп, кісі жіберіп алып, «Өзі біледі» деген соң, бү күн жолыққалы келе жатыр едім. Дулыға тастың бөктерінен жолымызды кесе қашқан ор қоянды өткізбеймін деп, бір талай ат қинап, алданып қалғанымыз. Әйтпесе, мана келетін кісі ғой.

Ауылға таяна бергенде шулаған иттің дауысып естіп, тұра қалып едік, бір мезетте «Апатайлаған!» Ақбілектің, одан мылтықтың дауысын, аттың дүбірін есіткен соң, дәтім шыдамай, не де болса, қолында өлейін деп қуып бердім. Қарандаған екі аттыға жаңа жете бергенде, оң иығымнан оқ сап ете түскенде, көзім қарауытып, басым айналып кетті. Не болғанымды білмедім. Әй, жоддас шіркін сондай жерде керек қой! Аттарын тежеп, қорқып шаппады ғой. Әйтпесе түсіріп алатын кісі едік. Есіл жарым, екі көзің жәудіреп, орысқа қор боп кеттің-ау! Жұртым-ау, менде не жазық бар? Ақбілекті жіберіп қойғандарың ба? Кеудеде шыбындарың болса, неге қимылдамайсындар?

ӘПЕСЕР

Мал-мүлкімді талады, кісімді өлтірді, қызымды алып кетті деп, бізді бұзық адам көріп, қазақтар жазғырады-ау. Дүниеде не боп жатқаннан хабарсыз, ауылынан адым жер шығып көрмеген, аң сықылды жайылған қазақ, біздің неғып мұндай күйге түскенімізді қайдан білсін?

Ата-анадан, туысқаннан, туған жерден кім безейін деп ойлайды? Еркін, қызық өмірді, жан тыныштықты кім жақсы көрмейді? Сұлу әйелдің от құшағын, тәтті лебізін кім аңсамайды? Адам тілегенін істеуге ерікті болса, тұрмысы осындай болар ма еді? Біреу ырысты, біреу сорлы болар ма еді? Адамда ерік жоқ. Адам лажсыз елінің тілегіне бағынады. Дүниеде тағдыр бар, лажсыз өмірге кону бар: тағдырда бостандық, еркіндік деген жоқ.

Тағдыр айдамаса, осынау Қытай шегіндегі Алтай тауына, қазақ арасына біз келер ме едік? Мен Тамбау губернесіндегі бай алпауыттың кіші баласы едім. Бабамыз Александр патшаның әскеріне қолбасы болып, түрік соғысында мақтау алған кісі екен. Әкеміз соғыс уәзірінде үлкен төре болып, мосқал тартқанда, Тамбаудағы ата қонысына келіп, егін салдырып, шаруа күрды. Мол жер, бақ-

ша-бау, салтанатты сарай, қос-қос арғымақ, солқылдақ арба, жүйрік ат, жүйрік тазы дегендер бізде болушы еді. Бір ағам үніберситет бітіріп, атбекет болып, одан соңғы екеуміз әскер академиясын бітіріп, әпесер болып едік. Ағайынды төртеуміздің ішінде ажарсызы мен болсам да, ерлігіммен герман соғысында қол бастап, бір рет шен алдым. Патшамыз соғыс ашқанда, ел-жұрт, отанымызды қорғауға, біз соғыеқа бардық. Отанды біз қорғамасақ, орыс күшті жұрт болмаса, осы надан қазақ күн көре алар ма еді? Орыс сияқты жері мол, қолтығы кең жұрттың қол астына қарағанына қазақ тәубе қылу керек қой. Анығында қазақ мемлекетке не пайда келтіріп отыр? Түндік басы жылына төрт сом алым төлегені болмаса, әскерге лау, азық бергені болмаса, бұларда не шығын бар? Тек қымызын ішіп, қарнын сипап, қатынына қарап, борбайын тыр-тыр қасығанды біледі. Патша қазақты қара жұмысқа алам дегенде, қандай қорқып, абыржып, қиратылып қалды. Қазақ солдаттан өлгенше қорқады. Баяғыда, қазақ орысқа қарағанда, қатын патша, казактан солдат алмаймын деп, қолхат беріпті-міс деп, талшық қылады. Тегінде, қазақтың солдат болудан қорыққаны бізге теріс те емес. Кім біледі, қолына қару берсе, орыс жұртына жау болып кетпесіне кімнің көзі жетеді? Оңца ұлы Ресейдің жұрты кемиді, жері, елі азайып қалады. Қазақтың малы, елі, бұйымы басқа елдің пайдасына кетіп қалуы мүмкін. Әйтеуір қазақ өз алдына ел болып жатқан жоқ. Ендеше, орысқа бағынуы керек. Орысқа жақын арқа көзеу қыларлық қазаққа күшті жұрт жоқ. Қазақ орысқа жерімді алдың деп өкпелейтін шығар. Жер қазынанікі ғой, орыс өсіп жерге сыймай жатса, бос тұрған жерді алмай қайтеді? Қазақ жер кеп, баяғыдай көшіп-қонып, кең даланы шарлап жүре беремін деп ойлайды. Жер жүзінде жалғыз қазақ емес, өзге жұрт та бар ғой, оларға да тіршілік керек. Ендеше, артық жерінді алғанға окпелеме. Сен де егін сал, қала бол, сонда бәрімізге де жер жетеді. Мұны қазақ үқпайды-ау.

Қазақ зәбірін тиеді деп бізді айыптайды. Зәуде қазақ өскер болып, қазақ әскері орыс елінің ішінде жатса, маңайына зәбірі тимес пе еді? Малың алмас, дүниесін таламас, қызын қатын, қатынды жетім қылмас па еді? Кешегі Жетісу майданында мұжық қалаларын алғанда, қазақ әскері қандай қылды. Бейуаз мұжықты қылышының жүзінен откізбеді ме? Мүлкін талап, әйелін расуа қылмады ма? Баяғыда орысты үш жүз жылдай татар билеп тұрғанда, қазақ та соның ішінде, қандай қорлық көрсетпеп еді? Ордаға барған елшілерімізді тақтайға жаншып, үстінен билетіп, езгілеп өлтіріп еді. Қазекем сенің де жайың белгілі. Қолдарына түссе, шамаларың келсе, сендер де бізді аямайсындар. Бірақ шамаларың келмейді.

Әйтсе де біз қазақтан кек алғалы жүргеніміз жоқ. Қазақ жеріне келейік деп келгеніміз жоқ. Ресейда төңкеріс болып, патшаны

түсірген соң, өз ара екі жарылып, ел билеуге таласқан соң, өкіметті қара жұмысшы мен қара солдатты жақтаған балшебектер алып кеткен соң, біздер орыстың шын ұлдары күл-құтанға бағынбаймыз деп, соғысып, жеңіліп, қашып келіп отырмыз. Алдымыз қашып Қытай жеріне өтіп кетті. Біз одан қашқан, бұдан қашқан, жетпіс шақты әпесер, білеуіттер Алтайдың бір тығырына бекініп, қызылдардан жан саугалап жатырмыз. Олардың ойы, оқ дәрімізді, азығымызды түгесіп, қыстың суығына қатырып, ашықтырып алмақ. Әйтпесе, бір ауыздан жалғыздап келіп, бізді ала алмайды. Тауда жатып біз қарап өлейік пе? Қараталасқан соң маңайдағы қазаққа шабуылдап, азығқа мал, баспанаға киіз, төсеніш, ыдыс, сайман алып тіршілік қылып жатырмыз.

Елсіз тауда ерігіп жатқан өңшен еркек іші піскен соң, ермек, қызық керек қылмай тұра ма? Қашанғы өзді-өзіміз боқтасып, керісіп, төбелесе берейік. Біздің де қанымызда от бар; бізде де тілек, құмарлық, нәпсі бар. Біз де жаспыз. Әйел күшуды біз де аңсаймыз. Әйелсіз күн көре алмайтын, махаббаттың қадірін білетін сезімі жетілген, біз өнерлі, білімді жауропаның ұлдарымыз. Әйел кімде бар? Қазақта. Қазақ та адам баласы. Қазақтың қара көздерінің сиқырлы күші жауропа әйелінен кем емес; әнтек тәрбиеленіп, қылымсуды, еркекке жағышуды үйренбегені болмаса. Қазақ надан болған соң орыстан жатырқайды, жиренеді, қазақ қызы орыс жігітін сүймейді — бізге өз сүйгеніміз де жетеді: бізге әйел керек. Әйелдің сүйгенін тілейтін біздің өз еліміз бар ма? Қазақ надандықтан жатырқайды; оқыған ел жатырқамас еді, қазақтың оқыған азаматы орыс қызыға сүймей, орыстан қатын алмай жүр ме?

Қысылғанда, сасқанда қарсылық қылған жерде болмаса, тегіннен қазақты өлтіргеніміз жоқ. Адамның тыпырлап өлгені бізге тауықтың өлгенімен бір есеп. Көңілімізге солай орнағаннан ба? Өлімді көп көріп етіміз өліп кеткеннен бе, кім білсін? Шышылда өлім деген, өмір деген немене? Адам өлмек үшін туған. Бүгін өлдің не, ертең өлдің не? Өмір — қабақтышқаққаны. Ендеше, аз күн тіршілікте өмірден қандай қызық, қандай ләззат болсын, алып қалу керек. Өлген соң түк те жоқ.

Алдымызда қылышын сүйреткен қызыл шұнақ қыс. Айналамыздағы қала - қызыл жау. Келешегіміз — аяз, аштық, соғыс, ажал. Бірінен болмаса, бірінен өлуіміз ақ. Бүгін болмаса, ертең өлуге көзің жетіп отырса, елден, жұрттан, туған-туысқаннан күдерді үзсек, бізді жан екен деп, аяйтын адам баласы болмаса, біз қара таласпағанда, біз бой жасамағанда, біз кісі өлтіріп, біз қыз алып қашпағанда, кім бұларды қылмақ? Біз әзір тіріміз. Тіршілік деген арпалысып күнелту деген сөз. Ендеше, біз тіршілік қылып жүрміз. Бізді қазақ айыптаса, білмегеннен айыптайды.

МҮҚАІП

Мен таңқы мұрын, бадырақ көз, шұнақ құлақтау, жар қабақтау, кірпі шаш, қырыс маңдай, қара сұр жігітпін. Жасым отыз бесте. Әкем Тойбазар, өзім Мұқаш болғалы, аузым асқа, ауым атқа жарыған емес. Ес біле есікке жүрдім; ә дегенде, құны жоқ, былық, сараң, жаман Телеубай дегеннің қозысыя бақтым. Ел жайлауда, көк шалғында қымызға қызып күйдеп, мае болып жатқанда, мен босағада отырып, жырық сары тостағанмен саумал ішіп дамбалым борша-борша, шекпенім өрім-өрім болыш, жалбандап, үйездеген қозыны ауылдан шығара алмай, дедектеп, кейіп, жыламсыфап жүргенім. Балалар алтыбақан теуіп, ақ сүйек ойнап, шуылдасып, асыр салып, қой күзетіп, өлең айтып, думан қылып жатқанда «Таңертең оянбайсың, жат!»— деген байдың зекуін естіген соң, қара інгеннің қолаңса сасыған жабуын оранып, үй жанында бүк түсіп жатқаным. Әсіресе шырт үйқыда жатқанда: «Тұр, қозы ағыт!» деп, байдың бүйірден теуіп оятқаны-ақ жаныңа батады-ау. Амал жоқ, бүрсендеп жүріп, қозы ағытып, бір тостаған іркіт ішіп, көзінді уқалап жөнелесің. Күн қызғанша жүгіріп, ауылға қашқан қозымен арпалысып, айғайлап тас жіберіп, жүргенің.

Он беске келгенде ІПабанбайдың қойыш бақтым. О бір құдайдың атқаны! Өліп бара жатырмын десең, қойға бір тайын мінгізбейді. Ат отынан қалады дейді, алып қалмайды. Қой өрерде жылқышы келе қоймайды. Жатарда байлап қояйын десең, қоңыр өгізшені сиыр мүйіздеп, мұрнын жырады, таңертең сиыр өрмей тұрып ол сасықты қамалап ұстау тағы бір қырсық.

Бір күні балалардың ойнағанына бүйірім қызып, төнбекшіп ұйқым келмей, не де болса, құдайдың салғанын керермін деп, тұра сала ойышға мен де бардым. Қара құлақ ойнағанда, мен ит, Балабек қасқыр болып, Рақымжанның Айша деген қызын өзек жаққа апарып тастады. Мен шабаланып қуып барсам, қызды іздеген үлкен қара құлақ езекте бұғып жатыр екен. Дүние-ай, мен де қара құлақ болар ма едім! - деп зығырланам. Ертең түсте қойды бұлақ басына жусатып, өгізімді тұсап қойып, жарлауытқа арқамды сүйеп отырсам, көзім ілініп кетіпті. Бір мезетте бетімді күйдіріп жібергендей, бірдеме басымнан орай шым ете түсті. Шошып кеттім. Жынды кісіше, шыбын-шіркей боп, лағып барам. Артыма қарасам көк айғырын апырандатып, қамшысын білеп, Шабанбай қуып келеді екен. Қалай бұлтарсам да қоймады, қашағанға төселіп қалған арам қатқыр қойсын ба, аттың бауырына алып жүріп, ал борсылдат, ал сой. Бақсам, ұйықтап қалғаным болмаса, қой қасқырдан аман екен.

Өшімді қалай алам деп аузымды басып жүр едім. Ахметтің қойшысы да байына ызалы екен. Екеуміз бірігіп, Шабанбайдан екі сек, Ахметтен бір марка, бір тұсақты сойып, бұлаққа тығып

қойып, бір айдай азық қылдық. Суға салған етте дәм болмайды екен. Бірақ ұрлығымыз шығып қалды. Оны айтып жүрген өзіміздің қойшылар. Естай деген бір жарамсақ таз қойшы бар еді. Байына жағынам деп, сол иттің бүлдіргені. Шабанбай екі қой, екі киім акымды шығарда бермей қалды.

Қалай Бәдіғұлдың жылқысын бақтым, солай көзім ашыла бастады. Қашағанды жалғыз ұстаймын. Асауды жалғыз үйретемін. Күзетке жалғыз барамын. Боранда жылқы бағамын. Аязбен, асаумен, қараңғы ұзақ түнмен, ұрымен, қасқырмен, қауіп-қатермен алыспай адам — адам болмайды екен. Желден жаралған желге мінбей, адамға желік бітпейді екен. Жылқы бақтым — күлкі бақтым. Алыс-жақын, қатер ойыншық болды. Жылқы бақтым, кісі болдым.

Енді мені әйел де менсінетін болды. Енді менің атым да, киімім де түзелді. Кедей жатақтың келіншектеріне ет, май беріп, көңіл қостым. Кейде қасқыр жеді қылып, жабағы тайлап, соғым да беріп жүрдім. Жылқы бағып жүріп, қалың беріп қатын алдым. Бұралқы жылқы қағыстырып, ен-таңбасын бұзып, пайда-бақыршылық қылудың тәсілін де білдім. Қатын алғанда ораза ашарым да болды.

Жылқы жұттан кейін енді есікке жүргім келмеді. Неде болса, алыс жерді де бір корейін деп, барақотқа жұмыс қылуға жалдандым. Ертіс ағып, Өскемен, Зайсан, Семей сияқты қалаларды да кордім. Азын-аулақ орыстың тілін де үйрендім. Орыспен араласып, орыс тілін үйренген соң, кеудеме нан піскендей, өзіме-өзім әлдеқандай көріндім. Өзім - бір тұрған заңмын. Орыспен де, қазақпен де сөйлесе кетемін. Елде жүрсем де, қалаға барсам да өлмейтін тәріздімін. Адам болған, ел билегендердің менен түк артық жері жоқ. Олар білген етірік, өсек, ұрлық-қарлық, сұмдықты мен де білемін. Олар сөйлеген сөзді мен де сөйлей аламын. Қайта мен «Қакой шорт, қакжы, не жоли, ни емеш праба...» деп орысшаны араластыра соғып жіберуге өмірім келді. Алыса кетсе, бір, кісіден таяқ жемеймін. Барақотта жүргенде ершікпен он пұтқа шейін кетеріп жүрдік. Араздаса кетсе, кісінің бір малын жетелеп кетуге жараймын. Енді менің ел адамынан қорғалайтын нем бар? Мен неден тайсалам. Жалғыз кемдігім қағаз танымайтыным ғой. Мендейлер толып жатыр ғой. Әттең дүние! Қолым хат білсе, Күршін өзенін теріс ағызар ма едім, қайтер едім...

Елге келген соң, атқа мініп, партияның сөзіне араласып, жаңа бір қызметке ниет қып жүргенімде, соғыс болды да, оның артынан тоңкеріс килікті. Ақтар қашып, қызылдар келіп, қала-қалаға орнады. Балшабай деген бар, кедейдің пайдасын сөйлейді, балшабайға жазылған кісіні ауылнай қылады, болыс қояды, қолына мылтық береді, «панімаш» мылтық береді, байдың малын, артық қатынын, жерін кедейге тартып өпереді... деген лақаптар шыққан

соң, жатсам ұйқым, тұрсам күлкім келмеді. Мен де балшабайға жазылып, мылтық алсам деп, ойладым да жүрдім. Ойға алғанын істемеген жігіт, жігіт пе? «Біреу қазақ жақсы деді, біреу орыс жақсы деді: шорт — пібри деп шоқындым да кеттім»,— деп бір шоқыншақ айтқан екен. Сол айтқандайын, неде болса, тәуекел, мұны да бір ^айқайын, кім біледі, мен де бірдемеге жарап кетермін деп, бардым да яшейкеге жазылып, бесатарды мойынға салып шыға келдім.

Елге келе лау мініп, қой сойғызып, жүрегін шайып алуға, кейде басынан асыра мылтық атып, қызметке кірісе бастадым. Қазынананың мүлкін, актардан қалған қару-жарақ іздеп, қырындаған кісілерімнің үйін тінтіп, қорқытып, көр-жерлерін алып, пайда-пакыршылық істей бастадым. Ел мені «Шоқынып кетті» деп кірпідей жиырылды. Әуелі, өз ағайындарым да маған оскырып, үрейленіп қарайтын болды. Менен жұрт сескенеіін деді. Мен келе жатқанда, қызыл көзді пәле келе жатқандай атын, дүниесін тыққыштап, өп-өтірік жалпақтауды шығарды. Елі құрғырлардың аузын бассан, арты сөйлеп тұрады ғой. Әсіресе, осы мұғалімі бар болғырлар, пәле болды. Мені елден пара алды, дүние тартып әкетті... пәлен-түген қылды деп, қаладағы оқыған азаматтарға даттап қойыпты. Сайлау кезінде болыс болайын деп тұрған кезімде, менің үстімнен жазылған қағаздарды жинап, Мамырбайдың баласы кеңсеге тапсырыпты. Мені бұзақы адам деп, сейтіп болыстыққа сайламай қойғаны. Әй, атаңның аузын... Мамырбайдың, ұлы-ай! Тірі болсам, бір қылармын!- деп кете бердім. Мылтықтан айырылдым.

Елге келген соң, ауыл-ауылдан мал, киіз, төсек-орын, ыдыс-сайман алып жүрген ақтардың адамына жолығып, іш пікірім ішімде, соларға кісі болдым. Олар маған жақсы қыз тауып бер деді. Ойыма Мамырбайдың Ақбілегі сап ете түсті. Ағасының қылғанын алдына келтіретін маған да күн туды. Өмірі байдан, күштіден қорлық-зорлық көріп келдім. Әлі солардан көріп отырмын. Енді оларды мен несіне аяйын. Арманым жетсем — жеттім, жетпесем, жан адам атанып кеткенім дағы...

Алыс-жұлыс, ауыр күйік, аттың соққысымен Ақбілектің сілесі қатып, аттан түсіргенде, өлген адамша сылқ ете түскен.

Ақбілек есі кіріп, көзін ашса, алты сырықтың басын бүріп, киіз жапқан, кішкене қоста, өңшең серейген, бырқыраған, жат киімді, жат түрлі орыстардың ішінде жатыр. Оң қолын Ақбілектің үстіне артып, қақ қасында бетінен түгі шыққан, шашы дудыраған, істік мұрын, жирен орыс жатыр. Оның бейнеусіз аңқиған,

жарық ерінді, дүрдек аузынан шыққан демі Ақбілектің бетіне тамұқ лебінцей тиіп, денесін тітіркендірді. Өңі, түсі екенін біле алмай, көзі алабұрып қостың ішін сипай сүзіп шықты да, түндегі оқиға есіне түскенде қайнап шыққан бұлақтың көзіндей, жасы мөлтілдеп, жылап ағыш қоя берді. Саңғал киізден сығалаған аңғал шуақ Ақбілектің бетіне түсіп, жайрандаса да, телегей аққан жасын құрғатуға септігі болған жоқ, жанын жанышқан қараңғылық қараңғы дүниені аңсатты. Әйтсе де, жарық сәуледен, көзін біржола жұмбай құтылмасына көзі жеткен соң, тым болмаса сау-сылдаған сары қолдың ішінен сытылып, даланы бір көргісі келді. Ақбілек үстінде жатқан ашалы, ауыр қолды ақырын сырғытып қойды да, сыбдырсыз басын көтеріп, жетқорқақ болған ботадай, аяғын андап басып, сығалап қарап, жапсарды ашып, тысқа шықты.

Мұның шығқаны алдарына ер тоқым үйіп, мылтықтарды мо-сылап қойған, қатар тігілген ұлылы, кішілі, жыртығы, бүтіні аралас жеті қостың бірден соңғысы екен. Терт құбыладан бірдей ерейіп-сереііп, үстіне төніп тұрған ақар-шақар тауларға, тауға біткен үйірім-үйірім сабалақ жүнді орманға да, тау басында қалықтап жайылып жүрген бүркітке де, тауға тырмыса жайылып, жатқан құмырскадай жылқыға да, қостан аулағырақ өзек қуалай, шыққан шоқ-шоқ бұтаға да Ақбілектің көзі тоқтап тұра алмай, сырғанап келіп, жер ошақ басындағы қазақтың қара құманына, қара астауына^ жыртық орыстың шөмішіне тоқтады. Жаудың қолына түскен әлде қай сорлының астауы, шөміші екен. Сорлы шөміш! Мен де сенің сыңарың ғой дегендей, мұндасқандай, көзіне тағы жас алды.

Талдың тасасына түсейін деп, шеткі қостың артынан жаңа аса беріп еді, қос даддасыңца мылтығына сүйеніп, қақиып тұрған бір орыс жалт қарап:

— Стой! — деп ақырып қалды.

Дауыс жер астынан шыққандай, селк етіп, зәресі зәндемге кетті; жығылып барып оңалды. Сүйткенше болмады, артынан бір орыс жүгіріп келіп, құшақтай көтеріп қосқа ала жөнелді. Ақбілектің көзі шарасынан шықты. Құшақтаған орыс аймалап қосқа алып кіргенде, тағы екі орыс бастарын көтеріп, керіліп-созылып, көздерін уқалап, Ақбілекке қарап, күле сөйлеп, шылымдарын орай бастады. Алып келген манағы қолын артып жатқан жирен орыс екен. Ақбілекті аш белінен жібермей, қысып, бетіне таман ауызына үмтылып еді, Ақбілек теріс қарап, бұлқынып сүйгізбеді. Өзге орыстар жирен орысты мазақтағандай, қарқ-қарқ күлісті. Олар күліп жаңылдап отырғанда, төрде жатқан ұзын бойлы, аққұба, қара мұрт орыс оянып, қырынан жатып, Ақбілекке көз салды. Ол езгелеріндей сөйлескен де, күлген де жоқ. Құба шынға құлаш ұрған жез қанат бидайықтай, талмау көзін талықсыта, терең қиялға шомылды.

Көп күліп жатқанда, біреу сазарып отырса, оның жаны жұмбақ қой. Көп мұнайып отырғанда, біреу күліп отырса, оның ажары да көңілді бұрмақ қой. Жұмбақ нәрсе адамды күштар қылмақ қой. Қарқылдасқан, қайғысыз, қамсыз көп орыс ортасындағы қара мүрттың лебі де Ақбілекке жұмбақ боп көрінді. Әдде өзіне бастас қылғысы келді ме, немесе одан бір жылы сөз күтті ме, болмаса әйелге біткей жеңсіқойлық мұны да женді ме, әйтеуір қапаста қапаланып, жалынарға жан таба алмай отырған Ақбілектің көзі еріксіз қара мүртқа түсті.

Қара мүрт Ақбілектің жан жарасын әлде көзінен оқып білді ме, әлде бір басқа сезім кернеді ме, кім білсін жирен сүйем деп тағы кезеніп, Ақбілек сырт беріп тыжырынып еді, ашуланған адамша анаған ажырая қарап, бірдеме деп шорт кесті. Жирен орыс та қыңбады, ежірейіп, басын сілкіп, бірдеме деп тастады. Бірақ еңці қайта сүйеге қызға ұмтылмады. Өзгелері үндемей шылымдарын тартып болып, тысқа шығып кеткенде, қара мүрт Ақбілекке жылы қарап, бір күрсінді де, жирен орысқа әлгідей емес, жайрандап, сөйлей бастады. Алғашқы кезде нәресте шақырғандай, алақанын қармай, мойнын бұлғай, көзін түнжырата, ернін шошайта сейлеп, жирен орыс басын шайқап болмаған соң, иығын қысып, көзін тікірейте, ернін кезерте, ызбарлана сөйледі. Арыс-ұрыс еткен иттерше бірін-бірі қауып алғандай болды. Келте-келте жауаптасып, жұдырықтарын білесіп, қара мүрт өңі сұраланып шығып кетті. Ол кеткен соң жирен орыс та күшырланып, күңкілдеп, боқтаған іспетті болды да, тысқа шықты.

Өзге қостар да тұрса керек: далада шүддірлескен сөздер молайып, жаңылдай бастады. Кейбір орыстар Ақбілек отырған қосқа келіп: «Кзымке...»— деп мойындарын қисайта, шағыр, шегір көздерімен тесіп жібергендей Ақбілекке үңіле қарасып, ыржиысып, бірдеме десіп кетіп қалды. Ақбілек олардың бетіне тура қарай алмады, кіріп келгенде ғана немесе түрткенде ғана көзінің күйрығы түсті.

Аздан соң, шелекке қайнатқан суды орталарына қойысып, темір тостағандарды батырып, кепкен нандарымен қытырлатыш шәй ішіп отырып, мылжындап көп сөйлесті. «Алдына ас қойсаң, орыс иг мылжыңдайды да отырады» деген әкесінің сөзі Ақбілектің есіне түсті. Жирен орыс манағыдай емес, Ақбілекке өліп-өшкенін қойып, бетінен түгі шығып, әкесі өлгендей, бас терісі аузына түсіп, кетіпті. Қасындағы біреуі Ақбілекке қаңылтыр тостағанмен шәй ұсынып еді, алмады. Әлгі айтысқан, жанжалдасқан қара мүрт орыс қайтып көрінбеді.

Шәйларын ішіп, шылымдарын тартысып болған соң, өзгелері тысқа шықты. Жирен орыс беліндегі алты атарын алып, құлағын қайырып, бірдемесін басып, бұрап, шыртыддатып айналдыра бастағанда, Ақбілек өзімді атыш тастар ма екен деп жүрегі сескенейін

деді. Жан шіркін көзге тағы бір елестеп өтті. Бірақ атқан жоқ, мылтығын қайтадан қабына салып қойды. Сөйткенше болмады, киімдері сымдай, белдерін қылмита буынған, қылыштарын асынған екі орыс сып етіп кіріп келіп, қақиып тұра қалып, жирен орысқа келте-келте бірдеме айтты. Жирен орыс бір-ақ ауыз жауап қайырды да, үн-түн жоқ, киіне бастады. Киінді де, Ақбілекті қолынан тартып, тұрғызып қостан алып шықты. Ақбілек енді бірдеме қылады екен деп, жүрегі дүрсілдеп барады. Шықса — көп орыс қос маңында топ-топ сөйлесіп тұр. Қызды алып бұлар шыққанын көріп, өзгелері де қозғалып, лек-лек болып, тал жаққа қарай аяндады.

Енді ажалым жетті ғой деп Ақбілекте зәре жоқ. Бәрі жиылып, атып, қалай өлгенімді тамаша қылғалы жүр ме? Әлде бұлардың басқа заңы бар ма? Басқа бірдеңе істегелі жүр ме? Уа пірім-ай, мынаның бәрі жабылып... нетсе, не жаным қалады?.. Көп орыс талға таянған соң қатар тұра қалды. Үш орыс шығып, анадай жазанқайға барысып тұрған кезде, жирен орыс Ақбілекті бауырына қысып алып, аузынан құшырлана үш сүйіп, қасына екі орысты ертіп, анау үш орысқа таман барды. Алтау болды. Алтаудың бірі топқа қарап, бірдеңе айтты. Топтан қысқа ғана жауап естілді. Содан кейін әлгі орыс ақырып қалып еді, әлгі өзінің жирен орысы мен манағы қара мүрт біріне-бірі таянып бірдеңе десті де, аяқтарын нығарлай басып, екеуі екі жаққа қарай жөнелді, сүзisetін қошқарларша екеуі біріне-бірі қарама-қарсы тұра қалды, Сол кезде қалған төрт орыс кейін шегініп, біреуі қолын көтеріп, «раз, дыба, три!» деп қалуы-ақ мұң екен, алты атарларын қолына ұстасып тұрған екі қошқар басып-басып жіберді. Түтін бүрк етті. Орыстар тұра ұмтылды. Ақбілек енді не болар екен деп, арт жағында тұрғанда, мына жағынан қара мүрт орыс жүгіріп келіп құшақтай алды.

Өлген жирен орысты көп орыс көтеріп алып кетті. Ақбілекті белінен құшақтап, сүйемелеп, қара мүрт қосқа әкелді. Өзіне таласып, екі орыс бірін-бірі өлтіргенін Ақбілек сонда білді. Бірақ төбелесіп өлтіріспей, алыстан атып өлтіріскеніне түсіне алмады.

Қара мүрт шығып кетіп еді, бір уақытта қалпағын шекесіне салған, сеңсең бас, теке коз, бұжыр сарыны алып келді. Теке көз келе-ақ Ақбілекке:

- Аман қарындасым,- деп қолын ұсынды. Қазақша сөйлегені құлағына жылы тиіп, қолын ұсына түсті де, қайта тартып алды, жеп қоятыңдай сүзе қарады. Теке көз қазақша білетін тілмаш екен, Ақбілекпен сойлесуге шақырып әкепті.

- Мына төре сені жақсы корген. Бұл езі үлкен төре. Қорықпайтын кісі. Сені көргенде (жүрегін түртіп), мына жері шыдамаған. Анау жігіттен сені маған бер деп сұраған, ол бермеген. Ол кішкене төре ғой. Екеуі дауласқан, шатақ шыққан. Содан «дуелге» шығып атысқан. Озің көрдің ғой. Бұл сен үшін олем деген,

сонда да шыдаған. Сен бұрын орысты жақсы көрмеген даладағы қазақтың қызысың. Сен қорықпа. Саған ешкім тимейді. Мына төре сені ешкімге бермейді. Бұл сені қатын қылады. Өзге төрелер сені бәріміз қатын қыламыз деп еді. Бү кісі оған болмады: ол жарамайды, онда бәріміз хайуан боламыз деді.

Бұл көп білетін ақылды жігіт. Бү да өзіндей адамның баласы. Құдай біреу, жан біреу: Сен бұдан қорықпа, жақсы көр. Бұл кісі сені жақсы көреді. Сені күтеді. Саған тамақ, киім әпереді, саған жұмыс қылдырмайды. Қазақтыкі қатын немене? Малай ғой. Байы ұрады, соғады, жұмыс қылдырады, бәрі кір болып, жаман болып жүреді. Біздікі орыс заңоны жақсы: қатынды ұрмайды, (қолтықтағанды көрсетіп) былай ұстап жүреді, театрға апарады, гуляйт қылады... деп, Ақбілекті үйір қылам деп, теке көз көп сөйледі. Аңда-санда қара мүрт сөз үйретіп тұрды. Ақбілек көнетөз жасыл шапанын көзіне түсіре бүркеніп, белі бәкіше бүктетіліп бас-аяғы кірпіше жиырылып, құнысып, жасы мөлдіреген қара көзін жыпылықтатып, қара мүртқа аңда-санда көз құйрығын бір жіберіп, тандана, үрейлене тындады.

Орыс сөйлеп отыр. Оның көп сөзі миына қонбады. Үлкен төре деп мақтайды. «Төре» болса қайтсін? Мұның іздегені орыстың төресі ме еді? Киім, тамақ әпереді дейді. Соларға зар болып, осылардан сұрауға келіп отырған-ау! Шаруаны қатын істемейді дейді, енді кім істемекші! Бекболатқа тисе, Ақбілек малай болар ма еді? Өзі де істер еді, малшы қатынды да алар еді, байы ұрыспаса, ұрмаса, қатын қайда кетпейді? Қатын не істемекші?.. Мұның бірде-бірі құлағына бармады. Жалғыз-ақ Ақбілек үшін қара мүрттың жанын қиғаны рас. Ендеше, жақсы көргені рас. Ендеше, жақсы көргендей, Ақбілек сұлу екен. Қазақ тұрсын, орыстың боздақ жігіті де Ақбілекке қызығады екен, жанын қияды екен. Әйелге бұдан артық құн бола ма? Сый бола ма? Оның үстіне Ақбілек енді көп арыстың талқысына түспейді, асыл қазынасын бір-ақ кісіге қияды. Қандай кісіге? Өзі үшін жанын қиған ер жігітке... Бірақ, ойбай-ау! Ер жігіт деп отырғаны аузы түкті кәпір ғой! Әлгі дәретсіз, сүндетсіз, түрегеп сиетін, шошқа етін жейтін, арақ ішетін, темекі сасыған, елді қыран жапқандай қылып, қамшы, қылыш, мылтық ойнататын, мейірімсіз, шадыр мінез орыс осы емес пе? Шынымен сол орысты иіскегені ме? Шынымен ақ төсіне арам денені ойнақтатып, ашылмаған қауынын арам пышаққа жарғызғаны ма?

Соны ойлаған кезде ақ торғын мандайына екі тік сызық көріне қалады. Апасы есіне түседі де, көзінен екі моншақ домалап кетеді... Жан апасы бұл үшін өліп кетті-ау! Тым болмаса бір ауыз тіл қатуға да мұршасын келтірмеді-ау! Жан апасынан мәңгілік айырылып, басы қаралы, жүзі жаралы болып отырып, не бетімен бай іздегені? Апасын өлтіріп кеткен, өзін тартып әкелген, ауылын

шапқан, талаған орыстың тұқымына не ғып өз еркімен көнгені? Ел қайда? Бұл қайда? Әкесі, ауылы не күйде? Ақбілек туралы олар не ойлап жатыр десейші?.. Сорлы қызымды өлтіріп тастады ма, әдде не қылды?.. деп, әкесі не ғып жаны шыдап отыр екен?.. Күйеуі келмек еді, түндегі қуған, оққа ұшқан әдде сол емес пе екен? Тірі қалып, күдай жазып, көретін күн болса, күйеуіне не бетімен жолықпақ!.. Ойпырмай! Мұндай да сорлы, мұндай да масқара болған қазақта әйел бар деймісің? Бұл қорлықты кім көрді дейсің. Осының бәріне шыдап, не ғып өлмей, тірі отыр?.. Түндегі оқ апасына тигенше, бұған тимегенін қарасайшы...

Адды-арты тұйық, қараңғылық, не болары белгісіз... сонда да Ақбілек тірі, Ақбілек сұлу... Ол елден асты: қазақ тұрсыз, атағын орыс естіп, іздеп келіп, алып қашты... орыс біткен бұған бола қырқысты... Кім біледі, тірі болса, үмітсіз сайтан... өз еркімен келіп отырған жоқ... Қара күшке, тағдырға не шара? Жамандығынан мұңдай болған жоқ. Ақбілекті кім жазғыра алады? Малына, жанына ие болып отырған қай қазақ бар? Әзер болса, жазықсыз құрбан болып жатқан көп қорғансыздың, көп сорлының бірі шығар...

Ойдан ой туып, басы даң боп, шапанының етегіндегі тамған майға қадала қарап отырғанда, тым-тырыс күте қалған, қара мұрттың ыстық қолы қолына келіп тиді. Ақбілек ауыр бір қағып, «Менде не ерік бар?..» дегендей, терең қасіретпен оның бетіне қарады. Қара мұрт тілмашына иек қағып, шығарып жіберді де, Ақбілектің қолын ептеп өзіне таман тартып, мұрттын ерніне апарды. Ақбілек қарысқан жоқ.

Түндегі айқай-сүрен, ала сапыранда Мұқаштың қолында — жетектеулі екі ат, ойында — аман құтылу, көзге түспеу ғана бар еді. Аттарды, нәрсені, қызды аман-есен орыстарға әкеліп, тапсырып, «Мукашке маладес!» дегізіп, ала кеуімде ауылына қайтып келе жатқанда, ойына әлденелер келді.

Мамырбайдың баласына егесіп, қарындасын орысқа шығарып беріп оп-оңай кек ала қоймақ еді, қызды алам деп жүргенде, бұл иттер шешесін атып өлтіріпті, мұның арты үлкен сүреңге шапшасын кім біледі?.. Қуғыншылардан да кісі өлген болу керек. Бұл шіркіндер жүрген жерін қызыл-жосын қылмай кетпейді. Кім біледі, түндегі оққа ұшқан әдде өз ағайындарының, өз тілеулестерінің бірі ме? Елді осынша қырғынға ұшыратқан Мұқаш неткен қанішер? Япыр-ау, мен қазақпын ба? Қазақ болсам, өз қаныма неден мұнша өшіктім? Өзгем өзге ғой «Ағатайлап» жалынып, қолын созып келе жатқан Ақбілектің білегін көкке созғызып, жүйкесін құртып, орыстарға устап бердім-ау! Ағасы болмаса, бұл қызда не жазық бар еді?.. Тегі, мен өлерімді білмейтін, ақымақ шығармын. Әйтпесе, елді осынша шапқыншылыққа ұшыратып, осынша қан қақсатып, зарлатып, қарғыс алып, жексұрын болғанда, қайда сиям,

қалай тіршілік етем деп ойладым екен. Осының бәрін істетіп жүрген мен екенімді білсе, - білмей тұрар ма, — ел мені тіріқойғаны ма?.. Қой мен жынданған екенмін, мені сайтан азғырған екен... Бірақ енді істі түзетуге бола ма? Болмайды: шынымды айтсам да, басымнан асып кетті; елдің менен жауыз дұшпаны, арам сүт емген арамза ұлы болуы мүмкін емес...

Енді бұл беттен қайтуға өткел жоқ, дауа жоқ... Осы кеткені кеткен... Шынында, байларға не обал бар? Олар елді жемей жүр ме? Бай неліктен бай болады? Малайдың арқасы, еддің арқасы ғой, олардың құтыратыны, төрт түлік малын малшы бақпасыншы, шөбін малай шаппасыншы, отын жақпасыншы, құдығын аршымасыншы, қорасын қаламасыншы — көрейін байдың бай болғанын. Асқанға тосқан деп, сәбет өкіметі байлардың пейіліне бола келген бір тосу ғой. Кім біледі, мені де байларға құдай жұмсап тұрған шығар... Мен болмасам да, осынау ез етін өзі жегелі жатқан ақтың білеуіттері елді тынығш қояр ма еді? Мен болмасам да, ағайынға өкпелеген бір қазақ кек алам деп, орысқа шаппас па еді? Сөз жоқ, ондай біреу табыла кетер еді? Әрине, мұндай жұмыс екінің бірі, егіздің сыңары, жалпылама адамның қолынан келмес, бірақ мендей біреу табылуы хақ... Талай әскер шауып кетті. Талай қазақтар елге ұлық боп келіп, алып та, жеп те жүр. Соларға ел не қыла алды? Түк қылған жоқ... Өзім коменес, қолымда мылтық. Он кісіге алдырмаймын; мылтық ату әдісін орыстардан үйреніп, мерген боп алдым... Күндіз сақ жүрермін. Түнде жұмысымды бітірермін... Мен несіне қорқамын? Қорқарым бар, бұл іске әуелде кірмеуім керек еді. Кісілік іздеу, жашикеге бару, мылтық алу керек емес еді... Жоқ, өлім біреу, неде болса құдайға тапсырдым. Енді менің, елге кішірейуім - өлім, жігіттігіме кемшілік... Мені жұрт өткір, қайсар, ер жігіт деп ойлап жүр. Сол аттан айырылмауым керек...

Осындай ойлармен Мұқаш ауылына таянды. Ауылы үлкен таудың күнгей бетіндегі, ойпандағы — төрт-бес тас қора. Ол қоралар өзімен немере-шөберелес ағайындардікі, осы ауылдың бас кетерері Мұқаш, ақсақалы Тезекбай молда.

Молда деген аты болмаса, Тезекбай кісі атын да жаза алмайды, барлық оқуы «Қырық қадістен» есінде қалған «Қаланна бій галайссалам» — атты пайғамбар Ғалайсиссалам, бар білген құлшылығы: өлікке, шелпекке, үлі тиген малға, «жасын» оқу, тарауық оқығанда, «Алқамға» қосып ««Енне казелике» бірдеңкені мінгірлету, бар білетін дұғасы — «Аятл — күрсі» — құрбаннан малына, немесе айға бата қылса да осыны оқиды, көзіне ақ түскен әйелдерге де осыны айтып үшкіреді. Өз ағайындары болмаса, Тезекбайды сырт қазақ молда деп те санамайды, жекжат жердің, елімі болмаса, жамағайынның жаназасынан «Жақсыларды жанаған» қожа-молдалардан асып, Тезекбайға тиіп көрген емес. Тезек-

бай ел қыдырып, зекет, садақа жинаған, ет, қымыз іздеп түтін андыған кісі емес, ондай сұқым, сімтік шалдарды қайта шенеп жаратпай; «Не бар екен? Жатсайшы!» — деп отыратын. Тезекбай тысқа шықса, ақ таяғын беліне қыстырып сиырын, бұзауын көздеп, үйге келсе, кемпірінің киім жамағанын, кеже қылғанын жаратпай: «Ісінің бөрі балшы, ісінің бәрі балшы», - деп, дабдырлаудан басқа, ауыл үйге зияны жоқ адам. Онысы да кәртайғанда ерлі-байлы адамның бірінен-бірі жиреніш тартатын әдетінен гой, әйтпесе кемпірінен асып, өнер табатын Тезекбайда не қауқар бар дейсіз...

Әйтсе де осы молданы ез ауылы сыйлайтын, қыстауға қонса, бата оқыр болса, мал олсе, құрмалдық берсе, бас пен жамбас молданың алдына тартылатын. Сүттің уызын, қымыздың тұнығын молдаға татыратын. Молда жоқ болса, намазы қаза болғандай, келіндер де: «Молданы шақыр» деп отыратын.

Мұқаш қандай едден шыққан құдайдан безген, содырлы болса да молданы сыйлайтын. Молда жолығып қалса, сәлем беретін, бірақ байыздап тұра алмайтын. Мұқаштың онысын сезіп молда да сөз қатпай тоң айбатпен жүретін. Сөйлесіп тілін шығарып бетінен алғызғаннан да анадайдан ығысыш жүргенді тәуір көретіні үлкен кісілердің бір әдеті ғой. Ауылға таяна бергенде Мұқаштың бір қысылғаны: осы молданың көзіне түсіп қалам ба еді.

Төмпейден шыға берістегі, күн шығыс жақтағы қора Мұқаштікі еді. Төмпейден оралып шыға бергендегі жапырайылған тас қоралардың күнгей беттері таңның қызыл сәулесіне шомылып, күлімсіреп тұр екен. Молданың қорасы ергенегі шалжиып, аузы ашылып жатыр екен. Босағада жатқан қызыл ит тастақтағы аттың тықырын естіп, үре бастады. Мұқаш қаттырақ аяңдап, қораның даддасына түсуге асықса да, шекпенін жамылып, аяғының басына кебіс іліп, дәретке шыққан молданың бір көзін жұмып, сығырая қарауынан құтыла алмады. Молда ойындағысын біліп қоятындай, Мұқаш тура қарай алмай, қызарып, қырындап кетті. Тезірек тебініп қорасының тасасына түскенде, қорадағы ақ күшігі де шәуілдеп қоя берді. Күпісін жамылып, қара домалақ келіншегі Алтынай да тырпылдап келіп есік ашты. Жаратпаған кісіше, бетінің бір жағын тыржитып, «сенбісің» деді де, тысқа жөнелді.

Мұқаш ақырын: «Мен» деді де, атын қораға кіргізіп, қадаға байлап, үйіне кірді. Бір кезі соқыр, жалғыз әйнекті, тапалтақ, кішкене үйінің дымыққан, күлімсілеу, терсымақ иісі мұрнына жып-жылы тиді. Жаман текемет үстіндегі қызыл шыт көрпеден монтиған қолдары шығып, домаланып, томпиған үш жасар Медеудің көкшіл танауы делдиіп, аузы ашылып, езуі қожалақтанып, шот мандайы тоқырайыл, жылтырап жатқаны да жарақтықты көрінді. Баласын иіскейін деп оқтанды да, ойына бірдеме түсіп кеткендей, тоқтай кадды. Күнәға батпаған періштедей сәбиге жаман, қолын, арам демін, арам ернін тигізуге батылы бармады.

Молдадан да, ұйықтап жатқан нәрестеден, нәресте емес өзінен ұялғаны күштірек тәрізденді. Андусызда аяқ астынан әлде бір ит арс еткендей-ақ, Мұқаштың тұла бойы шымыр ете түсті. Итті түмсыққа бір теуіп, бетін қайыруға асығып, белін шешіп, келіншегінің басындағы қызылсаң жастықты жұлып алып, әйнек түбіндегі бұрышқа тастай берді де, қолын ішіне алып, бүркеніп, жантая кетті. (

Сабан төсеулі балшығқ сәкінің ернеуінде жаулығын шалқайтып қойып, Алтынай көйлекшен дәрет алып отырып, мұрнын қатты-қатты сіңбіре берді. Қызыл алақандары қошқар мүйізденіп кестеленген, алдақашанғы жыртылған ақ орамалына беті-қолын сүртіп жатыр:

— Бүктүсіп жата калғаны несі! Атыңды қайтушы ең?— деп тоңқ етті.

Мұқаш басын көтерместен:

— Түске таман жібере сал!— деді.

Алтынай байына оқты козімен бір қарап:

— Тұрып ыстық суынды ішпеуші ме ең?— деді.

Мұқаш:

— Жоқ,— деп басын бір қымтай түсті. Сонымен сөз бітті. Түн баласында Мұқаштың жойылып кетіп жүргені бір бү күн емес, үйреншікті әдет тәрізденіп, Алтынайдың өршеленбейтіні сол еді. Кішкене баласымен екеуден екеуі бір қорада жалғыз жату алғашқы кезде қорқынышты көрінсе де, жүре-жүре оған да еті үйреніп кеткен. Кімге жалынсын, кімге сенсін?

Алтынай малын сауады, оргізеді, коздейді, байлайды, отынын тереді, отын жағады, суын әкеледі, күлін шығарады, тамағыш істейді, киімін өзі тігеді, үйін жияды, сыпырады, қорасын тазалайды. Мұның бәрі оған құдайдың бұйырған жұмысы тәрізді. Жұмысым ауыр болды-ау, жаныма батты-ау,— деп, ол қабағын шытпайды. Көзін тырнап ашқаннан, ұйқыға барғанша, күйбендеп, не қолында, не аяғында бір дамыл бола ма екен?.. Жо-жо-жоқ. Жұмыстан қалт етіп, қолы босаса, есік алдына шықса, ауыл үйді қыдырса, болмаса абысын-ажындарымен әңгімелессе, қолынан ұршығы түспейді. Алтынайға тамағы тоқ, көйлегі бүтін болса болғаны, онан өзгені іздемейді. Үй міндеті әйелде, түз міндеті байында. Бұл құдайдың бұйрығы.

Бұрынғыдай емес, әсіресе, Алтынай тұрмысына енді ырза. Ырза болмай не гыпты? Байы атқа мініп, кісі болды. Кісі болғалы, үйі үй болып келеді. Өмірі бітпеген қара ала сырмақ та, ақ киіз де төр алдына пайда болды. Бұрынғыдай емес, Алтынай жымың қағып, көкала абдыраның аузын кобірек аша беретін күйге ұшырады. Алтынайға ақ бәтес көйлек, жасыл жеңсіз де пайда бола бастады. Алтынай абысындарына мақтанып та қояды. Өйткені ол енді «Ұлықтың» қатыны ғой.

Бұрын бұйығы, жаман Алтынайдың енді тілі де шығуға айналды. Қатындар: «Күйеуің қайда кеткен?»- десе, «Қызметпен болыс ауылына кетті» немесе «Ауылнай шақыртқан екен» деп, түмсығын көтеріңкіреп, ернін бір жымырып қоятынды шығарды. Әдде біреу кісіндегі ала алмай жүрген ақысын, не қорлық көріп жүрген, ұзатқан қызын сез қылса, Алтынай көлденеңнен қыстырылып: «Онынды біздің әлгіге неге айтпайсың?» деп қоятын болды. Алтынай аузына енді «Әлгі» көбірек түседі, өйткені оның қолынан келмейтін іс бар деп білмейді.

Байын сондай көріп жүрген Алтынайдың бүгінгі мінезінің тіпті дәмі жоқ қой. Бәсе деймін-ау! Жоқ, Алтынайдың өзінше дәмі әбден бар. Алтынайға құдайдың берген бір мінезі: анда-санда кілтің етіп, кеңжиіп қалатын, ар жағында, пәлендей зілді өкпесі болмаса да, күйеуіне іші ырза болса да, бержағы, сырты өп-өтірік. Қыртындаған, наразы кісімсіп, сыр бермейтін. Сонысы ма, немесе өзі Алтынайлығын, жан екендігін, Медеудің анасы екендігін көрсеткісі келді ме, әйтпесе «әлгі» тысқа шығып келгенде, қанжығасының КҮР қайтқанына көңілі толмады ма, әйел шіркіннің қай бұлтақ-сұлтағы екенін кім біледі, қалайда күйеуіне бір торс ете түсуді өзінше дұрыс көрді.

Дәрет алғаны болмаса, Алтынай намаз оқыған жоқ, байына еліктейді дейсіздер ме? Жоға... оқымайтын бір реті келген де. Намаз оқығанда да, Алтынайлардың аузын жыбырлатып, жығылып, тұрып жатқанда, не айтыш не қоятынын бір құдай білмесе, пенденің көзі не жетсін? Алтынай төсегінің аяқ жағыда отырып, мәсісін киіп жатып, күндегі әдетінше жұлығындағы тесікке сұқ қолын тағы бір батырды. Осы түскірден қашан құтылар екен? Ұлықтың қатыны басымен бақайы жылтылдап жүрген несі жақсы дейсің? Бірақ «әлгі» тірі болса, бүтінделер деген ой келді де, тезірек орнынан тұрды, өйткені сиырын саууға асықты.

Тарғыл шолақ сиырдың бұзауы еміп жатқанға жүгіріп барып, басын жұлып алып қараса, арам қатқыр, қақтап тұрып еміп қойыпты. Бүйірге бір нұқып, ашаға таман жетектеп еді, бас жібі шолтаң ете түсті, басын шайқап, таңдайын бір қақты да, жал ғап, байлап, қасқа сиыр мен өкіректі саууға кірісті, Алтынайдың жарылған күс қоддары жып-жып етеді, емшекті суыра тартқанца, сиырдың көтен шегін солқылдатады, сауған сайын сүт молайып, шелегі күр-күр етіл, өн салады, шелектің өнін тындап отьфып, Алтынай қызыл бұзауына мықты бас жіп қайдан табылар екен деген ойға батады. Қойы жоқ үйге жіп-шу деген, нардың бұлы емес пе? Одан-бұдан шымқынып сұрап алған уысты құлақ жүн қайбір жарытады? Кіші ауылдағы Жамалдың апасынан сұрамаса, бұл ауылда атымен қой жоқ. Жап-жаңа, аттай бір бас жіпті таққаны сол еді, сыртқы ауылдың балалары ала қойып, кезін ағартып кеткені. Қолына құлғана шыққыр! Қайсысы ғана ала қойды екен?

Бір қолын шошайтып, шүү-шүүлеп сиырларын қорадан аулағырақ айдап салған соң, Алтынай үйге келіп, шелектегі екі сиырдың сүтін қарақ табақ пен ескі сары тегешке бөліп құйды. Жұқалап жайпақ ыдысқа құйса, қаймақ көп тұратынын, Алтынай алдақашан білген ғой. Не дегенмен Алтынайдың қолы берекелі қатын. Жылына тістей қатып, тырнақтап жүріп, үш сиырдан үш-төрт қарын май алады. Өліп бара жатсын аузыша бір салмайды, қаймақ былғап отырғанда, Медеужанның алақанына да, бояу сатқан бақалшыға ұсап, шымшып ғана салады, онда да зорын тапса. Аққа қалай аузы тиді, солай ірімшік, күрт қайнатам деп арпалысады. Оның есесіне қысты күні сорпаға, көжеге сарқасқа қылып күрт езіп, тойып алса, қора ішіне кемзелшен, көйлекшен шыққанда, бойы қыз-қыз қайнап жүреді. Майының артығын сатып, киім-кешек, үн-шайға жұмсайды. Ауылдағы кексе қатындар шаруаға қырбай келіндеріне ұрысқанда, «Жидіген, шірік күн! Ана Алтынайды көрмеймісің, бит терісін биялай қып отырғанын!.. Казактын; қатыны сондай келеді» деп ұрысатын...

Мұқаштың да көбінесе түзде жүріп, шалықтап, оған-бұған ұрына беретіні Алтынайдың арқасы ғой. Қатыны үйін тапжылтпай, бар-жоғын білдірмей отырғандікі де. Бірақ Мұқаш оның кәдірін біледі деймісің? Алтынай ырысы бар кедейдің мандайына бітетін қатын ғой. Дүниеде байының тауып әкелгенін ұқсата алмай, ас-суында бір береке болмай, байын борышқа ұрындырып, бірін-біріне қоспай, қатынының салдыбалақтанып, ызындап отырар ма, кәпір! Одан қырсық не бар дейсің?

Сүтін жайлап, ілегенін төгіп, күлін шығарып, ыдыс-аяғын жуып болған соң, Алтынай пештің түбіндегі шекпен қаптан қара аяққа үн салып алып, жүресінен отырып, тоқырандап бауырсақ иледі. Қолдары машинеше жыпылдап, дереу есіп, кесті де, шошалада барып от жақты. Модданың үйінің үлкен бақырын әкеп, алқымына көсеу тіреп, қонфсытып бауырсақ пісіріп отырғанда, талталандап, қалталандап, көзін ашып, жұмып, манаурап, жалаң бұт Медеужаны да келді.

— Тұрдың ба, сәулем?— деп, Алтынай оң қолымен қолтығына қысып, мандайынан сүйді. Медеужан бақыраштағы қызара бөртіп келе жатқан, ортасы тесік жалпақай бауырсағына қарап:

— Апа, жалпағым... деп, ұрты салбырап, маңқиып аузын ашты.

— Иә, күнім, сенің жалпағың,— деп, апасы ши откізіп, жалпағын қолына ұстатты.

Томпиған, маубас Медеу отқа борбайын қақтай, шүметейі салбырап, жүресінен отырып, шидің екі басынан ұстап, аузын ыржитып, бетін тыржитып, ыстық бауырсақтың шетінен тістей бастады.

От маздап жанып, май шыжылдап, бауырсақ быжылдап жатыр. Медеужаны жаныңда. Ендігі Алтынайдың ойы: шайын қай-

натып, күйеуін оятып, Медеужанын ортаға ала, ағасының тізесіне шынтақтап үшеуден үшеуі ыңсыз-шыңсыз отырып, оразасын ашу. Шайын баптап қайнатыш, әбден ұйқысы қанды-ау дегенде «Әлгіні» оятып, Алтынай бұл арманына да жетті.

Медеужанға ұсаған бет-аузы кожалақ, кішкене самауырынның сол жағында, қызыл жиек шыны аяқты төрт саусағымен шошайтып ұстап, Алтынай тершіп, ащы шайын ышқына ұрттап отыр. Күйеуі де бауырсақты жүдемелете аттандырып, аузына тас салғандай, аяғын босатып жатыр. Ағасының тізесіне сүйеніп, бауырсаққа ұртыш бұлтитып малжандап, көзін ашып-жұмып, Медеужан да қалысатын емес. Е, байғұстар шайларын ішіп болсын. Сұқым шалдарша, сұғанақ балаларша, көзімізді сатып, қылқиып отырмайықшы, өз үйімізде де шай бар ғой. Қазақтың сондай телмірген әдеті құрысын! Түндегі оқиғадан кейін ел не жайлы болды екен? Мамырбай отағасы не күйде екен? Бекболат не болып қалды екен? Одан да соларды барып көрейік. Оқушылар, бері жүріңдер!

Әлден уақытта жатып-жатып есін жиған еркектер ептеп басын кетеріп, бірте-бірте қыбырлап, індерінен шығып өзгелерін дыбыстап шақырып, қатын-қалаш ышқынып, шуласып, балалар енесіне табысқан қозыдай жамырасып, әкелерін, ерлерін, ағаларын іздеуге тырысты. Самбырлап, дүрлігіп, ентелеп, жүгіріп: «Балта, балта!» деп, бірін-бірі шошытып, Мамырбайдың еттігін бұзып: «Не болды? Не болды? Не боп қалды? Ойпырмай! Амансындар ма? Тірісіңдер ме?» деп анталаған, үрейленген еркектерді еттіктен шығарып алысты.

- Бәйбіше қайда? Ақбілек қайда?- деп көзі шарасышан шығып, Мамырбай отағасы күрс-күрс етті.

- Ойбай-ау! Олар қайда? Көргеміз жоқ...— десіп, танданып, олай да, бұлай да жүгірісті.

Бір мезгілде өкірген сиырдай қараңғы түнді күңіrentіп, қатындардың дауысы баж ете түсті. Жан шошырлық бажылға дір етпеген жүрек қалмады. Сөйтсе - апанда теңкиіп, серейіп жатқан бәйбішенің үстінен шыққан екен. Ақбілек үшті-күйлі жоқ. Алып кетті ғой.

Мамырбай өгіздей өкірді, сылқ етіп отыра кетті. Ауыл қойдай маңырап қозыдай шулап жатқанда дүрсілдеткен атты кісінің тықырын шеттегілердің құлағы шалып қалды.

- Атты, атты! - дегенде, су жүрек болып қалған жұрт, ішін тартқан дауылдай, кенет басыла қалды да, сонша болмады қайтадан дәуірлей, бажылдай, күңіреніп кетті. Ол келген қазақ екен.

- Иемене?

- Бәйбішені атып кетті, Ақбілекті алып кетті.

- Ойбай, Бекболатты да атып кетті. < ^

- Күйеуді ме?

— Е!

— О қайдан жолығып?..

— Мына жақтан құс салып келе жатқанымыз емес пе? Ойбайлаған әйелдің даусы шыққан соң, қуа жөнелгенімізде...

— Өлі ме? Тірі ме?

— Әзір тірі, Кім білсін...

Бекболатты жақын ауылға апарып жарасын таңып, жолдастары жан-жаққа шапқан екен. Сол шапқыншының бірі осы екен.

Ажал шіркін адамның алдынан айғайлап келген бе? Аңсызда артыңнан бұғып келіп, алып үрғанын бір-ақ білесің. Ажал бір ұры ғой; «Ажалға не дауа?»- десіп, ертеңінде маңайдағы ел жиылып, бәйбішені көмісті. «Сабыр етіңіз, бұ да бір уақыт шығар...» десіп, Мамырбайға тоқтау, көңіл айтысқан болды. «Қаза, шығын... қайырын тілеңіз!» дегені болмаса, Ақбілекті ауызға алуға бір адамның тілі бармады. Өйткені ол жара - атың атауға адамның аузы жиренетін жара еді, ол жалғыз Мамырбайға емес, бәріне де намыс, қорлық, масқаралық еді.

Жаназаға жиылған жұрт о жер, бұ жерде топтанысып отырғанда, бұл оқиға жайынан неше түрлі бал ашып, аңыз қылысты. Біреулері: — тегі ақсақалға азуын басқан біреу басып берді ғой. Әйтпесе, қиядағы ауылға келетін реті жоқ қой...— десіп, өз басынан ақыл шығқпайтын қошаметшілер:

— Рас айтасыз, әйел іздесе, Қарашат маңында ел бар емес пе? Бәрін қылатын қазақтың өзі ғой. Кімнің несі барын орыс қайдан білуші еді, — деп жүптесті. Өздерінің берекесіздігіне, намыссыздығына, бірін-бірі аямайтындығына көздері жеткендей болып, біраз ежелесіп, басылған кезде:

— Бұл іс кімнен келді? Кімнің қолынан келер екен?— десіп, ойға жүгірісті.

— Ах,сақалға ондай өшті-қасты кім бар екен?.,

— Шөп тақырышты дау-шары үзілмеуші еді. Жаманбайлар болмаса.

— Қой, оларда орысқа шаба қоятын кім бар? Және ол қашанғы дау, бөтен біреу шығар.

— Бір келсе, бұ жұмыс, Құрбан қажылардан келеді: партия болған соң, аяй ма? — деп, мына жақтан бір құла ауыз қоя берді.

— Сен қайдағы жоқты айтады екенсің. Елдің партия болып жүргені бұ күн бе? Бұл өзі елдің салымында жоқ нәрсе ғой. Біреудің ашылмаған қауынын, жарылмаған жұмыртқасын... мұсылманның баласын кәпірдің нетуіне қиса, Құрбан қажы да оңбас. Өзі де бала ұстап отырған адам. Құдай жүзін көре ме,— деп, ақсақалды, қасқыр көз кісі тежеп тастады.

— Мен білсем бұл жұмыс Әбеннен келді,- деп күптей болған көк түмсық, тарғыл бет адам сар шақшасын сермеп, бір қозғалып қойды. — Ана жылғы қасқа атын орысқа әпергеннен бері оның

ішіне қан қатулы болатын. «Әй, бір қылсам ба!»- деп соның кезенеуі жаман еді,- деді.

- Әй, оның қолынан келер ме екен? Оның бір сенген адамы Мақыштар еді, олармен әнеугі екі бие туралы шайырғал болып қалды десіп еді ғой. Біреуге сенбей ондай көті былғаныш адам іс қыла алмаса керек,- деп қасқыр көзді көне адам тағы бастырмады.

Ақсақалдың өшті-касты кісілерін қылға тізіп, он-он беске апарып, біреуі үй - деп, біреуі бүй - деп жорығанмен, байлаулы түйін шықпады. Өйткені біреу партиялықпен, біреу жекжаттықпен, біреу алымсағы, біреу берімсегі үшін, біреу үрланған малы тимегені үшін, біреу қатыны кеткені үшін немесе қатынына, қызына барғаны үшін, ең болмаса тілі тигені үшін, біреуді айыптап, біреуді қорғағаннан басқа, әркім өз есебін ойлап, бүйрегі бүрғаннан басқа, дәл жанашырлық қылып, әділ қағушы, әділ тексеруші жоқ болды. Біреуі іреді, біреу сойды. Осы жұмыстың тұсында Мамырбай ақсақалға жаны ашыған кісімсіп, жағынып қалғысы келгендер де табылды, ұрындырғысы келгендер де бодды. Ақсақалдың қайғысына шын бейілімен ортақтасатын адам кем еді, жалғыз жарым құдандалы, тілеулес адамдар болмаса, бәйбіше қымызды аяқ толтыра беретін кейбір кедей көршілер болмаса, жалпылама достың да, қастың да бөлендей күйзеле қойғаны жоқ. Сырты күйзелген тәрізді болса да, ішінен жаман ойы арылып кете алмады.

Жұрт жаназадан тарап, ай-жай болған соң, сол түнгі бейсауат жүріп, ат қинаған адам кім екен деп, әркім-ақ сұрастырып, құлағын түре бастады. Өйткені бұл жолы да, одан бұрын да жалаң Мамырбай емес, талай ауыл шапқыншылыққа ұшыраған, мал-мүлкі талауға, адамы дүреге жығылып, шығындалған, күйзелген, күйінді болған. «Ел құлағы — елу» ғой, суық жүрісті адам білінбей не тұрсын? Сұрастырып, қағып, келгенде, осының бәрін кылып жүрген Мұқаш екені кешікпей-ақ ашылды. Қалай ашылды десеңіз былай:

Сол күні кешке таман Мұқаштың Қарашатқа қарай желе жортып бара жатқанын бір қойшы көреді. Бір деңіз. Мұқаштың қатыны ауылындағы бір абысынымен елеуіш бере қоймадың деп, шаңқылдасып қалғанда, абысыны «Осы елдің бар дүниесін үйіңе тығып отырғаныңды көрермін. Желікпе, құтырма: қарала сырмақтың иесін де білем, ақ киіздің, бәтес көйлектің қайдан шыққанын да білем...»- депті. Соны естіген соң, Сүлеймендікі жансыз кісі жіберіп, Мұқаштікіндегі сырмағын танып келіпті. Екі деңіз. Бәтес көйлектің де, жасыл жеңсіздің де иесі шығыпты. Үш деңіз. Мұқаштың торала аты ертеңінде тер қатып жүргенін сыртқы ауылдағы су Ыбырайым коріпті. Су Ыбырайымның сөзінше батуа болмаушы еді, сонда да... Мұнымен төрт деңіз. Түн баласында Мұқаш-

тың үйде тұрмайтынын бір сөздің ретінде Тезекбай молда да айттып қалыпты: аңқылдаған адам ғой. Мұнымен бес деңіз. Мамырбайдың баласы үстімнен материал жинап, болыс болайын деп тұрғанда, қойғызбай жіберді деп, Мұқаштың өкпелеп жүргені тағы мәлім. Мұқаш болмаған несі қалды? «Мұқаш, Мұқаш, содан басқа адам да емес»,— деп ел түгел қол қойды.

Ел болып Мұқашқа шүкшиды. Бұған не қылу керек? Қалай кек алу керек? Шауып ала ма? Сотқа бере ме? Өлтіріп жібере ме? Өртеп жібере ме? Қалайда не бірін, не бәрін істеуге елдің беті түзелді. Әйтсе де, Мұқашқа тап бере алмады. Тап бермек түгілі, маңына да жолай алмады. Оған себеп мынау еді:

Бәйбіше мен қызынан айрылғалы, Мамырбай отағасы ертеңгі шайын ішкен соң, тебе басына шығып, жер шұқып отыра беруші еді. Бір күні тебе басында отырғанда, Сүлеймен ауылы жағышан, тымағының құлағы қалқандап бір атты кісі жортып келді де, байта сәлем беріп, аударыла түсе қалды. Амандықтан кейін:

- Бай, түндегі малағымды білдіңіз бе?— деді.
- Жоқ, - деді.
- Ойбай, үлкен оқиға боп қалды?
- Немене, жаным?
- Құдай ондап елдің көзі бір ашылды...
- Не бопты? Мұқаш па?
- Жоқ, ойбай...
- Ал айтшы!
- Таудағы білеуіттерді қызылдар тып-типыл ұстап әкетіпті.
- Қалайша? Ақбілек қайда қалыпты?
- Ақбілектен хабар жоқ... әйтеуір түгел қолға түсіпті.
- Оны сұрамадыңдар ма? Кім келді?
- Түркұлақ ауылынан Телтайдың Қарақұлы келді. Қызылдар сол ауылда бекініп жатқанда, Мұқаш ақтарды алдап, үстіне алып келсе, қызылдар тарпа бас салады. Сасқаннан атысуға да мұршалары келмей қапты. Бұл иттердің өзі бізге мықты болып жүргені болмаса, қысылған кезде түк емес екен ғой...

- Мұқаш оларды қалай алдап жүр?
- Есебін тапқан-дағы. Ол иттің өзі айлакер, жан кешті неме екен...

- Қызылдарға тағы жағымды болды десейші.
- Жағымды болғанда қандай! Енді бір үлкен орынға кіреді ғой.

- Бұл сұмның арам ойы осы екен ғой... япырмай, Ақбілек не болды екен? Одан хабар біле алмаған екенсің...- деп, Мамырбай шатқаяқтап, орнынан тұрып, аяғын апырандай басып, ентігіп үйіне қарай жөнелді. Ауылдың кісілерін түгел жиғызып алып, Ақбілекті іздетуге бес кісі аттандырды.

Бұлар шабуылдап, ауыл-ауылдан, кез келген кісіден сұрау салып жүре тұрсын, оған дейін Ақбілектен хабар берейік.

Әуелгі кезде Ақбілек қолға түскен құралайдай, екі көзі мөлдіреп, көп ит анталаған бұралқы күшіктей құнысып, маңайындағы жанның бәрін жан алғыштай көріп, үркіп елегізіп жүрсе де, анасын, ауылын ойлап, аузына дәм салмай, аштан қатып, бүк түсіп көрсе де, әрі-беріден соң шыбын жаны түскір шыдатпады, мезгілсіз еле алмады. Өмір шіркін неден сонша тәтті болды екен! Адам дегеніңіз «Басқа түссе, басбақшыл» болады екен. Абақты екеш абақтыға да, зынданға да, соғысқа да жүре-жүре адамның еті үйреніп, көндігіп кетеді деседі, өлім жазасына бұйырылғанын естіген адам да тамақ жеп, ұйқы ұйықтап, өмір сүруден безе алмайды деседі. Дүниеде адамнан көңгіш мақұлық бар дейсіз бе? Ақбілек те бірте-бірте тұтқынға еті өлгендей, бойы үйренгендей болды.

Жан шіркіннің тәттілігі ме, қорыққандық па, қорғансыздық па, немесе алғаш етегін ашқан адам ыстық көрінгендік пе, әйтеуір қара мүрт «Сүй!» десе Ақбілек те оның бетіне ернін тигізіп, «Күл» десе о да езу тартқан болып, сөйле десе, о да былдырақтап, «люблю тебе» — (сені сүйемін)-ні қағып, не деген ырқына көне береді.

Қара мүрт Ақбілектің қасынан екі елі айырылмайды. Қолтығынан ұстап, белінен құшақтап, тауды, орманды қыдыртады, жеміс теріп береді; шашына, омырауына күздің солғын гүлін қадап береді, көк шалғынға аунап, құшақтасып жатады; тау өлкесіндегі бұталы бұлаққа апарып, Ақбілектің мәсісін шешіп, аяғын суға малып, ақ балтырына қара мүртын жыбырлатып сүйеді; Ақбілек шаршаса, мойнынан құшақтатып, тақылжырынан бір қолын салып, көлденең көтеріп жүреді; шайды өз қолымен ішкізеді; нанды, етті өз қолымен аузына апарады; екеуіне төсекті қағып, сілкіп, қостың ірге жағына өзі салып, өзінің сұр шекпенімен қымтап, бауырына басыға жатады; ернін жеп қоятындай, құшырланып, ұзақ сүйіп, қатты қысып, о жер, бұ жерін ұстап, қытықтандырғанда, Ақбілектің жүрегі аузына тығылып тамырлары тұтанып, жанып кеткендей, тұла бойы шымырлап, көзін жұмып, өзін-өзі ұмытып, әлсіреп, керіліп жата кетеді... содан кейінгіні өзі де білмейді... басқа бір дүниеге кіргендей болады.

Осынша өліп-өшіп, өзеуреп, еркек басымен әйелге мұнша кішірейіп, ит сияқтанып, аяғына шейін жалағанына Ақбілек түсіне алмайды. Мені алдаймын, жұбатам деп істей ме? Жоқ, шынымен жақсы көргені ме? Болмаса, көптен әйел көрмей құмартқаны ма? Әйтеуір орыс шіркіннің орыстығы-ау деген ойға келіп тоқтайды да, одан арғысын болжай алмайды, Қайткенмен қара мүрттың қылығы бәрі жат. Кейде Ақбілек сонша бәйік болып отырғанына, еркек басына ұят қой деп, ішінен жиренеді, кейде өзін әлдеқандай көріп, өзін-өзі жұбатқан болады. Қалайда екеуінің арасы жер

мен кек тәрізді, дене жақындығы болғанмен жан жақындығы жоқ тәрізді.

Бір күні қас қарайған кезде, орыстар бір жаққа баратындай қару-жарақтарын қамдап, мылтықтарын сытырлатып, оқтап, ертұрмандарын салдырлатып, балдырлап сейлеп, аттарын ерттеп әбігерлене бастады, Қара мүрт пен екеуі тоғай аралап келгені жаңа еді, Ақбілек қосқа кіріп, солдат көрпесінің үстінде шынтақтап, үгілеп, ауылы есіне түсіп, босаға жақтағы қара астауға көзін салып жатыр еді. Даладағы олай-бұлай жүгірісіп, ат ерттесіп, әр жерде күбірлескен көп орыстарға қара мүрт барып бірталай сөйлесті. Қабағы түсіп, түсі сұрланып, қайтып келді де, о да мылтықтарын сүртіп, оқшонтайларына оқ толтырып, киім, ер-тоқымдарын жинап, қамдануға кірісті. Ақбілек басын көтеріп алып, «Қайда барасың?» дегендей қара мүртқа тандана, үрейлене қарады. Қара мүрт темен қарап, күйбендей берді, бір мезгілде тысқа шығып кетіп, тілмашын алып келді.

— Біз соғысқа барамыз. Сен қайтесің?— деді Ақбілекке. Ақбілек көзі бажырайып, не дерін білмей, сасып қалды.

— Қайда болғың келеді?— деп тағы сұрағанда, Ақбілек мойнын өнтек қисайтып, бұғағын бүлтитып, жалынған, назданған дауыспен:

— Ауылыма қайырмайсың ба?— деді.

Қара мүрт басын шайқады.

Ақбілек кірпігін жыпылықтатып, жерге қарады.

Тілмаш тағы сұрағанда, Ақбілек:

— Тым болмаса жақын жердегі бір ауылға жеткіздірсеңіз...— деп кезіне жас келіп қалды.

Қара мүрт басын тағы шайқады да:

— Бізбен бірге жүргің келмей ме?— деді.

— Соғысқа ма? - деді Ақбілек еңсесін бүкжитіп.

— Соғысқа,— деді қара мүрт, иегін бір қағып.

Ақбілек басын шайқап:

— Ендеше, мені осында-ақ тастап кетіңіз,— деді.

— Түнде жалғыз езің қорықпайсың ба?

— Қорықсам да қалайын... сіздер қайтып келмейсіздер ме?— деді жұлып алғандай.

— Мәлім емес,— деп қара мүрт мұртын дірілдетті.

Сол сезді бітірген кезде, тағы үш орыс келді. Олардың басын сілкуінен, қол сермесінен Ақбілек: «Бір жаққа апарайық, жабылып масқаралайық, атып елтірейік» деп түр ғой деп түсінді. Қара мүрт оларға ашуланып, кезін тікірейтіп, тістене ежірейіп сейлеп, еді, беттері қайтқандай, алақандарын жайып, мойындарыш қылқың еткізді. «Сендердің талқыңа бермеймін» деп түр екен деп, Ақбілек қара мүртқа жалтандап қарай берді. Әрі-бері сөйлесті де, олар кетіп қалды. Қара мүрт отырды. «Жүре бер» дегендей тілмашқа

бас изеді, темен қарап, маңдай терісін үш саусағымен уқалап біраз отырған соң, оң қолын сілкіп қалып, ұшып түрегелді де өз кеудесін өзі түртіп-түртіп Ақбілекке, қолын ұсынып: «Жүр!» деді. Ақбілек жып-жылдам түрегелді.

Қара мүрт Ақбілекті қолтығынан ұстап, қостан шықты да, оң жақтағы бұлақтың бұтасына қарай алып жүрді. Ұйтқып соққан ызылдақ жел. Ай жоқ. Қараңғылық қоюланып келеді. Сабаған жүнцей түйдектелген, шыңылтыр сұрқыл бұлттар тоғытқан қойдай шоғырмақталып, тауға қақпақ болатындай, тауды түншықтыратындай, аш тауықша селдір жұлдыз - тарыларын, бір-бірлеп қылқып жатыр. Жұлдыздармен бірге үміт сәулелері де бір-бірлеп батып бара жатқандай Ақбілектің сүм жүрегі әлденені сезгендей болады; екі көзі жалт-жұлт етіп қара мүрттың бетіне қарай берді. Қара мүрттың беті сұрланған, көзі қанталап, танаулары желбіреп, қозғалған іспеттенеді. Аяқ басуы қатаң: Ақбілекке ұнамайды, жүрегі қысылып, өкпесі аузына тығылып барады. Шеткі шоқ талдан асып, көп талмен аранқайға барғанда, қара мүрт тоқтады. Ақбілектің бетіне тура қарап біраз тұрды. Құшақтап, қысып, аузынан үш рет күшырланып сүйді.

«Осылай тұр!» дегендей екі иығынан басып қалды. Өзі бесалты адымдай анадай жерге тұра қалды. Алтыатарын алып, Ақбілекке кезене бергенде, Ақбілек шаңқ етіп безілдеп кезеулі мылтыққа қарсы тұра жүгірді. Қара мүрттың кезеңген қолы сылқ етті.

— Мені неге атасың? Не жазығым бар еді? Ағатай-ай! Не қылдым?..— деп Ақбілек зарланып, жылап, өне бойы қалшылдап, қара мүрттың мойнынан күшып, аймалап сүймесін бе?

Қара мүрт қолын салмақпен көтеріп, керенеу құшақтап, арқаға қақты, аяғандай болды. Бетіне қарап, біраз тұрды да, мылтығын қабына салып, Ақбілекті қосқа қайта алып жүрді. Қосқа кірген соң тілмашын шақырып алып айтқаны:

— Мен сені сүйдім, сен үшін жанымды қидым. Өзімнен кейін өзгенің сүйгенін қаламаймын,— деді. Ақбілектің іші мұздай боп кетті. Ой жасаған! Орысқа сенім жоқ екен-ау! Әнеугіден бері ерлізайыпты кісідей жоддас боп жүріп, кетер күні өлтіріп кетем дегені неткен өзімшілдік, неткен тасбауырлық, неткен қанішерлік. Орыс шіркін өзім ғана өмір сүрсем екен дейді екен-ау! Өзгені жан екен десейші! Аяу деген болсайшы... деген ойлар дереу сап ете түсті де, дереу айла тапқысы келді:

— Мені өлтірме! Қасықтай қанымды қи! Мен саған тағы керек болмасымды қайдан білесің? Мен түсімде саған еріп қала барып жүр едім. Сен бұл жолдан аман-есен қайтасың, елге аман барасың... - деді.

«Жақсы лепес - жарым ырыс» деген мәтел өте-мөте өлімге бара жатқан адамға жылы тисе керек. Қара мүрт Ақбілектің әлгі

сөзіне ырым көріп сенді де, «Айтқаның келсін!» дегендей аузынан сүйді.

Сам жамырап ел орынға отырған кезде, орыстар бастығышын ақырып қалған даусымен қаздай шұбырып, асудың тар аузына қарай арқандай созылды.

/

* # *

Ақбілектің жанын жынның ойнағындай ойрандап кеткен озбыр омырау, өксікті күндер орыс мінген аттардың аяғымен бірге алыстап бара жатты. Тықыр ұзаған сайын «Алла, алла, алла..» деген лебіз кеудені керіп ауыздан еріксіз ағытылуда еді. Көшкен орыстың жұртында бүралқы күшіктей қаңғырып Ақбілек жалғыз қалса да, жалғыздығына өкінген жоқ. Орыстың оғынан өлгеннен де, құлазыған иесіз тауда тентіреп өлгенін артық көрді. Орыстардың дыбысы өшкенше: «Құтқарғаның шын ба, жасаған!» дегендей, арттарынан топырақ шашып, қарасы өшкен соң: «Үһ!» деп демін бір алып, төңірегіне көз салды.

О кезде ызғырығы ызылдап, бойды мұздатып, сабалақ қара бұлттан тон жамылған күздің көзсіз қара түні ақ бас Алтайдың үстіне қара бурадай шөгіп, сай-салаға бауырын төсеп, дүние қаруытып келе жатыр еді. Көк жүзінде жайылып жатқан жұлдыз — қойларын көздеп тұратын шопан атасындай жау көргендей зымзия жоғалыпты.

Сабалақ қара бұлттар-ау, Ақбілектің, жанын түншықтырған қара тұман аз болды дедіндер ме, үстіне мұнша төнгенше, анау асқар таулардың басына түнесендерші.

Күздің сарғыш жапырақтары-ау. Кімді әлдилеп, сыбдырлап тұрсындар? Қалың бұтаның қайғысыз, қамсыз быт-былдықтары-ау, несіне қара түнді жаңғыртып тұрсындар? Сұлудың жүрегін жанышқан ауыр шерді сендер сейілтем дейсіндер ме? Қанатын қаршыға күйретіп, қикайған қостың алдында бір қолымен жер таянып, аспанға қарап отырған сүксүрдың налыған зарын тәңірісіне жеткізем дейсіндер ме? Бұлттар-ау, серпілсендерші!

Жапырақтар-ау, сыбдырлап жерге төгілгенше, шерлі сұлуға сая болсандаршы!

Ызғырық-ау, ызылдағанша жапанда жалғыз қалған баланың әкесіне хабар берсеңші!

Ой, мейірімсіз шіркіндер-ай! Сендердің тілінді Алтайдың жаралы аруы білмейді ғой!— Сендердің қас-қабағына қараймын, сендерге еркелеймін деп есіл сұлу мұндай күйге ұшырады ғой! Жел мен бұлттың алласына сенем деп сенделіп қалды ғой!..

Түн түнереді, Ақбілек үрейленеді. Төбесінен зу етіп бір топ шөрегей өтеді, Ақбілек дір етеді. Шөпті сыбдырлатып торғай ұшса да, тоғай ішін тартып уйдесе де тау үкісі тандайын қақса да,

Ақбілек жан-жағынан жау қамап келе жатқандай елегізіп, қымтырыла береді. Жатайын десе, көзіне ұйқы келмейді. Отырайын десе, қорқып барады. Жүрейін десе, қараңғы түнзе жол таба алмай адасам ғой, әлденеге ұрынам ғой... деп қорқады. Есі-дерті: осы арадан кету, бірақ түн ішінде кете алатын емес. Қазақтың қосын, қазақтың астауын, шөмішін ес көрді. Үңірейген иесіз қосқа кіруге тағы батылы бармайды.

Ақбілек қайтерін білмей, алақтап, құнысып, бүрісіп көп отырды. Түнге түн ұласқан тәрізденеді. Қос алдында жатқан астау да көрінбейді. Жасаған-ай! Таң да атар ма екен?

Бір мезгілде орман жақтан бір үрейлі дауыс шыққан секідденді. Ақбілек елегізи бастады. Манадан бері жалмауыздай көріп отырған үңірейген қосқа жалма-жан кіріп кетті. Ауылда қой күзетіп жүргенде қасқырлардың ұлығанын әлденеше естіген: әлгі дауыс соған үқсайды. Апырым-ай! Қасқыр келе ме?.. Онда қайтем?.. Қой, келмес: қоста кісі бар деп ойлар, қорқар: қостың айбыны бар ғой... Әлде манағылардың кетіп қалғанын олар да білдіме? Олар барда қасқырдың даусы естілмеуші еді ғой...

Қостың есігінен ептеп сығалайды. Қараңғыда бірдене қаран, еткендей болады. Бірақ дыбыс білінбейді. Қорыққанға қос көрінген шығар деп жориды. Өзіне қайрат бергісі келеді. Оған да болмайды: ұлыған дауыс әнтек толастап бара жатады да, тағы да естіледі. Бара-бара ұлу молаяды, тауды күңіrentіп өзге дыбыстың бәрін басып кетеді. Ақбілектің қолы өзінен-өзі қостың бір сырығын суырып алады. Құлаш төс жарадай қайың сойылша. Сойылшаны қос қолдап бауырына таман қысып қояды, бір ұшы қостың сыртында. Қасқыр келсе қару қылмақшы. Ұлыған дауыстар саябырлаған тәрізденеді. Сойылшаны жерге сұлатып салып, Ақбілек азырақ бой тоқтатады. Бірақ онысы ұзаққа бармайды: бұлақ жақтан су сылдырлағандай болды...

Бұл немене?..Адам ба? Аң ба?.. Кім болса да қатерлі. Ақбілек сойылына тағы жармасты. Демін ішіне тартып, сілейіп қалды.

Кешікпей-ақ қара түнге қаз қатар, дөп-дөңгелек екі көз пайда бола кетті. Екеуі де қып-қызыл жайнаған от. Ақбілек атып түрегеліп, қостың түкпіріне бұғып отыра қалды. Әйтсе де байыз таба алмады, сойылы қостың аузында қалып қойыпты. Ақырын еңбектеп, қостың аузына қолын созып, жерді сипалады. Сипалап жатып сығалап еді, екі от төртеу болды. Сөйткенше болмады, олардың артын айнала көлденендеп екі қызыл көз тағы өте шықты. Алты от Ақбілекке алпыс оттай көрінді. Қараңғы түн қаптаған қызыл көз болды да кетті.

Оттар бір жалт етіп, бір сөніп, елбелектеп, таянып келе жатқан тәрізді.

Ойлағаны келді ме?.. Мінекей, шөпті сыбдырлатып келіп қалды.

Әне, қараң ете түсті...

Ойбай-ай! Бір топ қасқыр!...

Енді қай жаққа барайын?..

Ал, міне қостың төңірегін сылдыратып, жер тіміскіп жүр...

Ой, жасаған-ай! Тауып алар ма екен?..

Ойпырым-ай! Әне біреусі от басындағы сүйекті қытырлатып кемірді. /

Мынаны көріп Ақбілектің не жаны шықпай отыр десейші!.. Ақбілек үнін шығаруға мұршасы келмей, өлген кісідей отырған жерінде сіресіп қалды.

Әлден уақытта арсаландаған бір аш қасқыр Ақбілек отырған қостың аузына келіп қалды. Ақбілектің жан даусы түнді тіліп, жібергендей шыр ете түсті. Қасқыр біткен жарық беріп, көздері жалт етіп, тістері сақ етіп, оқшырайып тұра қалды. Қасқырлар ырылдасып, күрілдісіп, бураша шабынып тұрып алды. Ақбілек қасқырлардың қарсы шабатынын білгендей, жалма-жан ұшырып, қостан атып шығып «Қараңғыда көзім жоқ...» деген балаша айналана дөңгелене, айғайды салып, ағашын сермей берді...

Анда-санда арс-үрс еткен дауыс шығады. Қасқырға тие ме, қосқа тие ме, әйтеуір ағашы кейде бірдеңеге тигендей қолы сүйсініп қалады. Қасқыр одан жаман өршеленеді. Ақбілек жан ұшыра сермейді. Қасқыр қимылдайды. Ақбілек сабалайды. Қасқыр абалайды. Ақбілек сабалайды. Қасқыр камалайды. Ақбілек «Аллалайды». Қасқыр долданады. Ақбілек дөңгелейді... Қасқыр күрілдейді, Ақбілек шырылдайды. Қасқыр қырқырайды. Ақбілек шырқырайды... Сөйтіп Ақбілек көп қасқырмен көп соғысты...

Ақбілек әбден алқынды, алас ұрды, жұлқынды, әлі кұруға таянды. «Енді жығылдым ғой, енді талайды ғой, енді ауызды салды ғой, енді жеді ғой...» деген кезде, Ақбілектің аяғы астынан бірдеңе жылт ете түсті. Қасқырлар жарқ берді. Манағы іңірде шай қайнатқан оттың көзі әлі сөне қойған жоқ екен. Ақбілек алас ұрып жүргенде аяғымен шашып жіберген екен. Қасқырлар отты көріп жарқ берген екен. Қасқырдың оттан қорқатыны Ақбілектің есіне сап ете түсті. Ауылда қой күзеткенде қотанның шетіне жағатыны қане.

Ақбілек от басындағы тезекті, қураған шөпшекті дереу тұтатып үрлеп жіберді. «Менің керегім жаңа болған жоқ па?» дегендей, жел де қошаметке иеленіп, жалынды лап ете түсірді. Жалын қалай шықты, солай қасқырлардың қарасы өше берді. «Өлмегенге өлі балық» деген осы да. От сөніп қалса, Ақбілектің өмірі де сөнетін еді. Отты тапқан адамның атасынан айналсаң болмас па!

«Заула отым, заула! Мазда отым, мазда! Қорқақ аңдар, тілсіз жаулар! Қаш, маңыма жолама! Күйдіремін, өртеймін!»— дегендей Ақбілек от төңірге сүйініп, таң атқанша маздатып, жаны аман қалды.

Қызыл көз, қасқыр жүз, қаблан азу, қара түнді Алтай аңғарынан үркіткелі, қорғасын аспанға алтын айдар Күнекей сұлуын өрмелеткелі, күншығыс ұрмағы қызыл қақпасын ашқанда, Ақбілек артына алақ-алақ етіп жолға шықты. Белінде түндіктің бауы, етегі ышқырында, қолында түндегі сойылша. Кімді ұрып жығатынын кім білсін, әйтеуір ала шықты.

Аспанның күн жақ туырлығы ақшыл тартып, тау бастары алтын жалатқандай күлімдеп келеді. Таң ата жел де тынды. Бұлттар да ыдырады. Олкеден ұшқан бозторғай тау иығының деңгейінде қанаттарын қалшитып, Күнекей сұлуды мадақтап, тау-тастан беташар сұрады. Бозторғай-ау, керімдікті Ақбілектен сұрасайшы, Ақбілек алтын сақинасын атыш тастағалы келеді ғой. Оның жүзінде нұр бар ғой. Ол керетін жарық күн бар ғой! Ұзақ түнгі топты қасқырмен арпалысқанын замат ұмытып, шоңқайма кебісінің жез нәлісі тастан-тасқа шықылдап, қашқан киіктей қаздандап барады ғой!

Ақбілек а дегеннен асуға тартты. Асумен асып елге бара жатқан, елден мал, азық-түлік алып келе жатқан орыстарды талай көрген. Осы тар асудан басқа бұл шаттан шығатын жолдың жоғын білген. Арты елсіз тау, тау толған жау: аю, қасқыр, қабан. Алды тар асу. Асу асты тағы жау: кешегілер алдынан қарсы шығып қалмасына кім кепіл. Енді Ақбілек қаздандамай кім қаздандасын. «Енді есен-аманында ел шетін керсем-ау» — деп, ұйқы, тамақты, шаршағанды ойына алмай, көңілі алып-ұшып, ентелей басып, еңтігіп келеді.

Асуға шыға бергенде, артына бір қарады. Аяқ астында томардай томпиып қостар тұр. Анау тау жылғасындағы ағаш, анау кегал, анау сай-сала, анау орқаш-орқаш тас Ақбілектің адамгершілігін аяққа таптаған, абыройын теккен жер. Оларға кезі түскенде күйінген, екінген, жиренген — әйтеуір езегін ертеген бір жаман сезім пайда болды. Тердегі таза тесенішті былғап кеткен күшікті желкесінен ұстап, ез тезегіне езінің түмсығын тигізсең, қандай жеріп, қыңсылап, кейін шегінеді. Артына қарағанда, Ақбілек те сол күшік тәрізді болды. Қарағысы келмеді, теріс айналды. Асуға шықса да, алды-артын ораған таудан арыла алмады, бұрандаған қия тас, кедір-бұдыр соқпақ беті ашық даланы керсетпеді.

Күн таудан найза бойы кетерілгенде, Ақбілек алқынып бір кезеңге шығып еді, алды бұдырмақ дала екен. Ауылына келгендей қуанып кетті. Қанаты болса, ұшып кетер еді, әттең шіркін! Балтырлары солқ-солқ етіп, жіліншігі сырқырай бастады. Оған да қараған жоқ, қыбырлай берді.

Бір мезетте Ақбілек екі қолын құлаштай сермеп ыддиға түсті. Аяғының сырқырағаны әнтек басылайын деді. Шаршаған жоқ екем деп, көңіліне медеу қып еді, сөйтсе ыддиға қарай жүргеннен жеңілденген екен: тағы бір өрге шыққанда аяғы қорғасын күйғанцай

ауырлап кеткен тәрізденді; сүйектері сынып бара жатқандай болды. Ақ сүйек ойнағанда ор қояндай орғып, бір қажымайтын аяғы түскірге не болды? Әбілет басып, әлдебір пәлеге бастап келе ме? Апырым-ай, тым құрса бір ауыл, ауыл емес-ау, бір қазақ, қазақ емес-ау, бір мал көрінсейші. Бір мал көрінсе де, Ақбілек көтерден құтылғандай көріп келеді. Бірақ адырлар бірте-бірте бұлдырланып, белес тартқаны болмаса, қарайған еш нәрсе көзіне түспеді.

Бір қырдан асқанда көлденең созылған сай килікті... Құдай жарылғады! Өзен, өзен! Арғы қабақта жол жатыр. Ел жақын ғой! Ақбілек ақтық күшін салып, аяғын тезірек басты. Ағыны тас домалатқан тасты сайдың тар өзені екен. Жадағайлау жеріне келіп белін, шапан, камзолын шешіп, көйлекшенденіп, білегін түрініп жуынды, су ішті. Әбден шаңырқап, шаршап қалған екен, сусыны қанып бір кенелді.

Ақбілек су жиегінде бірталай отьфды. «Су ағады да жатады, ағады да жатады, бір таусылуы жоқ; қатерді, өлімді білмейді. Еш нәрсені сезбейді. Мен ішсем де, ит ішсе де бұған бәрі бір. Жақсыға да, жаманға да сусын болады. Құдайдың бұ да бір құдіреті-ау! Мейірімі-ау! Оны біз білмейміз-ау!» деген ойлар келді. Өмірі су көріп жүріп, мұндайды ойлаған емес. Бұл ойды қалайша ойлағанына өзі де таң қадды. Аяғының астындағы суға қарап еді, өзінің түрін көрді. Шашы ұйпаланып қалған екен; сумен сылап шашын жатқызды. Тарағысы келді. Бірақ «Кім үшін түзелем?» деген ой келді де тараған жоқ. Осы судың бойында бір қалтарыс жер болса, азырақ отырып дем алайын деп жан-жағына қарап түрегелді. Аяғы ұйып қалған екен, жіліншігін үш рет қарыстырып жіберді. Ұйығаны басылған іспетті болды.

Сол жағында бір жарлауыт көрінді. Ақбілек көп ойланбай-ақ камзолын киіп, шапанын жамылып түндіктің бауы мен сойылшасын сүйретіп солай қарай жүрді.

Адам көрмейтін жер осы ғой деп бір мүйістеу жерге келіп тоқтады. Арты жар, алды су, оң жағы мүйіс, сол жағы құлаған жардың топаны. Кішкене қуыста суға қарап, екі тізесін құшақтап, бүгжиіп отырды. Күн қызып, шекесі жылынып келеді.

Мынау өзен. Өзен бойындағы ел қайда? Күздігүні бұл өзенде ел отырмаушы ма еді? Жиекте жол жатыр ғой... ойбай-ау, жақын жердегі ел шаттағы орыстардан босып кеткен екен ғой! Маңайды жын орнағандай қылды ғой! Мал, жанында билік қалды ма?.. Талай қыз мен сиякты соры қайнады ғой!.. Бірақ тап мендей болтаны жоқ шығар. Қостарына әкелген әйел көрінбеді ғой. Әлде елтіріп тастап жүрді ме?.. Орыс шіркін адамды аямайды екен-ау! Құрғырдың атын атамайыншы, тағы келіп қалар. Олар неғып қайтпады? Әлде бірдеңеге ұшырады ма. Олар кіммен соғысып жүр екен? Әлде теңіректегі қазақтармен... қой, қазақ бұлармен неғып соғыса алсын? Не қауқары бар? Әлде қазақ біткенді қырып

тастап, малдарын, қыз-келіншектерін тартып алғалы жүр ме? Онда бәрі бірдей неге кетті? Бес-алтауы барса да, мылтықтарымен бір тайпы елді жусатпай ма? Өздері қорыққан кісіше асығыш-үсігіп, адды-артына кдрамады ғой. Әлде бір күшті жауы келіп қалды ма? Олардың жауы кім? Ойбай-ау! Әлгі әкемдер «Ақтар, қызылдар» деп отырушы еді. Сонысы ма әлде? Қызылы да орыс па екен? Олар да қыз алып каша ма екен? Орыс болса... Қара мұрттай-ақ болар. О да мені өлтіріп кетем деді ғой. Апырым-ай, апырым-ай! Жасаған-ай! Енді қайтейін!.. деп тамсаныш-тамсанып қойды.

Сылдыр-сылдыр су ағады. Суға қараса, Ақбілекті бұлдыр-бұлдыр ой тербетеді. Тербеткен сайын көздері кішірейе түседі. Ұйықтап қап, масқара боп жүрмейін деп, сығырайып бара жатқан көздерін ашып алады. Сонда да болмайды: бір жағынан күннің қызуы маужыратып, бір жағынан ағын су ойын тербетіп, түні бойы, ұйқы көрмей сілесі құрып, жаяу жүріп шаршап келген сорлы қалғып кетеді...

Ақбілек ояна келгенде, селк етіп басын оқшита жұлып алды. Бөтен жерде, өзен бойында, жар түбінде жападан-жалғыз шошайып қалғанына өзінен-өзі қорқып кетті. Қара шаттан қашып келе жатқаны лезде есіне түсе қалды. Ұшып түрегелді. Күн еңкейіп, түс қаңғып кетіпті. Өзеннің о жақ, бұ жағына бойлап-бойлап қарады да, еткел іздеп, кебісі тырпылдап тағы жағалады. Әлі жүріл келеді, әлі жүріп келеді. Өткел жоқ. Сойылшасын суға бойлатып, әр жерді бір керді, бәрі де терең тәрізді.

Әлден уақытта бір жадағайлау жерге жетті, екі жағы домалақ-домалақ қиыршық тас. Ағыны бұжырланып жатыр. Балағын тізеден асыра түріп етегін жиыра кетеріп, кебіс-мәсісін қолтықтап, мамық табанын қия тасқа бұлтылдатып, судан өтті.

Жарты шақырымдай жерде бір дөңес көрінеді. Соған шығып ел көздеме.

Ол белеске шығып еді, ар жағы одан да биіктеу адырсымақ екен. Ақбілек жан-жағына барлап, жер болжады. Алғы беті ашық, арты — кенере тау. Ақбілектің ауылы осынау кенере таудың түбінде. Шығыста емес, құбыла жақта. Өйткені артындағы таулар ез тауларына ұқсамайды, сонау бір келденең таулармен тұтасып кетіпті. Ендеше, таудан онша алыстамай, құбыла жаққа таумен жарыса жүру керек. Ақбілек соны ойлады да, белестен асып, жадағайлау ылдимен аяндай берді.

Адыр, адыр. Елсіз дала. Бозғыл кеде. Кербетеге, тобылғылы беткей. Тебешік, обашық. Қызыл құмайт. Шептесін шеңейіт. Қоңыр тышқан, ала сауысқан. Ор қоян. Бозторғай. Осыдан басқа кезге түсер қара-құра жоқ. Даланың керкі ел екен-ау! Елсіз дала - емсіз жарадай көрінеді. Малшы байғұстар неғып іші пыспай жүреді екен?.. Ай, қу дала, қу дала! Қу далада жалғыз жаяу бір мұндық.

Сары далада сары уайым жамылып, Ақбілек келеді толарсағы бұлтылдап. Тышқан аулап күйкентай жүр, қыранымсып шыңқылдап. Өне алыста безек қағып, бір торғай түр шырылдап. Бейне әуеге шегелеулі тұрғандай, бір орнынан тапжылмайды, қанаттары дірілдеп. Сол торғайдың шырылдағы ащы тиді құлаққа. Өзгелерден үні өзгеше, не болды екен бейбаққа? Сол торғайдың маңайында жаны ашыған арашашы жандарша, төрт-бес торғай айнала ұшып, таяу-таяу бара түсіп, ап кетуге тас қорғанды бұза алмаған ерлерше тиіп-қашып өтіп жатыр о жаққа бір, бұ жаққа.

Бір мезгілде әлгі торғай жансыз тастай ағып түсті топ етіп. Ақбілек те оқ бойы жер кеп еді. Ол торғайдың түскен жері қалың шөп. Көз айырмай қарап келеді Ақбілек. Әлгі торғай қалың шөпке түсті де, қалбаландап, далбаландап, шөпке таман айнаlandaп шыр-шыр етіп, безек қағып, олай-бұлай шоршыды. Бү байғұсқа не болды?— деп жетіп келсе қасына — қалың шөпте жатыр екен білектей бір сұр жылан. Сұр жыланның найза басы қақшиған, бейне ажал, алмас көзі бозторғайға шүкшиған, айыр тілін жалаң-жалаң еткізіп, ысқырғанда өңбеніңнен өткізіп, арбап, буып, уытын жиып, торғай сорды топылдатып, қылқ еткелі түр екен. Сұр жыланның атып жыққан оқ көзінен көз айырап бозторғайда дәрмен жоқ; қалбаландап, далбаландап, оршып түсіп, түмсығына тиер-тимес елбелектеп жүр екен. Бір «Ап!» десе біткені ғой жұмысы. Торғай қашан аузына кеп түскенше, оқты көзін қадап, айыр тілін жалақтатып жатады екен, сұм жылан.

Бозторғайды аяп кетті Ақбілек, сұр жыланцы сойылшамен салды келіп қақ бастан. Жауыз басы астына кеп, солаң ете дүрс етті. Торғай сорлы есенгіреп қалған екен: жығылып тұрып, жер бауырлап, қырындап-қырыңцап барым жөндікті: шыр етіп, шыбын-шіркей боп аспанға бір-ақ ұшты. Тулап жатқан жыланды Ақбілек табандатып тағы екі ұрды да, жөніне жүре берді.

«Жылан торғайды арбап жейді» дегенді Ақбілек бала кезінде естіген. Мынаны көрген соң, «Құлақ естігенді көз көрет» деген осы-ау деп ойлады. «Бү жауыздың көзінде не сиқыр бар?!» — деп ішінен таң қалды. Манадан бері уайым басып, жабығып келе жатқан кісі жүрегі қаттырақ соғып, тамырлары желпініп, шаршағанын ұмытып кетті. Торғайды ажалдан аман алып қалғанына қуанды. Жыланды өлтіргенге ерленді. Әрі ырым көрді. Торғай бір бейбақ қой! О байғұста не зиян бар?

«Торғай, торғай атым бар,
Бір жапырақ етім бар.
Маған тиген балалар,
Ата-анаң өліп жетім қал!»,—

деп қарғайтын торғай емес пе? Ешкімге жазығы жоқ қой.

Соны ойлағанда, Ақбілек «Менің кімге жазығым бар еді?» деп

тағы ойлады. Өзін торғайға, өзіне қастық қылғандарды жыланға теңеді. Торғайдың, жауын мен өлтірдім, менің жауымды да біреу өлтіреді екен деп, бұл оқиғаны өзінше жақсылыққа жорыды.

Соны ойлап келе жатқанда бір дөңестің астынан ағарандаған бір шошақай нәрсе қыльтвд ете түсті. Ақбілек сасып қалды, бұғып отыра қойды. Отырып еді, көрінбей кетті. Түрегелуге орыс бола ма деп қорқып, отыруға тағы дәті шыдамай, не екенін білгісі келіп барады. «Орыс болса бәрібір құтыла алмаспын, жан-жағым жалтаң. Неде болса көрейін», - деп, әнтек отырған соң, ептеп көтеріліп, сығалады. Шошақайдың үкі секілді бірденесі былғаңдап, өзі қимыл-қимыл етіл дөң астымен Ақбілекпен жарыса кетіп барады. Орыста мұндай нәрсе жоқ еді ғой деп ойлауы-ақ мұн екен - шошақай жуандады: бас болды: кәдімгі дуананың басы. Әнеки қолындағы асасы да шошаң етті.

— Әй, дуана! — деген сөз аузынан қалай шығыш, қалай қойғанын Ақбілек өзі де білмей қалды.

Дуана аяқ астынан үріккен жылқыша, жарқ беріп, лоқып, әнтек, тұра қалды да, бұрылып Ақбілекке қарай жүрді. Тани кетті Ақбілек: етегін кірмен зерлеген, төбесін үкі сәндеген басында найза, ақ тақия; қолында шаңкіш асасы: асасының өн бойы шығыршық, кебшік, сылдырмақ; үші қозы жауырын, мойнында жұмыр тәсбісі; танауы таңқиған, омырауы аңқиған, кеңірдегі сорайған, жіліншегі сидиған, саусақтары шибиған, үркек малша оқшиған, бес тал сакалы шоқшиған, шығнжау етті, шың бетті, жағына пышақ жанытын, бір көргеннен танитын — Іскендір екен көдімгі.

Іскеңдірің кім? Ақбілекке зияны тимес пе? Ендеше, ол аяндап Ақбілекке жеткенше, Іскендірдің қандай адам екенін айтып көрейік.

Бұл Іскендір дуананың бармаған жері, баспаған тауы жоқ. Бұл Өскеменің, бү Зайсаныңыз, бү Семейіңіз, бү Қарқаралыңыз — бәрін де Іскендір жалаң аяқ шарлаған. Ол ат арбаны да, барақотты да көрген, «Бо-о-ракөт-ау, бо-о-ракөт!..» деп оған өлең де шығарған.

Іскендірде үй жоқ. Кез келген үй — оған үй. Тау, тас, сай-сала, ескі мола - бәрі де оған үй. Онда ел де жоқ. Оның елі — дүйім қазақ. Онда мал да жоқ. Тұрған күйі әлгі өзіңіз көрген. Ол дүние жимайды. Ақша берсең, кез келген ауылдың балаларын жарыстырады да, бәйгеге үлестіріп жібереді. Іскендір дорба салмайды: ірімшік, құртынды алмайды. Оған қолма-қол ішетін тамақ берсең болғаны. Төрдің алдына шарт жүгініп отырады да: «Алла һақ!» деп бір ақырып, қылқ еткізіп қағып салып, асасын бір тіреп тұрып кетеді. Тана-моншағын, үкісін сұрасаң Іскендір бере салады. Бірақ қыз-келіншектерден өзі сұрап алады.

Іскендір өтірік айтуды, кісі алдауды білмейді, адам баласына жамандық ойламайды. Үлкенді - әке, аға - деп тұрады. Мейлі жаңа түскен келіншек болсын, қатын біткенді «шеше» дейді. Ер-

кек, әйел деп айырмайды, бала біткенді «балақайым» дейді. Кісіге өмірі қатты сез айтпайды. Өзін ренжіткен адамға түк демейді, тек басын шайқайды.

— Дуана, міне бір қиянқы баланы қорқытыңызшы!— десе:

— Қой, балақайым жақсы, қорқытпа, қорқытпа!— деп басынан сипайды.

Іскендір әсіресе балаларды жақсы көреді. Іскендір келсе, бала біткен шұбырып соның соңында болады. Ит біткен шулап артында жүреді. Іскендір асасын жайқап аяндай береді, асасынан тістеп жатса да итті ұрмайды. Балалар оқып жатса, Іскендір жетіп барып моддасына қол береді, балалар да қуанып дуанаға қол береді. Іскендір балаларды молдадан жалынып сұрап алып, азат қылады. Кейде қонған ауылда кешке таман Іскендір үй жанында жүгініп отырып, оң қолының білезігінен бір балаға ұстатады; олай-былай сілкіп, баланы жығады. Ол күрескені. Балалар қызық көріп, кезек-кезек күреседі. Бала жығылып қалса: «А, балуаным, жығылып қалдың» деп қолын қоя береді; жығылмаса: «А, балуаным, сен жықтың» деп, басын сипайды.

Іскендір не десең соған нанады. «Пәленше сені шақырыпты, қаладан көмір әкеп берсін» депті десе: «А, солай ма?» деп, салып жүріп кетеді. Қыстың қызыл шұнақ аязында Іскендір елу шақырым жердегі қаладан Исақай ешенге бір қап көмір әкеп берген күндері болған. Сонда қарды бүркыратып, жалаң аяқ жүреді; ол өмір бойы аяғына лыпа ілген жан емес.

Іскендір мақтағанды сүйеді. «Дуана еке, поракотпен жарыстыңыз ба?» десе: «Е, әке, жарыстық қой» дейді. Ол жүйрікпен де, жорғамен де, от арбамен де жарысқан болады. Бірінен қалдым деп айтпайды. Бар мақтанатыны — жүйріктігі. Кейбір көрген адамдар бәйге атынаін қалып қойған деседі. Ауыл маңында ерегестіріп, тай, байталмен жарыстырғанда, екі-үш шақырымға дейін оздырмайды. «Дуана, неғып шаршамайсың?» десең, «Е, құдай қуат береді де» дейді.

Іскендір бір жерде байыз тауып отыра алмайды. Бір үйге кірсе, «һақ!» деп бір ақырып, бетін бір сипап, шығып жүре береді.

Ол құмалақ салмайды, бал ашпайды. «Обал» деп басын бірақ шайқайды. Ол намазға да онша құнтақты кісі емес. Кейде жұрт намаз оқып жатса, дәрет алмастан жалаң аяқ барып, қатарға тұра кетеді. Көбінесе оқымайды. Біраз аузы жыбырлап, ішінен ыңылдап бірдеңе айтып жүреді. Анда-санда «һақ!» деп күңірене ышқына бір ақырып қояды.

Іскендір көп сөйлемейді. Жауапты қысқа-қысқа кайырады. Сөйлесе кейде тақпақтап кетеді. «Дуана, союға қойымыз жоқ еді» десе:

А, қойыңыз болмаса ойыңыз болды,

Ойыңыз болса, тойыңыз болды...— деп жыбырлатып әкетеді.

Іскендірдің қабақ шытқанын жан көрген емес, қашан көрсен де жайрандап, жымыып отырғаны. Іскендірдің неғып мұндай» боп жаралғанын, оның кеудесінде не қылған жүрек, тамырыңда қандай қан, бойында неткен қайрат барлығын ойлайтұғын бір адам жоқ. Ел тек оны «Дуана, дуана» дейді, «Бір алуан адам» дейді. Іскендірдің өмірі жұмбақ. Қалайда Іскендір - адам. Бұл неткен адам?..

Әлгі Ақбілекке кез болған Іскендеріңіздің жайы осы еді. Дуана Ақбілекке жетіп келіп:

- А, балақайым, алақайым, шырақайым... Қайдан келесің? деп басын сипады.

Ақбілек не дерін білмей күбілжіп, мінгірлеп қалды.

- Дуана еке, мен... мен... Мамырбай ақсақалдың...- дей берді. Орыстар алып кеткенін айтуды ұят көрді. Үндемеудің тағы да жөні жоқ; қалайда бірдеңе айту керек болды. Мандайын сипап, көзін жыпылықтатып, темен қарап: — Мен Мамырбай ақсақалдың баласы едім... ауылымнан адасып,.. ауылымды таба алмай жүрмін...— деді.

Дуана қалай, неғып адасып жүргенін сұрамады:

- Е, балақайым, адасып қалдың ба?.. Мамырбай, Мамырбай, Төуірбай, Сауырбай... білем, білем... алып барайын, бағып қарайын, жолға салайын,— деп қолынан жетелей бастады. Қайдан, неғып келе жатқанын сұрмағанға Ақбілек қуанып, еріп жүре берді. Дуана сол қолымен Ақбілекті жетелеп, оң қолындағы асасын жыбырлата тіреп қара ағаштай қатқан аяқтары қаздандап қатты аяңға басты. Анда-санда: «А, балақайым, а балақайым! Кезі меддіреп, табаны үлдіреп, қарны ашып, қаны қашып қалған екен ғой...» деп, жыбырлатып, тақпақтап қояды. Ақбілек не дерін білмей, біресе дуананың шошандаған бес тал сақалына, біресе күнге күйген қошқыл омырауына қарап қояды. Түрпідей сүйек саусақтары Ақбілектің білезігінен, мықтап ұстап алыпты. Үйіне қазір алып бара қоятындай-ақ ентендей басып келеді. Ақбілек езі шаршап, қолтаулап әрең жүріп келе жатқан сорлы жетелеген жағына бос жағы ере алмай шешесі сүйреген жас балаша қырындай береді. Бір мезгілде Ақбілек сүрініп кетті.

- Дуана-еке, кішкене жайырақ жүрсеніз...— деді.

- Ә, шаршадың ба, балақайым?- деп қолын қоя беріп, жайырақ аяндады. Әйтсе де сау аяңға дағдыланған дуана әуілдеген кеше бүқаша кеудесі куілдеп, әудем жерге бармай-ақ, Ақбілекті тағы артына тастап кетті. Дуананы сезбен тежегелі Ақбілек: - Дуана-еке, ауыл алыс па?- деп сұрады. Дуана: - А, деп тоқтай қап: — Жетеміз, жетеміз,— деді.

Дуана тағы озыл кетті. Ақбілек шаршауға айналды. Бірақ шаршадым деуге ұялды. Тағы да сезден бегейін деп:

- Дуана!- деп бір дауыстады. Бұл жолы Ақбілек маңайда

орыстардың бар-жоғын сұрады. Дуана: - Ә, орыс па. Нән жауғырлар, бар ғой, бар ғой,— деп жыбырлатып жөнді жауап айтпады. Жауабына жарымай, Ақбілек өз ауылының қай тұста екенін сұрады. Дуана: — Анау көрінген түмсықтың астында болады, деп, көгерген тауды нұсқады. Ақбілек ауылына бүгін жете алмасына көзі жетті. Жакын арадағы елге қонуға әрең деп жетсе сол. Дуана желпілдеткенмен, Ақбілекке бәрі де алыс сияқты, өйткені аяғы жүруге жарамай, мүлде салдырап қалып еді. Бірталай жер жүрді. Соңда да жете ал ар емес. Алыста, көз ұшында, адырдың бөктерінде әлде қарауытқан мал, әлде қарауытқан томар секілді бірденелер көрінеді. Күн еңкейіп, намаздігер болды. Ақбілектің қарны ашты, қажыды. Аяғын кебіс соғып, қажап тастады. Әлден уақытта жүруге мұршасы келмей, дымы құрып отыра кетті. Дуана жарты шақырымдай озып кеткен еді; дауыстаған соң, жылдам аяндап жетіп келді. Ақбілек жүруге жарамайтынын білдірді.

— Ә, балақайым, көзің мөлдіреп, табаның үлдіреп, ...шаршап қалдың ба? А, балақайымды арқалап алайын. Кел, міне ғой!— деп, алдына келіп арқасын тосты.

Ақбілек мінерін де, мінбесін де білмей, именіп, аз отырды. Үлкен еркектің мойнына дардай басымен мінуді ұят көрді. Қара мұртқа қатын болғаны, оның құшақтағаны, сүйгені... балаша көтеріп жүргені дереу есіне түсті. Дінсіз орыс еркелеткен арам денесін, қасиетті дуананың арқасына артуды обал көрді. Бірақ дуана:

«Міне ғой, міне ғой» деп күтіп отыр. Ел алыс, жүруге әлі жоқ. Амалсыздан орнынан тұрып, бір тамсанып, күрсінді де, екі қолын ептеп дуананың мойнына апарды. Денесін тигізуге өзінен-өзі жиіркенді. Мойнына қолы баруы мұң екен, шөлкес аттай адуын дуана: «Яу, пірім!» деп көтеріп түрегелді. Ақбілектің салбырап тұрған екі аяғын екі қолымен икемдеп, қысып алып, асасын Ақбілекке ұстатып, бір лықытып қалды да әлуетгі дуана адымдай жөнелді.

Ақбілек дуанаға аттай мініп келе жатқанына күлерін де, жыларын да білмеді. Әйтсе де көңілі жайланайын деді. Өйткені ол орыстың өңгеріп алып қашқанын да көрді ғой. Онда оның алды да, арты да — қараңғы көр еді ғой. Онда адам болам деген үміт жоқ, қорлыққа да, зорлыққа да, өлімге де, ұятқа да басын байлаған еді. Енді оның мініп келе жатқаны адам баласына қиянаты жоқ әулие — дуана. Оның келе жатқан беті - ауылы, әкесі. Әкесін көреді, құшақтап көріседі; апасына құран оқытады; әкесін апасындай болып күтеді. Бірақ өзін-өзі қалай жұбатса да, жүрегінің басында түйіртпектеліп, бір зілді нәрсе жатыр; ол түйіртпек арқандаған аттай, қуаныштың құлашын жаздырмайды; бер жағы бұған да шүкіршілік еткісі келсе, ар жағы бұлт құрсаған күндей жады-

рамайды. Езуі ғана жымыған болады, бет-аузы, көзі күлмейді, ілгіштеніп жібермейді.

Дәл мінер кезде тайсалғаны болмаса, жүре-жүре Ақбілек бала кездегі апасының мойнына мініп келе жатқандай, астындағы дуана екенін де ұмытып, бала күні есіне түсті. Онда теңбіл ақ шыт көйлегі бар балағының аузын карала батсайымен көмкерген қызыл-саң дамбалы бар, айдары селтиген, жалаң аяқ жүгіріп жүретін сүйкімді қыз еді. Ақ қарабас ылақайына қызыл шашақ тағыш, үкілеп, ат қып мініп, өзі құрбы балалармен жарысар еді. Жатқан сары атанның үстіне бала біткен жабылғанда, атан ұшып түрегеліп, балалар өркешіне, мойнағына жабысып «жығыддым, жығыддым!» деп шуласар еді... Түйенің, жардың, томардың, тастың арасына жасырынбақ ойнар еді... үйдің сыртына мосыдан күрке істеп, ішіне киім төсеп, шиден істеген қуыршақтарын отырғызып, күйеу келтіріл, келін түсіріп, шәлі салындырып, көрімдік сұрап, үлкен қатындарша тамсанысып, сынықып сөйлесер еді... Апасының көйлек пішіп қойған шабуын қуыршағына киім қылам деп, қиып тастап, апасынан таяқ жер еді. Сонда апасы жақсы көрер еді: «Ақ шүнак қыздан айналдым!» деп бауырына қысып, бетінен шөпілдетіп сүйер еді. Сол апажаны кайда? Жасаған-ау, оның үнірейіп қалған орны немен толады? Үйіне барғанда мандайынан кім иіскейді. Кіммен көрісіп, жылап, мауқын басады? Ақбілектің көңілі бұзылып, көзіне жас кеп қадды. Енді болмаса жылайтын еді, аяқ астынан дір етіп ұшқан бозторғай көңілін бөліп, жасын тоқтатуға себеп болды. Ол кезде күн батып, сам жамырай бастап еді.

Манағыдай емес, дуананың аяғы қоюланайын депті... Бір-екі өрге келгенде дуана Ақбілекті арқасынан түсіріп, дем адды; құрысқан белін кайқайыш жазып, қунак жылқыша сілкінді. Ақбілек өзі жүрейін десе де, дуана болмай тағы арқалап алды. Ымырт жабыла ит даусы естіді. Ақбілек қуанып кетті:

— Ауылға жакындадық қой!— деді.

— Жаісьздадық- балакайым, жакындадық!— деп, дуана Ақбілекті тағы бір лықытыш жауырынына таман шығарды.

Сүт пісірім болған жоқ, тезек исі жұпар иісіндей Ақбілектің мұрныш жарған кезде:

— Кездік, дуана-еке! Енді өзім жүрейін,— деді.

— Ә, балакайым, әлі бірталай жер бар,— деп, дуана түсірмеді.

Ақбілектің мұрны қоңырсыған сүттің иісін сезгенде, дуана тоқтады:

— Осы төмпейдш астында ауыл бар,— деді.

Ақбілек түсті. Дуананың сүйек қолы езіл, құрысып қалған тақылжырыш уқалап жазып. шапанын сілкіп жамылып, дуанаға еріп, қолғаулап тағы аяндады.

Төмпейдің иығынан асқанда, адырдыш бауырышда ауыл көрінді. Не дөңгеленген алқа қотан емес, немесе қатар тізілген жалғас

емес, о жерде, бү жерде тырқырап, қарауытқан бес-алты қыстау. Байқаған кісіге «Бізді мекендеген иелеріміздің мінезі де тап біз тәрізді тырқыраған, берекесіз, ұйымсыз» деп тұрған тәрізді. Кейбір қоралардың қасында қарауытқан мал көрінеді. Мал қоралап, адам аяғы басылайын депті. Анау адырдың түбіндегі қомақтырақ қорадан түтін бүрқырап жатыр. Оның оң жағындағы кішірек қорадан бір көлеңке қарандап сол үйге таман кетіп барады. Адырдың сол жағына таман, төмпейге тірей салынған бір ұзын қораның маңында қара-құра көбірек тәрізді.

Ақбілек қай үйге барарын білмей, дағдарыш келе жатыр еді, дуана:

— Анау үйге барайық!— деп адырдың баурындағы үлкен қораны нұсқады.

Ақбілек:

— О кімдікі?

Дуана:

— Мұсабайдікі.

Ақбілек:

— Мына жақын үйге барсақ қайтеді,- деді. Өйткені Мұсабай ауқаттырақ адам екенін білетін. Ақбілек тәуірлеу үйге барғысы келмеді. Тәуірлеу үйдің қатын-калалы да таңырқайды: әркім көр-жерді сұрап мазасын алады; тәуірлеу үй сарылтып, жуырда тамақ та бермейді; ондай үйде сыпайы отыру керек. Кім біледі тәуірлеу үйдің қылжақ бастары да болар, тәлкек етер. Одан да барысымен сусын ішіп, жантая кететін кедейдікі жақсы болар еді деп ойлады. Жене осы күйсіз қалпында тәуір үйге бас сұғуға қорланды: «Не бетіммен барамын» деген ой келді. Ақбілек:

— Жақын үйге барсақ қайтеді,— дегенде, дуана тұрып:

— Бұл үйлер жарлы ғой, қонақ асыға зарлы ғой, қарның ашып қалады ғой...— деп жыбырлатты.

— Жарлы боп не ғысын... бір сусын жұтып, жантая кеткендей жер табылса, болады да,— деп Ақбілек тағы айтты. Әйел көңіліне бірдеңе алса, қарысып бола ма, Ақбілектің бетін білген соң, дуана да таласқан жоқ.

— Ә, балақайым! Мейлің, мейлің,- деп жақын үйге бұрылды. Дуана бұрылған кезде Ақбілек етегінен тартып:

— Сіз бұл үйге менің кім екенімді айтпай-ақ қойыңыз. Тезек теріп жүріп адасып кеткен екен, тауып алдым дей салыңыз,— деді. Дуана Ақбілекке оқшия қарап:

— Ә, балақайым! Өтірік айтқан жарай ма? Өтірікші алланың дұшпаны ғой,— деп аяндай берді. Сүмелек сары ит дуананың сылдыраған асасын естіп, одан барып қоқиған тақиясын көрген соң, «Енді жатудың жөні болмас» дегендей, даусы қарлығып, алды бір белек, арты бір белек қираландап үрді. О кезде қара сиырдың астынан сауыс, жыртық тері шалбары тылтиған қатын да шелегімен

қабат түрегеліп, қисайған кір кимешегінің милығына сұқ қолын жүгіртіп, көзін сығырайтыш, бір аяғын ілгері салып:

— Кет былай, кет былай!— деді.

Дуана асасымен артын жайқап, таяна беріп:

— Ә, шеше, құдайы мейман боламыз,— деді.

Қатын жауап бермей жатып, дуананың артын ала тоқтаған Ақбілекке қарай мойын созып, бір тамсанды да:

— Мынау не қылған бала?— деп сұрады.

Дуана байыз тауып тұра алмай:

— Жата-жастана естірсіз. Рұқсат па?— деді.

— Ойбай-ау! Ана байдікі тұрғанда... біздің қонақ күткендей не жайымыз бар...— дей бергенде, Ақбілек те ілгері таман бір аттап:

— Жеңгей, шалап берсеңіз де ырзамыз. Сіздікін қалап келдік,— деді.

— Ойбай-ау, қарағым-ау! Қалап келсеңдер енді амалым бар ма... айран-шалапты бөліп ұрттарсындар,— деп қатын Ақбілектің нәуетек даусын естіген соң, әрі іші жылып, әрі таңырқап, «Қонамыз» дегенге әддеқандай боп қадды.

— Ендеше, үйге кірініздер!— деп, көң-күлімсі сасыған тапал қорасына қарай бастады. «Қадаға бастарынды соғып алмандар. Бері, бері!» деген дыбысымен екі қонағы соңынан еріп, шалжиған тапал есіктің орқаш табалдырығынан аттап, үйге кірді. Есіктің жіп тұтқасын Ақбілек бір-екі тартып еді, мұрны жырық тартыншақ түйеше кегжиіп келмеген соң, қоя берді.

Үй-іші тастай қараңғы. Қатын: «Былайырақ, әр таман» деп, дуананы итбектеп бір жерге таман апарды. Дуананың етегінен ұстап Ақбілек те барды. «Бү кім апа, бү кім?» деген жас баланың даусы да шықты. Ақбілектің аяғына шөп сыбдырлайды. Үйдің іші сасық. Әйнек сымақ бір күңгірт тесік көрінеді. Жерде жатқан бір шоқпытқа сүріне-мүріне Ақбілек дуананың қасына таман келіп отырды. Отыра бергенде дуананың «һақ» деген даусы санқ ете түсті. Ақбілек шошып қалды. Қатын: «Көтек» деді. Бір бала шыр етіп жылап қоя берді, ересектеуі: «Апа, апалап» апасына үмтылды. Апасы жылаған баласына:

— Шығарма дауысынды! Ал, дуана! Құлақ кеседі!— деген соң, баласы қоя қойды.

— Ә, балақайым, жылама! Кеспеймін, кеспеймін...— деп дуана да уатты.

— Шырағданы түскір қайда кетті жоғалып?— деп, қатын сипалап күңкілдеп жүріп, тысқа шығып кетті. Аздан кейін қара құманның қақпағына істеген білте шырағданын тапал пештің ернеуіне қисайтып қойып, түмсығына сұқ қолымен май тигізіп, қағып-қағып уқалады. Сөйтті де қолын көлеңкелеп, төр жаққа - Ақбілекке қарады. Қатын бірдеңе сұрап қала ма дегендей, Ақбілек жалма-жан:

— Жеңеше, суыңыз бар ма?— деді.

— Су жүрегінді алар, салқын айран бар еді,- деді.

— Ендеше айранға су қосып беріңіз: шөлдегенім әлей еді.

— Берейін, қарағым, берейін,- деп, қатын күйбеңцеп, қазандық жақтағы аяқ-табағын салдырлата бастады. Сол кезде пештің бұрышынан ертегінің қызындай кішкене қара қыздың дудыраған басы қылтиды.

Дуана асасын арт жағына сүйеп қойып, шарт жүгініп ыңылдап отыр. Қара қыздың көзі бажырайып тұр.

Ернеуі кетік-кетік, жайпақ, қоңыр зеренмен сусын әкеп беріп жатыш, Ақбілектің бетіне үніле қарап, бір тамсанып қойды. Ақбілек сусын ішіп болғанша, қатын көйлегінің жыртық жерінен ышқырын тыр-тыр қасып қарсы қарап тұрды. Қатын аяғын алып кетісімен, Ақбілек арт жағын сипалап, бұрыш бұрышта жатқан шекпен бе, шалбар ма, кім білсін, — әйтеуір бір үйіндіге басын қойып, шапанын жамылып, жантая бастады. Ақбілек жантайған кезде дуана сырылып орың беріп, қозғала-қозғала тысқа шығып кетті. Ақбілектің жатып қалғанын көрген соң, қатын да қораға шықты. Содан арғысын Ақбілек білген жоқ, әбден талығып келген сорлы сусын жұтып, басы жерге тиген соң, дамыл алып қата қапты.

Қатын даладағы дуананы айналдырып, Мамырбайдың қызы деген соң: «Ә!» деп іші сезе қойды. Дығырдай Мамырбайдың қызын бір жұтым шалаппен жатқызуды жөн көрмей, «Саулы бозінгеннен» бір қылым үн сұрап алғалы және үйіне Мамырбайдыні қызы қонып отырғанын айтқалы, дереу сол үй жаққа жөнелді.

«Саулы бозінген» дегенге түйе екен деп қалмаңыз. Түйеден кісі үн сұрай ма? Бү қазақтың да жыны бар ғой, әжептәуір кісіні «Бозінген» деп шығарып, «Бүт жимас» дегеніне шүкіршілік! «Саулы бозінгеннің» кім екенін айта кетеміз бе? Неміз кетіп барады? Бос сөзге жанымыз құмар ғой. Айтсақ айта кетейік.

Қулардың неліктен «Саулы бозінген» деп шығарып жүргенін ит біле ме? Бұл өзі Мұсабайдың қатыны еді. Аузы даладай боп кәртайып қалса да, «Бозінген» жаулығына кір жуытпайтын, мақтаншақ, ұры кеппелеу кісі болатын. Тықпа сақал, бір мойын жаман Мұсабай «Бозінген» бірдеңе айтса «Іңга» дей алмайтын. О түгілі «Саулы бозінгеннің» бір ауылға би болудан да дәмесі болатын; өзге қатындарға талай мойын салып, айғырлық қылам десе де, Бірмағанның тымырсық қызыл қатыны әлде неше жерде әпігін басып, аузын ашырмай жүретін. Әйел шіркін ұрысқанда қайдағы-жайдағыны қазатын әдеті емес пе?.. Қойшы не болса, о болсын! Әлгі кедейдің қатыны сонымен «Бозінгенге» жөнелді дедік қой. Ол өзі туысы бір табан жақын қызыл қатынға неге бармады екен? Жоқ, қызыл қатынға бармай «Бозінгенге» жөнелуі де қулық еді: қызыл қатын екеуінің араздығымен пайдаланып, «Бозінгенді»

тағы бір сауып алмақ еді. (бұрында талай сауған ғой). «Жаман иттің атын Бөрібасар қояды», демекші «Бозінген» әлгі бір шата-сының атын Әнуарбек қойған еді (қызыл қатын ғой оны «Шата» деп жүрген. «Бозінген» құлағы түрік кісі ғой: түріктің Әнуарбегін естіп, баласын сондай қылмақ қой).

Көрші қатын үйге кірген кезде, «Бозінген» аузын қайыстай созып:

— Қойшы енді, Әнуаржан! Ұйықташы, қалқам!- деп, бір қолымен Әнуаржанды қағып, келіншегімсіп қыпшасын қылмитып, бөксесін бүлтитып, өз денесіне өзі сүйсінгендей қылымсып жатыр еді. Көрші қатын сипандап босаға жақта тұрғанын көріп, «Бозінген» маңызданып қасын керіп:

— Күмсінай, жәй жүрсің бе?— деді.

— Жәй емес... бір жұмыспен...- деп, Күмсінай бір жамбастап сырғып, «Бозінгеннің» қасына келді. «Бозінген» әлдебір қызық өсек айтады екен деп кимешегін желкесіне қарай бір тартып, жампандап, құлағын таяй қойды. Күмсінай сыбыр етті. «Бозінген»:

— Ә, қойшы!— деп басын көтеріп алып: — Жалғыз отыр ма? — деп мылтық ататын кісіше бұғып, тағы күбірлесті. Сейткенше болмады, «Күйеу» келді дегеннен жаман, «Бозінген» апырандап түрегеліп, жалма-жан ауыз үйге барып, Күмсінайға қайталатып бір аяқ үн салып берді. Беріп жатып:

— Өзім де барам,— деді.

Күмсінай:

— Барғанмен көре алмайсыз: ұйықтап қалды,- деп еді. Ол «сөз «Бозінгеннің» құлағына бит шаққан құрлы кірген жоқ, қол аяғы жерге тимей, шошалада сүт пісіріп жатқан қара кемпірге барып, көзін ашып-жұмып, естіген хабарын айтты. Қара кемпір бір тамсанып, отын көсей берді. Оған жарымаған кісідей «Бозінген» шудасы желкілдеп, байын іздеді. Байы тысқарда дәрет сүтіп, бір қолы шалбардың ауында, бір қолы ішінде тұр екен; «Бозінген» келіп:

— Ұй, сен естідің бе?— деп, жұлқып, шалбардағы қолың суырып алды.

Өз үйіне түгел естірген соң, бұл хабарды ішіне сыйғыза алмай, «Бозінген» бошалаған түйеше тайрандай басып, екі қолын алдыартына құлаштай сермеп, Біркүлактікіне қарай жөнелді. Ауылды қыдырып жүріп бірталай жанды құлақтандырған соң қасына екі қыз, бір қатын ертіп, енді «Бозінген» Күмсінайдікіне тартты. Неге десеніз, «Бозінген» от басының әйелі емес, бір болыс елдегі әңгімені үйде отырып біліп отыратын, еркектердің партиясына да, даушарына да кірісіп кететін, сақ құлақ, еті тірі көшелі кісі ғой. Елдің игі жақсылары да «Бозінгеннің» үйінен талай дәм татқан. Және біздің «Бозінген» еркектермен дойбы, қарта, асық ойнайтын, насыбай ататын, қонаққа өлең айтқызбай жібермейтін, қызыш

кетсе өзі де айтып салатын, бозбала келсе, екі езуі жиылмайтын — сері кісі ғой. Тек «Бозінгеннің» қара бойында титтей ғана міні бар еді: өз басының киім-кешегі болмаса, өзге шаруаға әнтек қыры жоқ еді: таза көрпелері салтақ-салтақ боп, төсек-орны жуырда жиналмай, қоқып, ыбырсып жатар еді. Қызыл қатын түскір «Бозінгенді» «Көк инені көтіне түртпейді» деп өсектеуші еді.

«Бозінгеннің» өзіне тартқан бір керімсал қызы бар еді. Әлгі Айтжан ғой? — Е, сол. Айтжанын мақтап домбыра тартқызып, ән салғызып, бозбаламен әзілдесе, өзінің де жаны кіріп отырушы еді; қалжыңға боғауызсымақ сөз араласып бара жатса. «Бозінген» өзі кимелеп, Айтжанға жол бермеуші еді. Сол Айтжанын құтты жеріне қондырып, жалғыз өзі іші пысып, ұрынарға қара таба алмай жүргенде, мына хабар «Бозінгенге» құдайдың үйге айдап әкеп берген дәулетіндей көрінді.

— Құдай-ау, мына тұрған біздікіне келместен, есінен айырылған сорлы Күмсінайдікінен не алғалы қонып жүр екен?— деп саңқылдап келеді. Ол әншейін сөз ғой. «Бозінгеннің» есі-дерті: «орыстар қызыққан қыз қандай екен? Айтжаннан несі артық екен? Киімі қандай екен? Орыстың талқысына түскеннен соң, қандай боп қалды екен? Соны білу ғой, орыстар өз аулына да келген, қыз-қатындар тау-тасқа тығылған; өзі де үш орыстың қолына түсіп қап, бұйырғанын көрген; кіші үйдің қызы содан бері жіңішке ауруға шалдығып, от басында сұлап жататын болған. Сонда да қатын шіркіннің таңсыққойлығы басылған ба?

«Бозінгендер» Күмсінайдікіне кірсе — бұрышта домаланып біреу жатыр. Дуана далада болса керек: сары ит қораның сыртында қаңқылдап қояды. «Бозінген» шырағданды бір қызға ұстатып, Ақбілектің қасына келіп, шапанын ашып қарады. Ақбілек аузы әнтек ашылып, сілекейі ағып, қорылдап ұйықтап жатыр еді.

— Е, байғұс-ай!— деді Күмсінай арт жағынан келіп: — Не қыласыз ұйықтасын,— деді.

«Бозінген» шапанның өңірін қайырып, әдібін көрді, көйлегінің сүйегін байқады; жеңсіз камзолының жиегін, қалтасының қақпағын, кебіс-мәсісін, бәрін шұқылап көріп болған соң, мандайына шашырай салбырап тұрған шашын ақырын сырғытып:

— Өзі де қыз десе — қыз екен!— деп қорытынды шығарды.

Шапаны бикасап, әдібі батсайы, жеңсізі дүрия, көйлегі бәтес екенін айтысып, біреуі: Айтжанның көйлегі тәрізді екен,— деп енді бірі: Айтжандікі бұдан гөрі қаттылау,— деп тұрғанда «Бозінген» Ақбілекті былай қойып, көйлек жайынан қыздармен айтысып кетті. Оның айтуынша қыздар дым білмейтін болып шықты; Айтжандікі бес есе артық боп кетті. Айтжан қарагы ұзатылмағанда, орыстар қырылысып қалатын екен, масқаралықтан құдай бір сақтапты, өйткені аманында бергенін «өзі» қалапты (екіқабат болғаны есінде жоқ).

Катындар, қыздар біраз дауласып, қарқыны басылған соң, үйді-үйіне тарады.

«Бозінген» үйіне келген кезде Мұсабай бірталай ой ойлап, уысына еш нәрсе түсіре алмай дал боп, қисайып жатыр еді. Кен былай: Мұсабай жаңадан байыған, мал жанды, қалтырауық адам болатын; (бұрын қаланың жатағы ғой, қатыны да жатақтың қызы ғой). Үйіндегі бас көтерер адам — қатыны; соның арқасымен кісі боп жүретін. Ана жылы жоғалған бір-екі биесі Мамырбай төңірегінен шығып, соған қолы жете алмай жүретін. Өйткені Мамырбайға да ел керек қой: төңірегінің үрлық-қарлығына ара түспесе, адамдығы қайсы? Мына қызы қолға түсіп тұрғанда, соның қаржуын қайыруға болмас па екен деп, Мұсабай жаман ойына жүгіртіп еді. Қызды тығып қояйын десе ауылы күрғыр түгел естіп қойды. Өзге айтпағанмен Бірмаған барып жеткізеді ғой. Бірмағанмен оның малайын азғырып алған туралы жаздай араз болып, қатындарының шайырғал екені есінде. Қызды біреуге беріп жіберуге кім даяр тұр? Ол тағы білінбей қалмайды. Ақбілекке сұрау салып жүргені мәлім. Әлде бір епті жігітке масқаралатса қайтер еді? Бірақ онымен де не кегі бітеді? Мамырбайды шығындатқандай бірдеңе табу керек қой. Қалай шығындату керек? Міне, бұл мәселе — мәселенің қиыны болды. Қатыны келіп қыздың сұлулығын мақтағанда, өзінің жаман делебесі де қозды. Бірақ «Бозінгеннен» асар қауқар қайда?

— Қайтейін, сұлу болса! — деп кейіді.

— Қайт дедім саған?— деп қатыны да тежеп тастады. Сонымен Мұсабай күшеніп, төңбекшіп жатып қалды. «Әрі жат!» деп, қатыны да шынтагымен бір түртіп, теріс қарап, өткен дәуренін есіне алып, есінеп: «Осы жаманға кайдан тидім»- деп, тағы да өкінді.

Түнде шайға оятқанда Ақбілек тұрмай, жатып қалған. Таңертең Ақбілек көзін ашса, үй толған кісі. Оң жағына қараса, немере ағасы Әмір отыр.

— Қарағым-ай,— деп Әмір кемсендеп құшағын жайды.

— Ағажан-ай!— дегеннен басқа аузына сөз түспеді; ағасын бас салып, солкылдап ағыл-тегіл жылады. Ауылынан келген екі жігіт бірінен соң бірі көрісіп, кеңкілдеп, Күмсінайдың жаман үйін басына көтерді.

Көріскен кісіні айырғанды парыз көріп алған қатындар тоқтау айтып, айқасқан колдарын жазып, салиқалы «Бозінген» де пешке сүйеніп:

— Енді қайтсын!- деп есіркеген бодды.

Алайда қатындардың көңілі бұл көріске жарымады: өйткені Ақбілек суырылып сөйлей алмады; жайшылықта, қыз ұзатқанда, кісі өлгенде айтылатын жырлардың бірде-бірін айтпады; тұтқиылда тығылып қалған жүрек қызыл тілге құшырын төге алмады; ішке толған қалың шер кернеп келген бұлақтай қатты ышқынған

жас болып, ыршып-ыршып кетті. Ақбілек: жыр жаттап та керген жоқ еді; қыз болып ұзатылуға да әлі талай заман бар ғой деп, балалығы айырылмай жүрген 15 жасар бала ғой: Шешесі елгеннен бері дауыс қып, жоқтағандай болған жоқ; өз басына күн туып кетті. Қатындар онысын есеп қыла ма, сөйлемей көріскенін жас баланың жылағанындай көріп, айыздары қанбады.

Жыласып, көрісіп үндемей темен қарап, біраз отырысты. Әлден уақытта Әмір ағасы отырып:

— Түнде осы ауылдан хабаршы барған соң, жата алмай қолға түскен атпен жүріп жеттік,- деп қалай келіп қалғанын білдірді.

Мұсабай жаман ойдың ұшығына шыға алмай жатқанда Бірмаған жақсы атты кісі бола қалайын деп, түнде шапқызған екен. Бірмағанның қызыл қатыны өзгеден гөрі омыраусып, Ақбілектің қолып ұстап айырып жүргені сол екен. Қызыл қатын қарап тұрмай:

— Естігенде өз баламыздан жаман аядық... Қайтейік, не амал бар?- деді.

Әмірдің бір жолдасы:

— Ағайынның ағайындығы осындайда көрінеді де,— деп, «Бозінгенге» көзінің құйрығын жіберді. «Жайда көсемсіп жүруші ең, бү күн қайда қаддың» дегендей қылды. Өйткені Мұсабайдың Мамырбайға қиғаштытын білуші еді. Және Мұсабайдың биесін үрлаған кісімен бү жігіт жекжат еді.

Жігіт оны айтқанда, қызыл қатын мардымсып, иығын бір көтеріп:

— Е, о не дегенің... біз анау-мынау қазақтай боқтан өзгені қылға тізбейміз,— деп келе жатыр еді, Бірмаған отырып:

— Керегі не сондай сөздің!— деп қатынын тоқтатты.

Бұл сөздің бәрі «Бозінгенге» жарадай тиді: ләм деуге айтары болмай, тымырайып, жаялық ернін жымыра берді. Түнде әлгі қорсылдаған шошқа бір атты қинағанда, бүгін «Бозінген» бұл сөзді естір ме еді! Шірік ит! Талай жерде өлтірді-ау!

Күмсінай шай даяр екенін білдірді. Ауыл кісілері тысқа шықты. Қызыл қатын Ақбілекті үйіне қонаққа шақырып еді, Әмір тәңіржарылғасын айтып, ауылға жеткенін мақұлдады. Бірмаған жабысып көріп еді, қонақтар асыға берді:

— Ендеше, Ақбілекке кер жорғамды ерттеп, өзім апарып салып, қайтайын,— деп, Бірмаған тысқа жөнелді.

«Бозінгенге» бү жұмыс та қатты тиді. Үйіне келіп:

— Өмірі абұйыр байланбаған сұқым! Отыр енді албасты басит!- деп, байын тағы бір мүжіді.

Мұсабай үндемеді. Қатын шіркін бір жеңіп алған соң, таң атыра ма? Өзінен шығар өнері болмаған соң, Мұсабай қатынға қол тапсырып, пір қылған ғой. Қатыны болмаса, бұл Бірмағанның құлы емес пе? Бірмағанның әнтек қолы кеміп бара жатқаны, әйтпесе, мұның қасында анағұрлым адам ғой. Бірмағанның қолы

кемігеннен ғой ана жылғы сайлауда ауылнай болып, кісі қатарына ілінгені. Одан бұрын бұл кісі ме еді. Бір «Безер ит» еді.

Сол Бірмаған кер жорғасына көрпе салып, ерттеп, Ақбілекке мінгізді, бір байталға мініп өзі қасына ерді. Дуана өз жайына кете барды.

* * *

Жолда келе жатқанца, Әмір ағалары: «Дуананың кез болып алып келгені жақсы бопты» десіп, дуананың да пайдасы тиетіндігін, оның жүрмейтін жері жоқ екенін, бірақ тіленшілік қылмайтынын, жазы-қысы жалаңаяқ жүретінін, тегінде «тегін» еместігін айтысты. Одан кейін үсталған ақтарды, Мұқашты сөз қыдды.

Ақбілек орталарында жорғактатып, төмен қарап келе жатып, әңгімелеріне құлақ салды. Ақтардың тұтылғанын сонда білді... Әнеугі апанда бұғып жатқандағы қасына келіп, «Токтай тұр» деп кетіп қалған қазақ Мұқаш екенін де топшылады. Өткен күндерді бір-бірлеп есіне түсіріп, жағалап, қара мүртқа да келді, оның түрлі қылықтары көз алдынан демде елестеп өтті. Енді мынау ағаларының ортасында ауылына келе жатқанына таң қалды; таң қалып қана қойған жоқ, өзін бейне бір арам сирак ұрлық малындай, әкесіне арам жегізетіндей көрінді. Енді бұрынғы нәрестедей уыз денесі былғанып, арамданып қалған тәрізді, бұрынғы кіршіксіз, ағшақ кеудесіне енді қара күзғын ұя салып кеткен тәрізді; күнәсұмдықты білмейтін ақ жүрегі арамдықтың неше атасыға біліп, бұрынғы қыз басы қатын боп қалған тәрізді: бұл былғанған дененің кірі, жанның күнәсі өмірі тазармайтыш тәрізді. Өз ауылының тауыша, жеріне жақындаған сайын таза жерді басуға өзінен-өзі ұялыш, атылып өліп кетпей, қара мүрттың мылтығына бекер-ақ жармасқан екем деген өкініш пайда бодды; ит жалап кеткен ыдыстай, өзінің денесін де, демін де арам деп білді...

Осы арам демімен, арам аузыммен әкемнің иманды жүзіне қалай жақындармын, қайтып оны да арамдармын? Құдайдан қорықпай, оның құтты қадам мешіттей үйіне қалай кірермін? Көпір сүйген, аймалаған аяғыммен жайнамаз салатын жерін қалай денем шімірікпей басармын? Көпірді құшақтаған арам қолымды қайтыш әкемнің адал дастарқанына апарып, қайтып бір табактан ас ішермін! Мұны бұрын ойласамшы! Бұларды есіме алсамшы! Шыбыш жан құрғырды ойлай берігіпін-ау... Япыр-ау! Бұлар мен туралы не ойлайды екен? Мені арамдалмай аман келді деп кім. ойлайды дейсің? Әлде менің тірі қалғанымнан да өлгенімді тіледі ме екен? Кім біледі, сөйткен де шығар. Мені көргенде, «Пөленшенш орыс бүддіріп... кеткен қызы» деп, кім көрінген ішінен ойлап

тұрады-ау! Әлде біреу әкеммен, не өзіммен егескен күні айтып та салады-ау!...

Ойбай-ау! Менің күйеуім ше? Ол енді менің маңыма жола ма? Орыстан қалған салдаманды ол неғылсын? Тым болмаса бұзылмаған қаймағым, соған да бұйырмады-ау!.. Ол алмаса... онда мені кім алады? Мен бір ел-жұртқа әйгілі көзге шыққан сүйел болған екем ғой! Ақылымнан адасқан сорлы мұны білсемші!.. Кеше түнде арам денемді қасқыр боршалап неге жеп қоймады екен?!

Мені көргенде ауыл-үйдің адамы үркіп тұрады-ау!.. Мен өзгердім ғой. Қатын болдым ғой, кәртайдым ғой; көзімнің алды көк таңба шығар; етім сылқылдап, денем бос қалған шығар; белім бүкірейіп, бөксем жалпиған шығар; аяғым талтандап, жүрісімнен жаңылған шығармын. Менде не сын қалды дейсің? Ернім кезеріп, жатым суалған шығар: орыстың айнасына қарағанда, ажарым, тайған сықылды еді ғой. Жасыма жетпей кемпір қылды-ау, жасаған! Мен енді әкеме күрт аурудан жаман бір масыл болдым ғой! Өлмей менен құтыла алар ма?..

Ей, тәңірім-ай! Осы келе жатқанда бір қазаға ұшырап кетсемші! Астымдағы ат омақа асып, астында тіл тартпай, қатсамшы! Немесе жер ойылып жұтып қойсайшы. Болмаса үстіміздеі қара бұлт төніп, нажағай соқсашы. Әйтпесе албасты басып түншықтырсашы! Әнеугі қаңғып келген орыс енді келіп алып кетсеші! Ең болмаса, есімді біліп тірі барғанша, әкемнің алдына апарғанда, кірпігім қимылдап жатсамшы!

Ақбілек аспанға қарады — аспанды мезгілсіз бұлт құрсар емес; жерге қарады — жер баяғы жер, қозғалар емес; сүрінер ме екен деп өкшесін тебінді — кер жорға сүрінер емес, өзге аттарды сау желдіріп тепсең де теңселіп келеді. Ақбілек қасындағы ағаларына қарады — ағалары Ақбілекке қарар емес, көздері алдында; сипай қамшылап, «Ауылға қашан жетеміз?» дегендей, тебінгілері сартылдап келеді.

Ақбілек алдына қарады. Қараса ауылға кеп қапты. Ауылын көргенде, жылағысы кеп кетті. Әнекей, бұлардың қарасын көргеннен қатындар Ақбілектің үйіне қарай шұбырды. Әнекей, өз үйінің иттері де ұлыды. Әнекей, бұзаулар да Ақбілекке көрісетін кісіше бері қарап мөңіреді. Мінекей, дауыс қылған қатындардың ащы айғайы құлағына келді. Жер-дүние күніреніп дауыс қып тұрғандай болды. Жан жарасы сол дауыспен жеңілетіндей, көп дауысқа қосылып, Ақбілек те егілді. Екі көзі жасқа толып, жарық күн шымылдық құрғандай бұлдырап тұман боп кетті. Сол тұманның ішінде басы ағарған адамдар қолтығынан ұстап, сүйемелеп, әлдебір жерге әкеліп, үп-үлкен бір адамның үстіне жалп еткізді. Ақбілек жылай берді, жылай берді...

Сорлы Ақбілек! Сен жыламай, кім жыласын? Тас емшегін жібіткен, тар құрсағын кеңіткен, аруанадай анаңнан айырылдың!

Келешектегі бақытты өміріңнің кілтіндей көріп, сары майдай сақтаған алтын қазынаңнан айрылды! Ар-ұятың төгілді, адамшылығың жойылды. Жас нәуетек жүрегің соқпай жатып, өрт бодды. Жаңа шыққан жауқазын піспей жатып жоқ бодды. Шам шырақтай жас жаның, жанбай жатып шоқ болды. Есіл, ерке балалық, аякқа күйған астайын, шолтаң етті, тоқталды. Жыла, жасың бұла! Жасыңмен кайғың жуылсын! Жасыңнан теңіз жиылсын, теңізді дауыл толқытсын! Құтырсын толқын, туласын! Зарлатқан сені мұндарлар түншықсын — сонда уласын! Қатын-қызы тұл қалып, сендей болып шуласын.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

Бесатардың оғы — шыққан жерін алақандай қып үңірейтіп, жұлып әкетеді. Емдеуі келіспей, асқынып кетсе, ол оқ тиген адам жуырда мал болмайды. Сол бесатардың оғы Бекболаттың иығын ала, қарынан тиіп, сырт жағын үңірейтіп кетіп еді. «Бұған сормақта тарту керек... малдың жыны да мың да бір дәрі...» деп, әркімі әр түрлі ем айтып жатқан үстіне, қаладан келген бір «үну-струк»: «Дәрігерге көрсетпесе, өледі.» деген соң, Бекболатты дунға апарып еді. Мамырбайдың Төлегені не дегенмен қайынағасы ғой, барған соң, кеңседен-кеңсеге жүгіріп жүріп, ауруханаға жатқызып емдеуге қағаз алған еді.

Бекболат ауруханаға жатқалы жиырма күнге жуықтады. Дәрігердің қарауы күшті болғаны ғой: он бес күн дегенде қолы икемге келіп, жарасы бүріліп біте бастады. Алғашқы кезде ауруханың сары тесегіне, сасық дәрісіне, шеп тамағына үйрене алмай, мұрнын тыжырып, іші пысып, уайым басып жатса да, жүре-жүре аурухананың өз адамындай болып, бойы үйренейін деді.

Дәрігер күн шуаққа шығып отыруға рұқсат еткен соң, Бекболат бір күні тысқа шықты.

Үсті-басына ақ киген, ақ орамалмен желкесінен бір түйген сары матүшкелер сыпсындап кіріп-шығып жүр; қолдарында бетелке, шәйнек, орамал, шылапшын. Мұртын тазының құрығындай ширатқан, шашын енесі жалаған бұзаудай тарап, жылтыратқан, ақ киімді дәрігер де матүшкелерге орысшалап, ауру жатқан үйлерді нұсқап, бірдеңе тапсырып жүр. Аурухананың қабырғалары да, тебесі де, табаны да сүргі тартқандай теп-тегіс, маса тайғандай, тап-таза. Мыналарды кергенде, езі жазылған соң, Бекболат: «Ауру қалай жазылмасын» деп ойлайды.

Аяғында көттік пен өкшеден ньфай жоқ, сылпыдқаған баш-

мақ, үстінде березе жағалы ұзын сары шапан, басымда ақ орамал — Бекболат судан шыққан тышқанша солбырайып, сенекпен еп-теп аяндап, алақтап дәрігерлердің қасынан өтті. Дәрігер «Неге кетіп барасың?» дегендей, Бекболаттың бетіне бір ажырая қарап, рұқсат бергені есіне түскен соң, «Жүре бер» дегендей кірпігін бір қақты. Бұрын ауыз сенекте олай-бұлай жүріп буынын бекіткен гой, бойы тыңайған, тәрізді.

Бекболат сыртқы есікті ашып тысқа шықты. Аурухананың төрт қабырғасы, табыт төсегі, сасық дәрісі басырқыш тастаған екен, күні жарқыраған, әуесі саңғыраған, көгерген көк аспанды көргенде, бойы да кеңіп, жадырап, реңі шырайланып, ажарланып, ойы да көтеріліп, шарықтап елге карай бет қойды... еліне тезірек қайтқысы келді. Жар дегенде есіне Ақбілек түсті. «Мен міне құдайдың жарық күнін көрдім, жазылдым. Ол осы күнде не күйде екен? Әлде тұтқында екі көзі жаудырап, жасын бұлап жүр? Әлде, орыстар өлтіріп тастады? Әлде бір сары орыспен құшақтасып отыр? Әлде бәрі жабылып...»— деген ойға келгенде, шауып келе жатып, биік жардың ернеуіне төніп қалған кісіше, денесі шіміркеніп, жүрегінің астыңғы жағындағы бір нәзік қыл үзіліп кете жаздағандай болды. Бұл ойды Бекболат жараның беті қайтқалы күш де, түні де ойлаған, жардың ернеуіне бір емес жүз, мың қайтара таянған, жүрегінің нәзік қылы да соншама тырсылдаған; сонда да бұ жолғы жүрегінің қағысы бұрынғыларға ұқсамады. Бұ жолы Ақбілекті ойламайын десе де кең дала, еркін, сайран өмірі еске түскенде Ақбілек те сол сұлу өмірдің гүліндей жылтырап, көзіне іліне берді.

Бекболат ауруханада жатқанца Төлеген екі-үш рет келіп, көңілің сұрап кеткен. Төлеген бір сыпайы, жатық жігіт. Келгенде: «Жа[^]раң қалай? Бойың тәуір ме? Тамаққа көңілің шаба ма?», деген тәрізді, жарасының жайын ғана сұрайтын. Төлеген қайынағасы болған соң, Бекболат Ақбілек жайын сұрауга ұялатын. Қарындасы жайынан о да сөз қылмайтын. Өзі бірдеңе айтып қалар ма екен деп, Бекболат елдің хабарын сұрап жақауратқанда Төлеген: «Жалпы аман болса керек... бөтен хабар білінбейді...»— деп, Ақбілек жаққа жуымайтын. «Шешесін өлтіріп, қарыңдасыш алып кеткенде.. соларды барып бір көрмейтін, соларға бір жәрдем қылмайтын неткен жан? Әуелден көңілі қатты адам ба екен? Қалада жүрің қақайып, қатайып кетті ме? Мұның пайдасын әкесі қашан[^] көреді?»— деген сұраулар Бекболаттың ойына талай келсе де, өзіне бірдеңе деуге аузы бармайтын. Өйткені көңілі қатты деуге — Бекболатты жан тартып, дәрігерге қаратып, көңілін сұрап келіп-кетіп жүреді. Қарындасы болса кетті. Енді менен не үміт қылады?— деген ойлар келгенде Бекболат Төлегеннің неткен адам екеніне " миы жетпейді, дағдаратын. Бекболаттың имене беретіні де Төлегеннің жұмбақтығы еді.

Енді далаға шығысымен, Бекболат Ақбілектің не болғанын білуге көңілі кетті. Қалай, кімнен біледі? Мұнда қазақ бар ма екен? Кеше төсекте жатқанда бір қазақтың есік алдынан өткенін көз шалып еді; со қазақ жылт етіп жоқ боп кетіп еді, сол кім екен?.. Немесе дәрігерге келіп тұрған қазақтар жоқ па екен?— деп қабырғаны жағалап, қақпа жақтағы бұрыштан асты. Асып еді ауруханаға кіретін екінші есіктің тепкішегіне көт қойып, бір-екі тымақты қазақ сөйлесіп отыр екен. Бекболат іздегені табылғандай қуанып кетті:

— Ассалаумаликүм!— деді,

Қызындап, темен қарап сөйлесіп отырған екі қазақ жалт қарады. Ел қазағы нұсқынды біреуі: «Әлік» алды. Аяғында орысша етігі бар ықшам шапанды, жекей қара тымақты, аузы-басы пияздай, қожаға айтқан нияздай, қара сүр жігіт ойнақы көзі жалтаң етті де, ернін қыбырлатты, Бекболат амандасты. Ойнақы көз жігіт:

«Сені кім шақырды?»— дегендей жөнді амандаспады. Бекболат келген соң сөздерін қоя қойды. Онысы өздеріне қолайсыз көрінді білем: жуан етік қазақ Бекболаттың аты-жөнін сұрады. Бекболат жөнін айтқан соң, ойнақы көз жігіт:

— Ә, Бекболат, сіз боласыз ба? Отырыңыз,— деп сырғып, орын берді. — Әнеугі оққа ұшқан жігіт екенсіз ғой,— деп біле қойды.

Бекболат:

— Өзіңізді мен танымадым ба?— деп сұрап еді:

— Мен «Тақырдың Жылтыры» деген жігіт болам,— деп Тақырдың Жылтырын білмейтін қазақ жоқ тәрізді. «Жылтыр» дегенге езуін бір қисайтып, басын бір шұлғып тастады: өз атын мардамсып атағаны көрініп тұрды. — Мына кісі Мүстай деген біздің бір ағайын,— деді.

«Тақырдың Жылтыры» дегенде, Бекболат:

— Ә, естуім бар,— деді.

Жылтыр жұлып алғандай, тікелей қарап:

— Мені кім деп естідіңіз?— деп сұрады.

Бекболат әнтек мүдіріп қалды да:

— Көзі ашық, пысық жігіт деп естиміз,— деді.

Бекболат әлгідей дегенде:

— Әйтеуір, халықтың көз жасы үшін Матайдың Әбенімен ұтасып жүрміз. Ақырын бір «Алла біледі»,— деп, қаз көрген қаршыға бастанып, мойнын қылтың еткізді.

Бекболат мақұлдағансып:

— Е!— деді.

«Е» дегені: «Ажалы жеткен қарға қаршығамен ойнайды» деген осы-ау! Әбен кім? Бұл кім? Ол арыстан да, бұл - тышқан ғой. Ол сегіз болыс елді, бір дуанды аузына қаратқан Әбен емес пе? Ол Петрамборыңа да барған, патшаға да білікті болған Әбен емес пе? Онымен таласқандай мұның не айбыны, не күші бар? Шілтиген

бір қораш жігіт...» деген ой келіп еді. Бірақ Бекболат бұл ойын неге білдірсін, іші пысып қалған кісі ғой: оны-мұны сұрай бастады:

Жылтырдың білмейтін хабары, естімейтін өсегі жоқ ағып тұрған: сөз екен. Аузы аузына жүкпайды. Ол сөйлеген сайын Бекболаттың аузы аңқиып, жаны кіріп барады. Ол елдің партиясын, сайлауын, кімнің пара алғанын, кімнің бергенін, кім қызын сайлаушыға шырға қылғанын, кімнің үйі, малы таланғанын, кімнің үйінде тінту болғанын, кімнің катыны, қызы кеткенін, кім мен кімнің керіскенін, төбелескенін, қызыл мен ақтың соғысқанын, кімнің басы сотты болып, кімнің үстінен арыз беріліп, ғазетке басылғанын, кім абақтыға түскенін, кім шығарып алғанын, кім кепіл іздеп жүргенін, — бәрін саулатты. Оның білмейтін әкімі де, сөйлеспеген адамы да, білмейтін заңы да жоқ. Соның бәрін көзімен көріп, қолымен ұстағандай, су төгілгісіз қыла, нандыра, жанын бере, орысшаны ара-арасына қыстыра сөйлейді. Манағыдай емес Бекболат Жылтырдың сөзіне үюға айналды, наныш емес таң қалып ұйыды. Бір сәтте осынша сөзді, осынша хабарды, занды үйіп-төгіп айтып тастаған неткен тілмар, неткен білгіш деп таң-тамаша қалды. Сөзінің арасына жік салмастан, бірді айтып келе жатып,, бірге кетіп будыратқанда, қалың тобылғыдан андағайлай қашқан қоян көрген тазыдай, Бекболат қай сөзін ұстарын білмей даң болды. Даң болса да, оның айтқан бір хабары құлағына майдай жағып кетті; ол хабар - «Қарашаттағы» ақтардың қолға түсуі еді. Оны естігенде Бекболат:

— Е, бәрекелді!.. Япырай! Түгел түсіп пе? - деді.

— Түгел, бірін қалдырмай ұстап әкелді. »

«Ақбілек қайда екен» деген сұрау Бекболаттың аузына келіп қап, келіп қап, бірақ ел қазағы отырған соң сұрауға қаймыға берді: орыс масқаралап кеткен қызды несіне сұрап отыр?— деп мазақ қыла ма деп ойлады. Бекболаттың сұрауы көбейіп, әңгіменің аяғы созылып бара жатқанын сезіп ел қазағы: «Бір айналып соғармын. Шаруам бар еді»,— деп тұрып кетті. Ол кетісімен, Бекболат қыбыржып, қобдиланып, Жылтырға қарай берді. Бір уақыпта бір жасырын сөз айтатын кісіше көзін жыпылықтатып:

— Сізден менің бір сұрайын деген сөзім бар еді,- деді.

— Айтыңыз, айтыңыз,— деп Жылтыр жепілдетті.

— Мамырбайдың қызы не болды екен? Оны естіген жоқсыз ба? - деді.

— Жоқ, оны естімедім. Ақтардың өзін кешке әкелді. Білуге болады. Ол айтпақшы сіздің қалыңдық екен ғой. Жалкі, жалкі! — деді.

— Япырым-ай! Білуге болса, соны маған біліп берсеңіз...

Жалкі, жалкі — аяныш, аяныш (*Автор*).

— Күп болады. Бүгін, ертең-ақ біліп берем. Күнде елден кісі кеп жатады ғой... Бірақ оның енді не керегі бар?— деді.

«Не керегі бар?» деген сөз Бекболатқа ауыр тиді: жұрттың аңызы да осылай екен деп ойлап қалды. Бекболат жабырқау тартып:

— Әйтсе де,— деді.

Жылтыр біліп бермек болды. Сөйтіп отырғанда есіктен ақ киімді матушка шығып:

— Эй, киргиз!.. Доктор,— деп Бекболатқа орысшалап, саусағымен ымдап шақырды.

Бекболат орнынан тұрып жатқанда, Жылтыр матушкеге түйіліп, басын шайкап, орысшалап жіберді де, Бекболатқа қарап:

— «Киргиз» деп қорлағанын әлі қоймайды, жалаңбұт немелер! «Жолдас», «Граждан» деп неге айтпайсың?— деп жатырмын, деді.

Бекболат жымыып, көпшіктеп:

— Бәсе! Бұларға да айғыр табылсыншы!— деп ауруханаға кіріп кетті.

— Е, аты шулы Жылтыр осы екен ғой,— деді Бекболат сенекте келе жатып.

Бекболатты тамақ ішуге шақырған екен. Қаңылтыр аяқтағы сылдыр сорпаны жеріген жылқыша тамсап, ұрттаған болды. Сорпа ішіп отырғанын да, су ішіп отырғанын да андаған жоқ; ойы бөлініп, қиялы әлдеқайда отыр еді.

Ақбілек орыстардан өлі қалды ма? Тірі қалды ма? Өлі қалса сөз де жоқ. Тірі қалса, үйіне кеп отырса онда не болмақ? Орыстардың талқысынан қалған қызды бұл ала ма? Алмай ма? Дүйім елге әйгілі боп, абиұры кеткен қызды қалай алады. Екі сөздің бірінде күрбы-күрдас бетіне басады ғой. О бір сүйегіне басылған, кетпес таңба ғой, Бірақ құдайшылыққа келгенде, Ақбілек сорлыда не жазық бар? Өз еркімен барған емес, тағдырдың кермесіне кез кедді. Бұл алмаса оны кім алады? Адам да алмайды, етпей отырғаны. Бұл басқа біреуді алар. Онысы әддеқандай боп шығарды, Ақбілекті өзі көріп, айттырып еді ғой. Ондай қыз бұл өңірде жоқ еді ғой.

Бұлар, үш кісі күс салып жүріп, алғаш барып көргендегі оның түрі кандай еді! Мандайы қасқиып, мойны қаздиып, көзі мөлдіреп, ерні үлбіреп, үріп ауызға салғандай жұтынып тұр еді-ау! Тал бойында бір міні жоқ, жаңа шығып келе жатқан сүйріктей еді. Шашбауын сылдыр еткізіп, сып етіп түрегелгені, тізесімен ақ көйлегін серпе тастап, аяңшыл бедеудей кербездене аяқ басқаны, тысқарда жүріп, жеңгесімен сыбырлап сөйлесіп, дауысы күмістей сыңғырлап тәп-тәтті күлгені; әнтек жымыып келіп, шәй жасап, өп-өтірік сызылғансып, үш саусағының үшімен шышыаяқ әпергені, салалы, қою кірпігін салмакпен қағып, анда-санда көз астымен бір қарап қалғаны; мұнын шыныаяғына білдірмей бір қант тастап жібергені; бір жолдасы сөз қатқалы:

— Бү жақтың сүксүрлары қалай сақ! Қаршығаны көш жерден көре қояды екен,— дегенде: *

— Қаршығаларыңыздың қырандығы да,- деп күлім етіп, бұлардың құс алдыра алмағанын сықақ қылғаны; апасы: — «Ақбілекжан[^] қонақтарыңды аттандыр!» - дегенде, жеңгесі мен екеуі бұлардың атын шешіп, нәп-нәзік торғын қолымен қолтықтап көтеріп аттандырғаны; «Қош болыңыз» дегенде, көзін жалт еткізіп, басын әнтек изеп, артынан қарап қалғаны, — бәрі-бәрі сондағыдай сайрап кез алдына келді.

Бұрын қыз көрмеген кісіше құлап кетпейін, өзін-өзі осынша берік болайын десе де, Ақбілектің жүрісін, күлкісін, көз қарасын көріп, естіген сайын есі кетіп, «Осының жолына жаным құрбан болсын!» деп, өзіне-өзі серт қылғаны қайда? Ақбілек өзгеше еді. Әсіресе оның дауысы, оның күлкісі адам баласында жоқ еді. Әлде әнтек күрмеліп шіңгірлеген құлыншақтың, әлде түн ішінде көл жүзінде сыңқылдаған аққудың дауысы ма? Жоқ, оның біріне де ұқсамайды. Ақырын сөйлесе, жас ботаның дауысындай, қаттырақ сөйлесе, ол дауысқа күміс қоңырау таққандай ма, қалай, — әйтеуір көмейінен, көмейі емес-ау, кеудесінен күңгірлей-сылдырлай шыққан бір сиқырлы жат дауыс дәл жүрегіне барып тиер еді. Сол кезде бойың балқып, жаның иер еді. Тағы, тағы да ол дауысты естігің келіп, ынтығар едің. Ол күлсе, бұжалғанның бәрі күліп жібергендей, қайда отырғаныңды ұмытып қалар едің. Өзге әйел оның бір тырнағына, басқан ізіне тұрмай қалар еді. Сол сияқты Ақбілекті Бекболат шынымен ұмытқаны ма? Елдің өсегінен қорқып, шынымен алмай кетпегі ме? Қой, өмірде қызық болмас. Өзге қызды алса да, оның суреті көз алдынан кетпес. Өмір бойы өкінер де жүрер. Қалайда Ақбілектің хабарын тезірек білу керек.

Ол күні-түнімен, ертеңінде күнімен Бекболаттың ойынан Ақбілек кетпеді. Оны қандай жаман адамдарға араластырып, одан қандай жиренейін, жек көрейін, түңілейін, безейін десе, оны алғаш көргені есіне түскенде, ол ойының бәрі жел қуған тұмандай серпіліп баяғы періште сынды Ақбілек көзіне елестейді де тұрады. Оны осынша ойламайын деп, үйдегі атын, құсын, мылтығын, аң аулағанын есіне түсірейін дей ме, болмайды. Ат, құс, аң, сейілсеруен, қызық-думан, — бәрі де жалғыз соның басында тұрғандай, бәрі де соның айналасында жүргендей көрінеді де тұрады. Бәрін Ақбілек аударып әкеткен тәрізді. Қалай екенін өзі де түсінбейді.

Бекболат бір кіреді, бір шығады, тағат ете алмайды. Жылтырға әлденеше жолықты — хабар жоқ. Бірер қабат сұрады. Сұрай беруге де ұялады. Дүниенің тетігі Жылтырдың қолында тұрғандай. Жылтырға жолыққысы келе береді. Бірақ Жылтыр көрінген казакпен бір сөйлесіп, босанбайды. Жылтырға жаңадан біреу келіп сөйлескен сайын: — «Е, мынау Ақбілектен бір хабар әкелген екен» деп, — дәмеленеді. Ол үміті болмайды.

Бекболат есік алдында тепкіштің қадасына сүйеніп тұр еді. Қорадағы дөңбектер үстінде бір қазақпен ауызы жабысып Жылтыр отыр еді. Бір кезде ана қазақты жөнелтіп, Жылтыр шапаны делегейленіп, басын сермеп тастап, қатты-қатты басып Бекболатқа келді. Келе:

— Уат, жөлік, уат, машиннек,² — деп орысшалап, шұлғып қойды..

— О не?

— Тағы әлгі Матайдың Әбені.

— Не ғыпты.

— Шортты ызнат! Әкеле жатқан поштаны талатып, поштабай өзі шашып кетті деп пәле сап отырганы.

Бекболат мәнісін сұраған соң, Жылтыр түсіндіріп айтты. Матайдың Әбені болыспен өш болады гой. Болыс Әбеннің үстінен пргауар жасатып, он ауылнайдың мөрін басқызып, поштамен қалаға жіберсе, оны естіп Әбен үш кісі аттандырады. Үш кісі жолда шабарманды қуып жетіп, поштасын тартып алып, өзін жаяу тастап, поштаны алып қалаға келеді. Пргауардың көзін жойып, өзге қағазды кеңсеге тапсырады. «Шабарман бізге пәле салам деп астымдағы жалғыз атымды бере қоймаған соң, поштасын шашып кетті, шашылған поштаны жинап тапсырғалы әкеліп тұрмыз»— дейді. Болыс Жылтыр жактікі. Пргауар қыл деп үйреткен Жылтыр болу керек. Сол жұмыс орынға келмеген соң, Жылтырдың бүқырап, «Шорт ызнатты» қағып келгені сол екен.

— Бәрібір. Ініне су құйылған. Материалы гүбірніге алда қашан жіберілген. Бүгін болмаса, ертең жаптырам. Құдай біледі-ау! Оны жаптырмасам, Жылтыр атым құрысын!— деп, Жылтыр күпсініп «Шорт ызнатын» қағып барып басылды. Жылтыр басылған кезде, Бекболат өзге хабар білгелі, сөзді басқа жаққа бұрғалы:

— Манағы бір орысша киінген қызметтегі жігіт пе?— деп сұрады.

Жылтыр жұлып алғандай:

— Ә, ол шекенің агенті,— деді.

«Шеке» мен «Агентті» білмейтін қазақ жоқ қой, Бекболат:

— Ол сізбен қалай жақын?— деп сұрады.

— Біздің кісілер қай кеңседе жоқ дейсің? Шекенің өзі біздің кісі ғой!— деді.

— Онда сізді қалай жатқызып жүр?— дегенде:

— Ой, шырағым-ай! Оның бір мәнісі бар ғой,— деп Жылтыр жымыды. Мені жауып отыра алмайды. Мен ертең-ақ шығамын, Кәне менің абақтыда отырғаным? Есебін таптық та балнеске келдік,— деп қолды бір сермеп қойды.

Уат жөлік, уат машиннек - міне алаяқ, міне залым дегені (Автор).

Материал - дерек мағлұмат (Автор).

Шеке - саяси қылмыстарды тексеретін төтенше комиссия (Автор).

Балнес — аурухана (Автор).

Бекболат тағы бір-екі сөз аралатып қыздан хабар сұрады. Жылтыр:

— Жоқ, әлі, хабар жоқ... қыз демекші, ой қыз кәпірді қойсайшы,— деді. Бекболат:

— Е, қыздың несі бар?

Г

— Шорт ызнат!.. Әлгі агент бір қызық әңгіме айтып кетті.

— Не әңгіме дегенде,— Жылтыр мынаны айтты:

— Осында Мәдише деген мұғалім қыз болатын. Сен білмейтін шығарсың. Өзі шала қазақ. Баяғыда бір шадыр сары ноғай болды ғой... Лапке ұстайтын. Соның қатыны қазақ болатын. Үш қызы бар-ды: Қадиша, Мәдише, Зағипа деген. Шетінен желаяқ. Мәдишесі жап-жас қыз еді. Аддыңғы жылы Семейге барып оқып, мұғалім боп келген. Сол Мәдише орыс командирімен жүреді екен. Соның арғымағына мініп қатайтса қыла беруші еді. Түнде бақшада бірдеңе серең-серең етеді дейді. Бақша күтетін шал бү не деп жетіп барса — екеуі екі жаққа қаша жөнеледі. Бірдеңе ағаран етеді. Қараса шолақ дамбал. Шал дамбалды «Шекеге» тапсырады. «Шеке» Мәдишені шақырып алып: «мынаны танысың ба?»— десе біресе дамбалға үмтылып, біресе жылайт дейді. Ой, масқаралық-ай!.. Әлгі соны айтып, бірқатар күлгеніміз ғой... Бү қыз кәпірге дауа жоқ... Қазақ пен ноғай жетпеді ме екен...— деді.

Қызды бұлайша сөккеніне Бекболат көңіліне ауыр алып, Ақбілекті арашалағалы:

— Өз еркімен сүйтеді екен-ау!— деді.

— Е, бұл қаланың қыздарын қалтаң болса — болтаны,— деп Жылтыр басынан кешкен бір-екі оқиғаны сөйледі. Бекболат тыңдап отырып:

— Қала бір — бұзылған жер ғой,- дей берді. Онысы Ақбілекке кір жуытқысы келмегені ғой.

Соны айтып отырғанда кішкене қақпаны ашып, бір қазақ кірді.

— Е, Жаңбырбай, мал-жан аман ба?— деп Жылтыр ұшып түрегеліп, шұрқырай кетті. Елдің амандығын сұрап болған соң Жылтыр Жаңбырбайды ертіп, манағы дөңбек үстіне барды. Сөйлесті-сөйлесті. Бекболаттың екі көзі соларда. Бір мезетте Жылтырдың көзі Бекболатқа түсіп кетті де, Жаңбырбайды түртіп қап, бірдеңе сұрағандай болды. Жаңбырбай жауап беріп еді. Жылтыр ежіктеп, тағы сұрады. Сөйтті де Бекболатқа жайрандап қолын былғады:

— Сүйінші!— деді.

Бекболат жымыып:

— Ал, ал,— дей берді.

— Қыз аман-есен үйіне келіпті,- деді.

— Япырмай, шын ба? Япырмай, шын ба?— дей берді.

Катайтса — серуендеу (Автор). УК.,

ған. Осындай өз қолымен сайлап қойған ауылнай старшындар һәм народнай судьяларының мүһрлары Әбен Матайұлының қолында болды да, өзі керек қылған кезінде баса берді».

— Рас па?

— Біз қайдан білейік.

— Тында, ендеше.

2. «Ианеде елде ұрыларды көбейтіп, Әбен Матайұғлы олардан жүйрік, жақсы атлар алатүн. Сол алған атлар осы уақытта қолында бар: бір шек кер ат — ұры Ақмет Сағынайұғлышан; япас қарагер ат — ұры Босаға Салықбайұғлынан; ианеде көк ат алған».

— Білесің бе?

— Мен білмеймін.

3. «Ианеда біреуінің қатынын бұзып, босатып басқа біреуге малға сататүн. Сол ғадатын осы уақытта да істеп отыр: Бейсен Әбішұғлының қатынын бұзып Құлық Боржықайұлына сатып отыр. Ианеде көп кісілері билан һәр ауылнайға барып, қонақ болып, ол барған үйінің малы аса семіз болмаса, оған өзі үкім қылады: пәлен атын, яки пәлен түйесін әкеп берсін деп. Осы ісінен қорыққан нашар ауылдар өзлері шақырып семіз малын сойып беретүн».

— Бү да өтірік пе?

— Ел аралайтыны рас қой.

4. «Ианеде Әбен Матайұғлының малайлары: алты жылқышы, төртеуі түнге, екеуі күндізге: үш қойшысы, бірі түнге, екеуі күндізге: бір түйеші, бір сиыршы. Екі үйіне төрт биеші, екі тезекші. Ианеде екі үйінде малдарын сауатын алты қатындар. Осының бәріне бір тиын ақы берген емес. Себебі: қайсыларының жесір дауы, қайсыларының мал даулары бар, қайсылары қатын алғысы келеді; қайсыларының қатыны бұзылып жүрген; қайсылары ұры атында; қайсыларын құлым деп жұмсайды, осындай себеп илан қызмет істеп келеді. Ғұмырынша «тсар асбободтілден» кейін адамды құл қылып ұстайтын рәсім жоқ еді. 52 жыл болды, Мүсәпір Жайтуғанұғлы құл есебінде болып, жылқысын бағып жүр, оның балалары құл болып қойын бағып жүр».

— Бүган не дейсің?

— Бұларды бекер деуге бола ма? Бай болған соң малай салмай тұра ма...

5. «Ианеде 1914 жылы «Көпкөл» деген зауат болған. Ол зауаттың тас көмір тартатын подретін Әбен Матайұғлы алып бұтына 11 тиыннан һәм барша крекешлерге бұтына 9 тиыннан қисап берген. Бір мүлиен бүт тас-көмір тасылған. Сонда барша кірекшелерден 20 мың сом пайда қылған. Ол уақытта орта қисап илан орта

Тсар асбободтілден — царь освободитель — мужыкты құлдықтан азат еткен II Александр патша (Автор).

10. «Ианеде 1919 жылы ағус айында Семей барып, Калшак қазнасымен жақын болып, гаскерге 300 ат беруге уағыда кылып қайтты. Үйіне келіп, 70 ат жіберді. 70 мың сомның кезлемесін һәм бір иуз он мың сомның ақшасын әкелген. Қалған 230 ат үшін Калшак өкіметі 500 сом перуат қылған. Мұнан соң қазнаға ат жиямыз деп, елдің яқшы атларын Әбен Матайұғлының қоса берген атларын жібер деп неше мәрте тілгарам келсе де жібермей^а ақыры сол 230 ат Матайұғлының қолында қалып, Ақбанұғлы, Темірбайұғлы, Тәребай балалары һәм... (мінгірлейді) ұғлы пайдаланып кетті...»

— О жолы біздің әкей телімнен құр қалған шығар: араздығының басы со ғой.

— Оған мен таласпаймын, әйтеуір бірге жүрген кісі ғой.

— Оны нетуге болмас па?

— Жоқ оны артынан сөйлесерміз.

11. «Ианеде Калшак өкіметі жығылып, ақлар қашқанға Әбен Матайұғлының атағына келген бір палкаунік, бір нашелнік канта жолдастары илан, баршысын алғашқы келген қызылдар ұстап адды. Бұдан бұрын Степанский полкінің арты Сарытау сыртындағы Жаманқала поселкесінен жүргелі тұрғанда, Матайұғлы, Ақбанұғлы, Ермекбайұғлы, Темірбайұғлы һәм... ұғлы басқа болыстан қанша жолдаслары бар ақтардың 60 ғаскерін ұстап алған. Бір помет, қанша ат, арба, қанша киімлар, қанша ақшалар, — баршаларын олжа қылған. Ұстап отырған үстіне қызылдар келіп қалып, алған нәрселерді тап деп, иане өзіңе тән жылқыңнан бізге екі жүз ат даярла деп бұйрық салған. Сонан кейін Матайұғлы пленнің нәрсесін жиылған ел таратып алып кетіпті, кім алғанын білмеймін. Бір кісі қосып берейін, өзлерің кісі жібер, солар жисын деп сұранған. Полк бастығы үш салдат қосып беріп, төрт кісіні нәрсе жинауға жіберген. Матайұғлы елден 200 ат жиғызып бергенде, бұлар арық ат нашар елдікі, өзіңнен 200 семіз ат бер деп қаһарлы бұйрық қылған. Елден тағы ат жинап жүргенде полктың жүретұғын уақыты болып алдыңғы 200 арық атпен жүріп кеткен. Сол аттар баршасы кетті. 10 ат қайтқан еді, оларды Матайұғлы иесіне бермей алып қойды; себебі лаушыны мен жібердім деп. Плен нәрсесін жиған үш кісіге үш мың сом, бір помет беріп, қалған қанша қару-жарақ, бұйымларны жоғарда айтылмаш үш-төрт адам пайда серік болып бөліп алды».

— Бұған не айтасың?

— Ақтың нәрсесінен пайда қыдды ғой жұрт.

12. «Мүнден кейін елге сайлаушы шықты. Сарытау еліне келген Шамен Айдарбекұғлы Матайұғлы илан сөйлөсіп 20 жылдан бергі 3-нші ауылнай старшыны боп жүрген Жүсіпұғлын болыс-най репком сайлады. Шар жоқ, ауызша сұрау жоқ, бір болыс елдің барша ауылнай репкомларын да жазған. Матайұғлы жазды-

рып жіберді. Мүңцен кейін сойысқа 40 өгіз берсін деген бұйрық келді деп, өгізі бар 40 кісіге бөлдік деп мелитсемен жиып адцы...»

— Бұл рас. Біздікінен де бір өгіз алды.

«Сол малдарға қазына ақша бергенін де білмейміз. Берсе де өзіміздің жалмауыздар жеп қойғанын да білмейміз».

13. «Ианеде Матайұғлы екі жерге қыстау салып отыр. Біреуі Шақат бұлағындағы Әлкебай балаларының, Қорабай, Боқсарыұғларының... жерін тартып алып, екінші көл басында, күн батыс жағында Құрман балаларының күн шығыс жағында Тойбазар балаларының жерін тартып алып, тамам нашарларды жылатып, қаңғыртып отыр. Ианеде Әлкебай балаларының қора-мүлкі бар еді. Екі бөлмелі үй, қанша қора жабдық: есік, терезелерін өзіне бермей жылатып отыр».

— Бү да өтірік пе?

— Қыстау салып, жер алып отырғаны рас қой.

14. «Ианеде бір қыстауынан бір қыстауын аударыстырып салатын ағаш үй иане түрлі жұмыстарын елден жігіттер жинап, ақысыз олар жұмыс істейді. Өз үйінен тамақ жоқ, маңайдағы ауылдарға бұйрық салады: біз қонамыз, қымызын жиып, семізін даярлап отырсын деп. Халыққа зияны тимеген күні бір топ кісімен бір семізді сойғызып жеп кетеді».

15. «Ақыры Сартау елінің қазағы — қой; Әбен Матайұғлы қасқыр. Қой қанша кеп болса да қасқырға қарсы келе ала ма?

Осы аталмыш залымларды елге жолықтырмай, бір орынға жиып қойып, бір ғаділ адам үй басынан жүріп жауап сұраса, баршалары басынан кешкен оқиғаларын айтар еді.

Мағлұм қылғандағы мақсұтым: Ғадалатлы өкімет, ғадалат, марқамат етсе, көп халықтан тәңір жарылғасын алсын деген.

Мен мағлұм қылушы сіздерден тіленемін: мені Әбен Матайұғлына білдірмесеніз екен; Матайұғлының қаһары қатты еді. Мені сау қоймайды ғой.

Дайу мағлұм бергуші.

192 х жыл, 20 май.»

Жылтыр арыз оқып болды да сұқ қолын ортан қолына тіреп, тырнағымен арызды бір шертіп қалды:

— Міне, мынау 15 пакт, 15 статия көтіне тас байласа да, сүркіддетпей ме?! - деді.

— Біз қайдан білейік, қара кісіміз ғой,- деп, Бекболат алақанын жайды. Өйткені мынау арыздан өзі де шошынайын деді.

Соңғы кезде Бекболаттың әкесі Әбенмен араз еді. Себебі Калшак тұсында жиылған ақшадан, 300 атқа алынған бұйымнан мәз телім бермеді деп өкпелеген. Сол өкпемен Әбеннің бір шақырғанына бармаған. Қорықса өзі тығылар деп қырық өгіздің тұсында Бекболаттың әкесінен бір өгіз алдырған. Сейіт оган ығыспаған. Содан кейін Әбен Сейітпен ауылнайлас Дүрбеуіл дегенді қолына

ұстап адам қылған. Сейіт Дүрбеуілге ел билетпеймін деп ауылнай ішінен партия ашқан. Дүрбеуілге Әбен атсалысқан. Дүрбеуіл жақтағы біреудің Сейітке тән біреуде ақысы бар деп, мелитсе жіберіп бір сиырын қудырып алған. Сейіт баласын жіберсе де, сиырды қайырмаған. Содан былай Әбеннің Сейітке тізе көрсетуі көбейген. О жақтың қатындарын, жесірін кетірткен, жер дауын туғызғаны, аласыларын бергізбеген, барымта кірістірген — әйтеуір пәлені еккен. Сейіт Әбенге қарсы тұруға қармаулы сүйенер ем болмай, бата соға алмай жүретін. Жақын арада осы Жылтырдың қуғынымен Әбеннің қойған болысын түсіріп, оның орнына қаладағы Күреңбай деген көменес етікшіні болыс сайлатқан еді. Жылтыр «өзі қойған» Күреңбайын салғаннан Әбенге қарсы шығарып, бұрынғы ауылнайларды түсіртіп, өзіне тән адамдарынан қойғызып еді. Бұрын ел билеп көрмеген етікші қалай үйретсе де, Әбенге төтеп бере алмай, елді менгере алмай есі шығып жүр еді. Кешегі пошта тартыш алуы да «жаман болысты» басынгандығы гой. Бекболат Жылтырға жолыққаннан бері, бұл әңгімелерге әбден қанған. Енді Жылтырды өзімсініп:

— Біздің отағасы да Әбенге наразы адамның бірі ғой: әлгі арыздан о кісіні шығарып тастауға болмас па екен?— деп сұрады. Бекболаттың аңқаулығын сезе қойды да Жылтыр:

— Е, әбден болад,— деді (алдақашан жіберіліп қойғанымен жұмысы жоқ). Неге десең, Жылтырға ел керек қой.

Бірақ Жылтырдың жымиғанын Бекболат та сезді; әлгі сөзді байқамай айтқанын біліп:

— Бірақ ол арызыңыз жіберіліп қойған жоқ па?— деді.

— Е, ол арасы оңай, ретін табармыз,— деді.

— Ретін тапсаңыз дұрыс,— деген болды. Ар жағы Жылтырға сенбеді.

Бекболаттың Жылтырға сенбейтін де жөні бар ғой. Қалай сенсін?

Жылтыр аты шулы ала аяқ. Оның қылмаған бұзақылығы жоқ. Ол әуелде Матайдың Әбеніне тілмаш болған. Әбенмен бірігіп елді қанаған; Әбенге шәкірт болған. Ол қазынан ақшасын да жеген; талай адамдардан «қарызға» ақша алып, дәт дегізген. Төңкеріс кезінде елге сайлаушы боп шығып, параны өкірткен. Бір тайпы ауылға түгел ет ас деп әмір қылып,— еттеріңді өздерің же — деп жүріп кеткен күндері де болған: ұлықтығын көрсетпекші ғой. Ол шалқасынан жатып, жеті қызға аяғын жуғызған. «Кемесермін», «Болдомошнмын», «бұйрығым» бар, «мандатым» бар деп елден салық та жинап алған. Ол түгілі бұ Жылтыр кісі де өлтірген; ұрлық та қылған, падлок мер, падлок документ алу да мұның қолынан келген. Оның бүлдірмеген елі, екпеген пәлесі жоқ. Ол абақтыға жүз түсіп, жүз шыққан... Ол — бір сынап. Оның өтірігіне найза бойламайды. Ол бір — су; орысшаға да, қазақшаға да бірдей. Ол талай қызды алып қашқан, талайды тастаған; қатын алу, тастау

оған тымақ ауыстырып кигенмен бір есеп. Оның басына қандай тас тисе де, бір кайтпайды; ұрған сайын борсықша семіреді. Қашан көрсен де, көзі ойнақтап, пұшықтау мұрнының жұқа танауы делдиіп, дөңес мандайы жалтырап, қунақ құланша атығырылып тұрғаны. Өзі де орта бойлы, арам ет жоқ, қағылез, сайтан секілді ұшып тұр. Жүріс-тұрысына, бет құбылысына, қол сермесіне көз ілеспейді; бір минутте жүз құбылады.

Бекболат бұрын Жылтырды ала аяқ деп еститін. Бірақ өзі көрген емес еді. Енді Жылтырмен таныс болған соң: «Мұндай да адам болады екен-ау! Бұларға өлім жоқ-ау» деп таң қалып жүрді. Әйтсе де: «Бү кәпір әдде қай жерде аунатып кетеді?»- дегендей қауіпсінді. Бет-ауызы да, өзі де, сөзі де жып-жылмағай; қолға ілінерлік, табан тірерлік, түк кедергісі жоқ, жылтыр мұздың үстінде тұрған кісідей болды.

«Не де болса, ауруханадан кетсем екен; елге, кеңге шықсам екен. Байсалды қазақты көрсем екен; мынауың құрып қалсын! Адамның басын айналдырып жіберді ғой»,— деген оймен Бекболат ауруханаға кірді. Кірсе — дәрігер киініп кеткелі жатыр екен:

— Мені қашан шығарасыз?— деп тағы сұрады. Дәрігер:

— Ертең, ертең,— деп басын шұлғыды.

Бекболат көңілін бір демдеп төсегіне келіп жантайып, Ақбілегін тағы ойлады...

Ертеңінде сәскеде дәрігер жарасын көріп, дәрі сеуіп, қайта байлап, шығуына рұқсат берді. Әкесі - атқа мінісін, тойға барсың, деген балаша қуанып кетті. Ауруханың киімдерін тастап, өз киімін киген соң, адам сияқтанып қалды. Тысқа шығып, шапанының өңірін сілкіп, жауырынын қимылдатып, қапастан шыққан құстай қомданып алып, артына карамастан қаздандап жөнелді.

Күн бұлттау. Түнде жаңбыр жауып, жер сабыр боп қалған екен.

Таныс кала, таныс көше. Олай-бұлай өтіп жатқан матүшке, салдат. Үйез кеңсесінің алды толған қазақтың аттары...

Бекболат екі-үш көшені айналып, салған бойымен Төлегеннің пөтеріне келді. Телеген үйде жоқ, қызметінде екен. Қазаншы матүшке ас үйде тамақ істеп жатыр екен:

— Аман, аман,— деп тани кетті...

— Е, етті кеп асып жатырсындар ғой.

— Қонак келеді.

— Қандай қонақ?

— Камисар, кеп камисар.

— Мен де қонақ болам,— деді күліп.

— Жарайды. Арақ кеп, шошқа бар,- деп матүшке қалжындады.

— Қой, шошқан құрысын!

Матүшке күлді. Бекболат кер-жерді айтып тұрып, арғы ас үйге қарай жөнелді. Матүшке:

— Ей, аяғың сурт!- деп жеңінен тартты. Өйткені тақтайды жаңа жуып қойған екен.

- О, құрып қал! Аяғым таза,— деп босағада жатқан дымқыл кенепке аяғын сүйкеп, арғы бөлмеге кірді.

Тап-таза екі бөлме. Ауыз бөлме, ортада үлкен үстел. Жағалай орындық. Бұрышта ілуі Төлегеннің киімдері, екі шалбар, бірі қара шұға/бірі көк диягнал, күзен ішік, брезент сулық, шолақ камзол, сырма шалбар. Соңғы екеуі Төлегенге киюге лайық емес. «Мұны қайтеді екен»,— деп ойлады.

Бұл бөлмеде біраз отырып, киімдерді көтеріп көріп: — осының бәрін бір өзі кие ме — дегендей басын бір шайқады да, жоғарғы бөлмеге кірді.

Қос әйнектің арасында көк шұға жазу үстелі тұр; ортасында төрт бұрышты, бұрыштары былғары қалың қызыл қағаз, жез қақпақты, төрт қырлы тас дәуіт; оның екі жағында екі жез шамдал; қалам қыстыратын, шылым салатын тағы бірденелер; үстелдің ірге жағы қаттаулы кітаптар, қарсы қабырғада, бұрышта жалтыраған, солқылдақ крауат, ақ жастық, мауыт көрпе, крауат алдында, жерде кішірек қызыл масаты; қабырғаларда үлкен-үлкен үш-төрт сурет; крауаттың аяқ жағында айналы шкаф, жұмсақ барқыт қаптаған алты орындық.

Мұнша аспаптар қайдан келген? Осының бәрін Төлеген ақшасына сатып алған деп ойлайсыздар ма? Жоқ. Төлеген мұның бәрін кеңседен алған; кеңсе қаланың байларынан жиналған; өйткені қызылдар келісімен байлардың мүлкін қазынаға көшірген ғой. Төлеген сияқты есебін тапқан қызметшілер қазынадан пайда қылмай тұрсын ба? Төлегеннің алатын да жөні бар ғой. Ол өзі протком (азық-түлік) деген кеңседе кемесардың орышбасары. Өйткені Төлеген жылы жерді біледі ғой. Жақсы киім, жақсы тамақ проткомшілерден табылады ғой.

Бұлардың қайдан келгенін Бекболат қайдан білсін? Төлеген қара басына құнтақты жігіт екен деп ойлайды. Анығында да Төлеген құнтақты жігіт еді. Жақсы тұрғанды кім жек көреді? Сонда да Төлеген «Ел пайдасы» деген сөзді аузы айтқаны болмаса, ар жағы өз пайдасын көбірек қарастырушы еді. Ол қазаққа обал болар демеуші еді: елден лау, азық-түлік, салық жинайтын болса, кемесардың айтқанын екі қылмауга жанын салар еді. Жиналыста еш уақытта айтысып, тартыспаушы еді; өз ойын жарыққа салудан өлгенше сақтанар еді. Өзінен үлкен әкімге жағынудың ілімін әбден білген еді. Бірақ өте ақ жарқын, жайрандаған жігіт еді. Анамен де, мынамен де «Ә, табарш»— деп өтірік күлгенсіп, иыққа қағып сөйлесер еді.

Өзіндей жастар партияға жазылып жатса да, Төлеген әлі жазылған жоқ еді. Жазылмауында есеп бар еді: қызылдар құлап қалса, кім біледі... одан да байқай тұрайын деп ойлаушы еді.

Алайда партияға кірген жолдастарымен пікірі, қызметі, ым-жымы бір еді. «Шкір» дерлік Төлегенде пәлендей пікір де жоқ. Көптің ауқымы оған пікір; коменестер не айтса — күп. Алайда Төлеген пікірсіз жігіт емес. Онысы — рушылдық пікір еді. Қызметке адам сайласа, елге кісі жіберілсе, елден шығын жиылса, өз еліне, өз тұқымына бүйрегі бұрып отырар еді. Бірақ ол бұрғанын өмірі сездірмей, еппен іс қылар еді.

Төлеген қолы ашық мырза еді. Әсіресе, оның мырзалығы жолдас арасында көрінеді. Жолдастары түгеддей «Протком» деуші еді. Проткомнен табылмайтын нәрсе жоқ: киім-тамақ, — бәрі сонда ғой. Төлегеннің протком болуы өзіне де, кейбір жолдастарына да теріс емес еді. Оны екі жағы да сезуші еді. Сондықтан Төлегеннің тұрмысы тәуір боп жатқанын көрген сайын, олар жымып:

— Әй, сен мыналарды қайдан тауып ала бересің?— дегенде Төлеген де мырс етіп:

— Е, елді-күнді, табылады ғой,— дей салушы еді.

Міне, бүгінгі Төлегеннің қонақ шақыруы да сол жағынудың салдары еді. Жағынбай қайтсін? Шешесін өлтірткен, қарындасын масқаралатқан Мұқаш туралы партияда сөз бопты. «Мұқаш еңбек сіңірді: оны бір жақсы орынға қою керек» десіпті. Қандай орын беруді ревкомге тапсырыпты. Ревкомдегі — Балташ. Кім біледі. Балташ кедейшіл, бір беткей жігіт. Мұқашты Сартауға болыс қылып жібере ме? Және Әбен бай болыспен, шатактасып жатқаны мәлім: Сартау болысын өзгертпей тұра ма?..

Мінекей көк сүркейе қалпағының астынан қара бұйра шашы мен тышқан көзі бірдей көрініп, мұрты қырылған көк аяз ерні өтірік жымындап, жуан партпелін қолтықтап, әсем киімді Төлегеннің өзі де келді. Келе жатып, матушкесінеп оны-мұны сұрап, үй-ішін түгел шолып:

— Великолепно, беликолепно,— деп сөйлеп кірді.

Оның дауысы шығысымен Бекболат орнынан тұрып, алдынан карсы шықты. Екі бөлменің арасыңцағы табалдырықта қарсы жолығып, Бекболат сәлем берді. Төлеген қолын созса да, табалдырықтан өтіп барып қолын ұстап амандасты. Неліктен екені белгісіз: «Табалдырықта тұрып амандасқан кісі араз боп кетеді» деген орыс әйелдерінің ырымы сол арада ойына түсе қалып еді.

— Е, аман-есен шықтыңыз ба?.. Жақсы болды... Қызметтен қол тимей, барыш тұруға да болмады,- деп соңғы кезде көңілін сұрай алмағанын шайып-жуды. Онысы да өзінше есебі ме, кім білсін...

Партпелін үстелге қойып, ауыз үй жаққа барып, матушкесіне бірдеңе тапсырып, қайта келе жатып:

— Ел жақтан хабар бар. Сіздің ауыл да аман дейді... Біздің отағасы да... - деп келе жатып, әнтек кідіріп: - Жақсы, көңілді болса керек,- деді. Онысы қарындасының табылғанын естіртпек

болғаны еді. «Қалындығың табылыпты» деуге өзін қайын аға көріп, туралап айта алмап еді. Оны Бекболат та сезе қойды:

— Иә. Естідім. Жақсы бопты,- деді.

Телеген Бекболаттың Ақбілектен әлі көңілі айнымағанын сезіп, тәуір көріп кетті. Тәуір көргендігін немен білдірерін білмей:

— Шылым тартасыз ба?— деп, қалтасынан күміс табетерткесін шығарып, өдемі шылымыш алдына жайып қойды.

Бекболат шылым тартып машық қылмаса да алмауды қолайсыз көріп, екі бармағының ұшымен қолы әнтек қалтырап, шылымдарын шәшіп-төгіп бірін алды. Екеу-үшеуі үстелге түсіп қалып еді:

— Оқасы жоқ, оқасы жоқ,— деп Телеген Бекболаттан бұрын жинап, сауытына сала қойды.

Мынадай құрақ ұшып тұрған «оқымысты» қайың ағасын көрген соң Бекболаттың көңілі Ақбілекке бұрынғыдан да бекіген тәрізденді. «Мынадай қайың ағасы, анандай қалындығы бар жігіттің не арманы бар?» дегендей, әнтек мақтаныш кірді. Бір жағынан өзі қарапайым қазақ болғанына «оқымысты» қайың ағасының алдында қорынайын деді. Әлгі қолының әнтек қалтыраған себебі де со л еді.

Телеген крржын шалбарының қалтасынан жұпар иісі мұңкіген ақ орамалын алып, олай-бұлай аяндап жүріп, мұрнын шұқылап сүртті.

Бекболатқа оның бұ жұмысы да «үлкен төренің» қалпы тәрізді көрінді. Келген кісімен сөйлеспей отыруды тағылық деп білетін Телеген күйеуімен тіл қатыспай отыруды қолайсыз көріп, аяндап мұрнын сүртіп жүргенде; не тақырыпты сөйлеуді ойлап жүр еді. Сыпай сөз осы болар деп:

— Бү күн бір қонақ шақыруға қам қып жатыр ек. Дер кезінде жақсы келдіңіз,— деді. Қазақтың дәм үстіне келген адамға «Мақтап жүреді екенсіз» дейтін мәтелін айтқысы келсе де, оным тым қазақылық, тым ақтарылғандық болар, қайың аға басыма, оқыған басыма лайық болмас деп, өзін-өзі тоқтатты. «Жақсы келдіңіз» дегенде Бекболат та бірдеңе айтқысы келіп, қозғала түсіп, орынды сөз таба алмаған соң, «Ниетім түзу гой» дегендей, ажарланып:

— Ә! — дей салды.

— Губернеден бір азаматымыз келіп еді. Оны да шақырып едік,— деді. Оны айтқаны: бір есептен жақындықты білдіру үшін; өз элемінен де хабар бергені еді, екінші губерне азаматтарымен де әріптеспіз дегендей, күйеу баласына кішкене қоразданбақ еді. Әйтеуір сөз қатайын деп, Бекболат қозғалыңқырап:

— О кім деген жігіт?— деп сұрады.

Телеген ол келген Ақбала деген, Губрепком мүшесі екенін білдірді.

Осындай сыпайы сөздермен біраз отырған соң, Телеген: — Та-

мақты білейінші,— деп ауыз үй жаққа кетті. Жалғыз отыруды қолайсыз көріп, Бекболат та бой жазуға қораға шықты.

Қонаққа алдымен Ықан мен Тыпаң келді. Телеген алдынан шығып:

— А, Ықа, келіңіз,- деп қолын ұстап, орындық ұсынды.

Бекболат та қолын көкірегіне басып, сәлем беріп, қолын ұсынып еді, Ықан көзілдірігі арқылы сүзе қарап, қу сүйек мықыр қолымен бостау ұстап:

— Аманбысың,— деді.

— А, Тыпа, келіңіз,- деп Телеген шотбақ қара кісіге орындық ұсынды.

Бекболат Тыпанды тани кетті. Екі қолымды бергенім қата болды ма деп, жеңін сыбанып, қалақтай алақанын Тыпанның жыпжылы, жұмсақ уысына қырынан сұға қойды.

Тыпаң көзінің астымен бір қарап:

— Аман ба, шырағым!— деп иегін болар-болмас қозғалтып, Ықанның қасынан орын алды.

Телеген екі қонағына жайрандап:

— Қанша айтқанмен бұрынғының кісілері қамшы салдырмайды-ау! Жақсы келдіңіздер!— деп білезігіндегі көздей сағатына қарады.

Төлегеннің сөйдеуі-ақ мұң екен, Ықан үлкен қылмысты боп қалған кісіше шошып кетті, көзін бажырайтып, аузын үңірейтіп:

— Ерте кеп қалдық па?— деп басын қалтаң еткізді. Ықынмен жарыса Тыпаң да:

— Белгілі қазекем баласы емеспіз бе? «Ет дегенде бет бар ма?»— деп Ықаңа бір қарап, қарнын бүлкілдетіп күлген болды.

— Жоқ, ерте емес. Алдымен келгендеріңізге қуанып айтам, деп Телеген жылмандап: — Мінекей, тартыңыздар!— деп, манағы күміс сауытын ашып алдарына қойды.

— Е, бәсе!— деп, Ықанның көңілі жайланды. Көнетоз шолақ қара бешпентінің қалтасынан ұзыншақ ақ қалбырын алып, ептеп ашып алдына қойып жатып: — Рахмет!.. Мен өз темекімді тартпасам, қанбаймын,— деп орысша бір-екі сөз қыстырды.

Тыпаң орган шабындының түбірі бейнелес шашын бір сипап, мәукіл басын бір шұлғып, быртық саусағымен бір шылым алып:

— Бізге табылғаны бола береді,— деп, бопылдатып алып: сора бастады.

Ықан ақ қалбырынан төрт бұрыштап қиып, қаттап салған қағаздан бармағын жалап, бірді алып, қиыршық темекісін баптап орауға кірісті. Шылымын жуантық қып орап, қайта-қайта жалап жапсырды да, шүмекке шөметай орнатқан анаша, ыс болған шолақ түтігіне нығарлап бұрай сұғып, жілік тістеген Майлыаяқша бір езуіне ырсиата қыстырды. Сонан кейін қаттаған уақ қағаздарын темекінің үстіне салып, қақпағын мықтап жауып, манағы қалта-

сына қалбырын жайгастырды. Мына қалтасынан оттығын алып; қабын сол бармағымен мықтап ұстап тұрып, оң қолымен шырпының түмсығын шарықтың қажалған жеріне дәл тигізіп тұрып, сермеп кеп қалды. Оттық пыс ете түсті.

Ықаңның шылым жасап тартқанына Бекболат қарай қалды. Өйткені Ықаңның шылым жасап тартқаны үлкен тақуалардың баптанып дерет алып, намаз оқығанынан бір кейін қалған жоқ. Мойнындағы бір ауыр міндетті атқарғандай, өмірдің бір мақсұты сол шылымда тұрғандай, сонша ықыласын қойғаны Бекболатқа жат көрінді. Ықаң шылымын тұтатқанда, әуелі аузын толтырып, түтінді жөдемелете будақтатып жіберді. Оны көргенде Бекболаттың көзіне кешке таман басына күл шашқан бұқа елестеді. Сөйткенше болмады, жел тұрып, түтін азырақ серпілейін деді. Ықаң тұтатып алған соң, аузынан жел жіберіп, түтінді айдап, шылымын сүк қолы мен ортан қолының арасына қысып, рахаттанып отыр екен.

Әлде біреу Ықаңның шылым тартқанын осынша сөз қылғаны несі дер-ау! Десе жетпегендігі де. Мұнда үлкен мен бар. Көңілді қына, көзінді торта басса, күйінсең, өкінсең, қайғынды ұғар, сөзінді тындар жан болмаса, қайғыға қарсы тұруға қайратың жетпесе, ішке толған қапырықты шылым, насыбай, апиын, арақ болмағанда немен сейілтер едің? Дәрігерлер темекіні де, арақты да, апинды да у дейді, дененді улайды, тамырынды қуалайды, қанышды бұзады, дертті қылады, жасыңа жетпей кәртейтеді, өлтіреді дейді. Әлде көңілдің шері у емес пе? Ол жанынды жемей ме? Әдде мейірімсіз, қорлық, зорлық жауыз өмір у емес пе? «Зәрдің басын зер алар» деп неге айтыпты. Әлім де, ілім де удыщ зыянын езгелерге айта берсін. Біз Ықаңның шылым құмарлығын сеге алмаймыз.

Сеге алмайтынымыз: Ықаң (шын аты — Ыстыбай ғой) бұрын үлкен қалада тұрып, атбекеттік құрып, арғымақтың, арақтың игілігін көрген, орыстан катын алған. «Керекен» тұсында Құрылтай мүшелерінің тізіміне де ілінген. Өзінше болған-толған кісі ғой. Қызылдар келісімен, сол салтанатты тұрмыстан жүрдай боп, шаштың ағында, өлер шағында «Ел тауып» осы қалаға келсе де, пәтер, отын, үй-сайманға жарымай, қызына пәлте, ұлына етік таба алмай, кәрі кемпірі күнде құлағын мұжушы еді. Өзі бір, бөлімнің бөлімшесінде (подотдельде) орынбасарлық қызметін алқарушы еді. Ықаң қайдан оңсын? Ащы темекісін бипаздап тартпағанда, Ықаң енді не бітіреді? Қой Ықаң байғұсты не қыласыз? Тыпаң болмаса.

Тыпаң міне жаңа бәтенкесін көлденендетіп, екі аяғын айқас-ітырып отыр ғой. Қарашұға шалбары да (ескінщ жұрнағы ғой), қоңыр пенжегі де әлі сыны кете қойған жоқ, қайырма жаға такталы көйлегіне қара шұбар галстук те тағып қойыпты. Тыпаң деш: отырғанымыз - Тышқанбай деген кісі ғой. Ықаңдай үлкен оқулы

болмағанмен, бұрын орын тепкен, беделді кісі болған соң, жұрт «Тыпаң» деп кеткен ғой...

Ықан да, Тыпаң да «дәулет құсы» бастарынан үшқан адамдар еді. Ықан жаңа тәртіпті түгелімен жаратпаушы еді. Өйткені омырау балшебек келді де— баяғыдан бергі қызметті де, абырой-атақты да, әдет-ғұрыпты да талқан қылды; оқығаның, білгенің де, сақалыңның ағы да бес тиын тұрмай қалды. Одан да жаман пәлесі «пенсие» бола ма, жоқ па, - қараңғы. Оның үстіне бірдемесімен жасты бала-шағаның «ұлық» болып олай қыл, бұлай қыл — деп бұйырғаны-ақ батып барады. Телеген сияқты құдайға қараған біреуі болмаса, Балташтар, әне бір қыли көздер кез келгенде сәлем де бермейді. Ал Тыпаң көр-жерден «Безабразия, пәлен-түген»...— деп қабағын түкситіп будырағаны болмаса, сәбет өкіметіне пәлендей қарсылығы да жоқ, сығалап қызмет қылып, көндігіп келе жатып еді. Өйткені, Тыпаң тесік табатын епті кісі ғой. Ал Ықанда ондай еп жоқ. «Но!» деп бірақ өлетін кісі ғой.

Айтпақшы, Ықан мен Тыпаңның жасы туралы түк айтпаппыз-ау! Ықанды елуде десен де, алпыста десен де үлкен қаталасқан кісі болмаймыз, өйткені мандай терісі құрысып, бет-аузы тырысып, көзіне тарта байланып тұратын кісі ғой. Ал Тыпаңның жасын адам біліп болуы қиын, өте құбылмалы еді. Өйткені анкет толтырғанда қырық бесте болып шығушы еді де, жасырақ әйел отырғанда отыз, отыз бестерге түсіп қалушы еді.

Телеген қазақшылығы ұстады ма, немесе бір күніме керегі болар деді ме, жастардың қатарында бұл екеуін қонаққа шақырған еді. Оған бұлар «біз де жас екенбіз»— дегендей, әлдеқандай боп, дардиысып келіп отыр еді.

Тыпаң қыбыржып қарап отыра алмайтын кісі ғой.

- Қалай, Телеген, қызмет жақсы ма?.. немене, әнеугі қалашылардың астығын қайтарттындар ма?.. Бұлар тіпті безобразия ғой,— деп қазаққа қабырғасы қайысатынын білдіріп, зорлық, жәбір көрген қазақтардың арызын сөз қып отырды. Тыпаң әлде бірденені көптіріп айтқанда, Ықан көзін ежірейтіп:

— Е, разбе!? Е, разбе?! — деп таңырқағанын білдірді. Ықанның таңырқайтын да жөні бар, өйткені баяндама, отшөт, анкет, нұсқау секілді есепсіз мол қағаздың ішіне кіріп кетіп, басы қатып, сыртқы дүниеде не болып, не қойып жатқаннан хабары кем еді. Дала қазағының не күйде жатқанын сұрап білейін деген пәлен ойы да жоқ еді.

Әңгіменің көбі жалақы, пәтер, отын, темекі, — қысқасы күн көріс жайынан болды. Сөйтіп отырғанца, жуан партпелдерін қолтықтаған өңшең қылқан кескендей жас кемесерлер де келіп қалды. Бү келген терт жігіттің бірі: қошқар туган қозыдай келбетті, бітімді Ақбала еді; енді бірі келбетті де, киімі де қоңырлау, жүріс-тұрысы да солапаттау Балташ деген жігіт еді; одан соңғы дердек

ерін, жалпақ мұрын, бір көзін аса, бір көзін баса қарайтын, Доға деген қара бұжыр жігіт еді. Төртінші - Доганың жанында ершіктей, Балташтың жанында шаппашоттай жылмырайған Жоргабек деген кісі еді. Анау гүбірнеден к^дген Ақбала, мынау уездің бастығы Балташ, Доға — «Әкболбас» , Жоргабек — жер бөлімінде қызмет етеді. Кемесерлер саусылдап кіріп келгенде Телеген:

— Ә, келіңіздер, келіңіздер!- деп, алдарынан жүгірді. Біздің Бекболат та ұшып түрегеліп, босағада қаздыып тұра қалды.

— Ә.,— деп Тыпаң да қутындап түрегелді.

Ықаң түрудың да, отырудың да есебін таба алмай: «Е» деп күшеніңкіреп, орындыктан бөксесін тиер-тимес көтеріп бүкшиді. Тыпаң бір-екеуінің қолын ұстап, қалған екеуіне:

— Бүгін біз көрістік қой?— деп өтірік жымыған боп жатыр. -

Ақбалаға қарап Ықаң басын қылқың еткізді. Бер шетінде тұрып Бекболат та қалақтай алақанын қырынан жапсырып жатыр.

Кемесерлер қалай болса солай партпелдерін лақтырып тастады. Балташ кереуетке барып серең ете түсті. Жоргабек Тыпанды сағалап орын алды. Ақбала отырмай, үстелдегі кітаптарды алып, аша бастады. Доға әйнек алдына жеке отырып, бір көзін қысып қойып шылым тартты.

Өңшең жақсы киінген төрелер кие-жара келіп, үйді билеп кеткен соң, Бекболат қымтырылып, әрқайсысының бетіне бір қарап, босаға жақта тұрды да, орындықтың шетіне таман ептеп отыра қалды.

Төлеген бір кіріп, бір шығып, ауыз үйге барып, пышақ-шанышқыларын сылдыратып, тамақ дайындатып жүр.

Ақбала бір кітапты қолына ұстап тұрып:

— Ей, мынада Каутский де бар ғой,- деді. Телеген ауыз үй жақта жүріп:

— Бізде Энгельс те бар, Маркс болудан да дәмеміз бар,- деді.

— Уай қойшы! Маркс болып жарытпассың,— деп, тесекте жатып, Балташ кекете сөйледі.

Жоргабек пен Тыпаң ымы-жымы бір кісіше бастары тиісіп, күбірлесіп, күлісіп бірдеңе айтысып отырды. Тегі арақтың жайын сөйлесіп отырды білем, Жоргабек:

— Ішуге неге болмасын?— деп қалды.

«Бұл мәжілісте адасқан қаздай ана шетте жалғыз қалған Ықаң, бұ жақта Бекболат еді. О кісі темен қарап тағы да шылым жасауға кірісіп еді. Шылымын тұтатып алған соң, Ықаң теріс қарап аяңдап жүрген Ақбаланы нұсқап, Тыпанды ақырын түртіп:

— Бұ қай бала? — деп сұрады.

— Губревком члені, Ақбала деген жолдас,— деп Тыпаң аузын толтыра жауап берді.

Әкболбас — окімшілік бөлімінің бастығы деген сөз. Доға езі солай-солай кол қоятын (Автор).

О кезде губревком члені естімеген кісіше, өлең айтқан бопыңылдады. Аяндап жүріп әдемі кереуетке, масаты кілемге, барқыт орындықтарға көзі түсті, қабырғадағы хлүлі Ленин, Троцкий жолдастардың, олармен қатар Төлегеннің суретін де байқады; шкафты, үстелді, ана жақтағы киімдерді де шолып өтті. «Тұрмысың жарайды, жігітім! Қонақ шақыратын жөнің бар екен» деген мәнде аяндап жүріп:

— Ым-ым... да,— деді.

Уездік жерде кімдер қызмет қылады? Кімі қалай тұрады? Кімге сенуге, кіммен істесуге болады? Олар немен шұғылданады? Қандай кдтап оқиды? Орыстармен арасы қандай? Кедейшілі, байшылы, адалы, арамы қайсы?.. Міне, мұндай нәрселерді білуге Ақбала құмар еді. Әлгі олай-бұлай аяндап, әр нәрсеге көз салғанда, «Ым-да» дегені — «Сенің жайыңды да білдік» дегендей бір қорытынды пайда болып еді. Ақбала тұтқиылда Балташтың қасына тоқтай қалып:

— Мұндағы байлар тегі жақсы тоналған ғой?— деді.

Үйдің төбесіне қарап, шашын үрпите уқалап, «Сен көменес болсан, мен де көменеспін» деген түрде шалжиып жатқан Балташ оқыс сұрауды естіген соң, еңсесін азырақ көтеріп, мойнын қыңырайтып, бір көзін сығырайтып:

— Е, сыболыштарды өкіртті ғой!— деді. Онысы «Бай итті қанша тонаса да, менің қыртыма келмейді» дегені еді. Өйткені Ақбаланың не оймен сұрағанын білмей, өзінше, байшыл, кедейшілдігімді сынағалы сұрады ғой деп жорып қап еді.

Сұрауына Балташтың теріс мән бергенін Ақбала сезе қойды да, оған сенімін сездіргелі:

— Сол мүліктер орыстардың қолында кетті ме, қазақтардан да пайдаланушы болды ма?— деп сұрады.

Бұл сұрауға бәрі де құлағын тігіп аңтарыла қалды. Балташ барқыт орындықтарға қарап:

— Е, мекемеге келген мүліктен біздің кейбір жігіттердің де алып, ұстап жүргені бар,— деді.

О кезде ана жақта жүріп, құлағы шала-шарпы шалып қалған Төлеген де жетіп келіп, Балташқа қарап:

— О не?— деді.

Балташ — саған келген пәле жоқ, — деген кісіше бетін тыржиытып:

— Жай, әншейін,— дей салды.

Төлеген әнтек қипалақтап тұрып:

— Көне, жолдастар! Тамаққа жүріңіздер!— деді.

Қонақтар керенау қозғалып, ауыз үйге қарай аяндасты. Олардың арт жағынан келіп, Бекболат та бір шеттен отырды. Жас төрелер Бекболатты жан екен деп елеп, кім деп сұраған да жоқ. Бекболат оған әнтек қорланып, ішінен оларды ұнатыңқырамай отырды.

Тамақ мол болды.

Алдымен ортаға туралған ет қойылды. Оның артынан кеспе келді. Одан кейін домалақтап қуырған шапқан ет тартылды. Сонынан қарбыз сойылды.

Етті үстелге екеп қойысымен, Телеген төргі үй жақтан ішіне тығып бірдеңе алып кеп еді, Тыпаң жымың ете түсіп, білмегенсіп:

— Сенің қолыңдағы не? - деп, өңірінен тартты.

— Іждеңе емес... кішкене әлгі не еді...— деп қолын үстелдің астына таман ұстап, қипақтады

— Немене, тазасы ма еді?— деп Тыпаң тағы қозғалды.

— Кішкене «Бозжорға» еді,— деп Телеген сыпаны қонағына қарап жымыды.

— Үй, оның реті болмас,— деп Балташ түсін суытқансып, көзінің қырымен Ақбалаға қарады.

— Біздің құбыжығымыз жоқ, сендер болмасаң,— деп Тыпаң* қарнын бүлкілдетті.

— Өзі де пелен кеп емес, тек «апитет» үшін,— деп Телеген мөлдіреген бөтелкені суырып алып үстелге қоюға ыңғайланды. Бәрі де бөтелкеге қарай қалды.

— Құрғыр, сен мұны қайдан тауып жүрсің?— деп Жоргабек те бір тамсанды. Төлеген:

— Елді-күнді бірдеңе болғанда,— дегенде:

— Бұл табатын жерін біледі,— деп Дога да бір көзін сырырай^ тып тамсанды.

— Бүгін кешке заседание (мәжіліс) жоқ па екен?— деп Балташ Тыпана қарады. i

— Бүгін жоқ қой. Өзі де бір шатынап тұрған нағыз білем,— деп бөтелкеге қылмындады. ;*

Бұлар сөйлесіп жатқанда, Ықаннның екі көзі бөтелкені ішіп-3 жеп бара жатыр еді. Ықан арақ татпагалы қашан. Мынау — бір дәулет қой! Әттең, дүние өзіне дербес тиер ме еді!.. Жұрт олай-бұлай десіп, арақтың градысын санап, қипақтап отырғанына Ықан шыдай алмады: алдында тұрған стақанды ұсынып:

— Бү жарықтықты әуре қылмай, күйшы қарағым,— деді. Жұрт ду күлді. Манадан бері сыпайысып отырған Ақбала да: '•

— Ақсақал айтты ғой. Күй енді!- деді. Телеген жымындап: •

— Жөні со гой!— деп даяр тұрған суды қосып, стақандарға құя бастады. a

Балташ жан-жағына аландап, Бекболатқа: =

— Әне бір әйнектің шымылдығын түсіріп жіберші!— деді> Қонақтар стақандарын көтеріп: i

— Кәне, мұны кімнің құрметіне ішеміз?- дегенде, мұндайда көсемсіп отыратын Тыпаң қыбыржып Ақбалаға қарап: ?

— Жаңа келген қонақтың құрметіне ішу керек шығар,— деді. Ақбала жұлып алғандай. *

— О л жарамайды. Басқа бірдеңе үшін... Әлеумет маңызы бар жұмыс үшін демесеңіздер,— деп өзінің әлеуметшіл екенін, өзін көтермелегенді қаламайтынын білдірді.

Со кезде Балташ ұшып түрегеліп, стақанды көтеріп:

— Жасасын Сәбет өкіметі!— деп, әркімнің стақанына бір шағылыстырды.

— Жасасын!- деп, бәрі де шу ете түсті. Жалғыз Ықан, Тыпаңдардың көз күйрықтары ұшырасып қалғаны болмаса, «жасасын» деген дауыстың кемдігі болған жоқ. Қайта Тыпаңның «жасасыны» басым шықты.

Екінші көтерілісте — балшабекті, үшіншісінде қазақ аптономиясын, одан кейін жаңа қонақты, ең аяғы үй иесін де жасатқызып, арақ бірте-бірте ішіле берді. Тек Бекболат бұл көтеріліске косыла алмай, көзі бажырайып, шанышқымен әлек боп отырды.

Бір бөтелке спирт екі жарым бөтелке арақ болды. Арақ ішілген сайын, күлкі көеейіп, мәжіліс қызуға айналды.

Ақбала губірне жұмысын үш есе арттыра мақтап, өздері тындырып жатқан болды. Манадан бері салқындау отырған, Дога мен Балташтар да Тыпаң мен Жорғабектердің қалжыңына күлак қойып, кейде олармен бірге күлісіп те жіберді. Ықан көбінесе араққа дендеді. Ет жағына келгенде Дога мен Тыпаң «битін» салды. Манағыдай емес, қонақтар қызарып-қызып сөйлегенде бірінің иығына бірі асылып, көздері кішірейіп, бірін-бірі тізеге салып қап, стақанды кейбірі түсіріп алып, шылымдар да қалай болса солай, үстелде жатып калатын күйге ұшырады. Орысшаласу, түтін салғысу, күлісу... мидай араласты. Тамақтан кейін қонақтар төргі үйге кетті. Бұлардың сөзі де, өзі де Бекболатқа түсініксіз көріне бастады; бұларды басқа дүниенің адамдарындай, өзімен олардың арасын жер мен көктей көріп, оқымағанның кемдігін Бекболат сонда бір қатты сезді.

Бұлар да өзімдей жігіттер-ау! Оқысақ біз де осылардай боламыз-ау!.. деп азырақ күндегендей боп отырды. Әйтсе де өзін елемегеніне қорланып, намысы келді. Оларды да кемітпек болды. Түтіган бүрқыратып, шылым тартқаны, арақ ішкені, қағаз шимайлағаны, орысшаласқаны болмаса бұлардың өмхрінде не қызык бар? Тар үй, тар қала, тар көшеде, анау ұлан байтақ даланы, асқар ала тауды, жасыл орманды, ит жүгіртіп, күс салғанды көрмей не ғып шыдап жүреді екен?! Не ғып бойы жазылады екен?! Япырау бұлар мүдде осыған үйреніп алған-ау! Орыс болған-ау! Әкешешесін, ед-жұртын бұлар да ойлай ма екен? Бұлар да бізге ұсап Ақбілек сынды қызды жақсы көре ме екен?.. деген ойлармен ауыз үйде отырып қалды.

Матүшке келіп, орындықтарды қозғап, үстеддегі ыдыс-сайдандарды жия бастады. Бекболат матүшкеге оралғы бола берген

соң, тысқа шығып, қолын жуып, бой жазды. Өйткені шылымның түтінімен басы зеңіп қалған екен.

Есік алдындағы тепкішекте Бекболат бірқыдыру отырып қалды. Ауруханада ағып тұрған Жылтырдың сөзінен басы даң боп, Бекболат тезірек елге кетсем екен деп бір ойлап еді. Енді мынау > өңшен орысша сөйлескен, шылым тартқан, арақ ішкен, бықсыған қазақ әкімдерін көрген соң, тағы да ел есіне түсті. Тағы да елге қайтқысы келді. Бұлардын ішінде елеусіз бөтен кісі боп отырғанша, мен де өзімді ұғатын, өзіммен қалжындасатын, өзімді қадірлейтін жолдастарымды көрсем екен,— деп ойлады. Ауылдан кісі қатынасатын кезі болса керек еді. Не ғып келмей жатыр? Әкей де сөзбен әулігіп кеткен біртүрлі зең бас адам ғой! Мені керек қылмағаны ма?— деп ішінен әкесіне ренжіді.

Бекболат ауыз үйге кіргенде, төргі үйдегі төрелер қызу-қызу айтыста жатыр еді. Бір мезетте Бекболаттың құлағы «Матайдың Әбені», «Мұқаш» деген сөздерді шалып қалды. Мұқаш — кәдімгі Ақбілекті шығарып беретін Мұқаш, Әбен — мұның әкесімен араз боп жүрген Әбен. Екеуі де Бекболатқа керекті кісілер ғой. Бекболат ептеп кіріп, босаға жақтағы бос орындыққа отырып, әңгімеге құлағын тікті.

Сөйлеп тұрған Балташ екен. Үстелде жаюлы жатқан бір қағазды алақанының сыртымен соғып калып:

—...бұл арыздағы сөздің бәрі рас... Бай неліктен бай болады дейсің? Елді жеумен, нашардың қанын сорумен, солардың еңбегімен бай болады. Матайдың Әбені, меніңше елді күртқан, барып тұрған сыболыш кісі, ең зиянды элемент. Меніңше, оның көзін жою керек. Мұқаштың үстінен мына материалды бергізіп отырған да сол сыболыш!.. Рас. Мұқашты да мен тап-таза жігіт деп айта алмаймын. Елге зияны тиген де шығар; бірақ оның зияны байга тиді. Ол — нағыз коменес, идейный коменес. «Цель оправдывает средства» деп орысшалап барып керуетке отырды.

— Жолдастар, маған кішкене сөз беріндерші!— деп, бір көзін қысып, Дога қолын шошайтты.

Ақбала түмсығын көтеріп, Доғаның бетіне қарады да:

— Е, айта бер,— деді.

— Айтқанда былай,- деп Доға бір қолымен мықынын таянып, тартымды кісімсіп бастады: — Матайдың Әбені бай екені де рас, болыс болғаны да рас. Знашіт ол елге беделсіз емес, беделі бар. Бірақ күр бай екен деп, байдың бәрін бір күнде жоқ қылуға бола ма? Болмайды ғой. Знашіт, мынау арыздағы сөздің көбі бекер... бекер. Мұны жазып отырған белгілі атшайный Тақырдың Жылтыры, Жылтыры... Оның қазір қылмысы мойнына түсіп, аристабайт етіліп отыр, етіліп отыр... Знашіт, бұл арызды қолданып іс қылуға болмайды, болмайды... Ал Мұқаш болатын болса, о да тонын партияға айналдырып жамылып жүрген бір қу, бір қу...

Знашіт, оның ойы болыс болу, болыс болу... Осы күні партияға ұры-қарылар да кіріп кетіп отыр. Жаман ауыл жәшейкесіне жеті ұры жазылғаны кеше сексияда мәлім боп отыр, мәлім боп отыр... Знашіт Мұқаш сияқты жігіттерді таза коменес деуге болмайды, болмайды... Оның қылмағаны жоқ: елді ақтарға шапқызған, талатқан, қыз, қатыңдарын бастырған, бастырған, шығарып берген...— дегенде Төлегенге бір қарап қойды. Телеген қызарып темен парадды. Бекболат та жерге қарап кетті.

— Иә, знашіт, оның материалы, міне, қолда отыр. Значить ол материалды тексермей, оны қызметке сайлауға болмайды, болмайды...— деп, Доға көбінесе қолымен, басымен сейлеп барып, сөзін бітірді.

Ол бітірген кезде: «Маған... маған...» деп, Балташ та, Тыпхан да көтеріліп қозғалып қалды. Ақбала:

— Ана кісі айтсын,— деп, Тыпанды нұсқады.

Доғаның Мұқашты жамандағаны Бекболатқа ұнаса да, Матайдың Әбенін жақтай сөйлегені ұнамады: «Мына кісі не дер екен» деп Тыпанның аузына қарай қалды:

— Ау, жігіттер, жолдастар! Бұл жұмысқа кішкене қызуламай, қазақшылап қарайықшы... Жастар, жолдастар, сендер коменес болсандар да, қазақсындар ғой. Қазаққа бәріміз қызмет етеміз деп жүрміз...Қашаннан бері етіп те келеміз... Сендерден гөрі бір көйлекті бұрын тоздырдық қой: қазақтың жайын жақсырақ білеміз десек, мақтанған болар ма екеміз,— деп «осы сөзім қалай шығып кетті?» дегендей, Тыпаң бәрінің бетіне жағалай бір қарап қалды.

«Қазаққа қандай қызмет қылғаныңды білеміз» дегендей, Балташ тыржиып теріс қарады. Жоргабек «Мынау бүддірді-ау!» дегендей, біресе Ақбалаға, біресе Тыпаңа қарап, қабағын түйді. Доға «Айта бер!» дегендей бас изеді. Ықан шылымын орал өзімен-өзі болып, жем шоқитын құс түмсықтанып, үстелге төніп қап отырды. Телеген бұл әңгімеге қатысы жоқ кісіше, темен қарап, оттықты шыр көбелек айналдыра берді. Балташтың жаратпай отырғанын Тыпаң да байқады:

— Әншейін тек үлкендік... ағалық жөннен неткеніміз болмаса, біз қатысатын да сөз емес еді,— деп манағыдай емес, жасып қалды.

Тыпанның мұнысын естіген соң Ақбала:

— Жоқ, жоқ, айта беріңіз: сіздердің пікірлеріңіз де керек. Ел жайына сіздер қанық екендеріңіз рас,— деп, қуат берді. Оныкі де қулық еді. Қулық екенін Тыпаң түсінсе де, қызып алған кісі ер келеді ғой. «Қашанғы қорғалай береміз» дегендей, сөзін тағы бастады; манағы «қазақпыз ғой» деген сөзден қашайын деді.

— Сөздің шынына келейікші,— деп тамағыға бір кенеп адды: — Бұл өзі шатақ жұмыс. Сартау елі қып-қызыл партия... Партиялықпен екі жаты да арызды жаудырыш жатыр. Пеле салу, өтірік шағым дегеніңіз құдай сақтасын, ...айтпақшы «Құдай» деген сөзді

не қылмандаршы, сөздің аялғысы гой...— деп тағы бір сасқалақтап қалды.

— Өзге толып жатқан қағазды қояйын, мысал үшін, жақында ғана болған мына бір оқиганы айтайын...— деп, әнеугі пошта талату туралы Жылтырдың айтқан хабарын сөйледі. Соны сөйлеп болып: — Мре, осының қайсысына сенуге болады? Қазақтың өтірігіне, жаласына адамның көзі жетпейді...— деп бір қойды. Жалпы қазақтың кемшілік мінездерін бұлдыратып суреттеп келіп, аяқ кезінде сөзінің бетін Әбен жаққа бұрды. Әбен газет-жорнал оқитын, көзі ашық адам екенін, мектеп ашты, бала оқытып жатқанын, елдің кедейлеріне кәсіп тауып беретінін, үй тұрмысын, шаруасын мәдениетті елдің қалпына түсіріп, елге үлгі боп тұрғанын, қазақ оқығандарына жәрдем беретінін, қашқан ақтардың шашыранды атраттарын қырып, қазақты жауынгерлікке үйреткенін, елін шабыншылықтан қорғап қалғанын, игілік іске алдымен халыққа басшы болатындығын, бір дуан елге беделі барлығын, онымен жауласса ел бүлініп, көтеріліс боп кететінін, — бәрін де сыпайы, майда тілмен айтып келіп, сөзін тоқтатты.

Тыпаңның сөзі недәуір әсерлі болғаны гой, Балташ жүген көрген бас асау жылқыша басын жұлқып тастап, қабағын түйіп, сөз сұрап, оршып отыра алмады. Дога «Ақтан тигіздің, жарайсың сабазым!» деген кісіше, масайрап, қыли көзін ашып жұма берді. Балташ жұлқымса да, Ақбала үлкен жерден келгендігін, төртібін көрсеткелі, сөзді Жорғабекке берді.

Жорғабек жорғалап алды да кетті. Ол Балташтың сөзін де теріс деген жоқ, Доғаникін де кеміткен жоқ; Тыпаңның кейбір сөзін де дұрысқа шығарды. Бұл әңгімені пәлендей үлкейткен де жоқ, қазақ арасының қашаннан келе жатқан шатағы, оған бола артық айтысудың да қажеті жоқ; әңгіме онда емес, қазақтың келешекте ел болуында, ел болуы үшін, алдымен оқу керек, дұрыс сот керек, анау керек, мынау керек; оның бәрін істейтін қазақтың ендігі жастары; жастарда өзара бірлік болу керек; ақылдасып іс қылу керек; бар үміт жастарда...— деген мәнде жастарды мадақтай, бірлікке шақыра, дәнекер бола сөйледі. Қалайда Жорғабектің сөзінен белгілі бір қорытынды шығару қиын бодды.

Бұл айтысты естіп отырған Бекболат кімдікі дұрыс, кімдікі теріс екеніне ақылы жете алмады. Әйтеуір Мұқашты жамандағанды тәуір көре берді. Одан өзгесін артық керек қылмады.

Бү қалай болды? Бір жағы Әбенді өлгенше жамандап, Мұқашты мақтады. Енді бір жағы Әбенді көтермелеп, Мұқашты іске алғысыз қып шығарды. Бұлардың бір ауыз бола алмағанының себебі не? Ол себеп ашылмады ғой. Ашылмайтын жөні бар. Қайсы - десеніз, ол - мынау:

Балташ уездің бастығы. Оның руы, атасы басқа; басқа уездің жігіті. Бұл елдің жайына ол жетік емес. Бірақ Балташ кедейдің

баласы; қолынан келсе, өзі кедейшіл болғысы келеді. О л мына Доғаларды, Төлегендерді жаратпайды: ел жұмысына араласқан, былғанған деп есептейді. Балташ жоқта Дога мен Тыпаң Сарытаудың болысын түсіріп, әбеншіл біреуді қойған. Балташ келген соң, оған ренжіп, үлкен кемесерлігін қылып, ол елге Күреңбай етікшіні болыс қойып жіберген. Күреңбай содан бері Балташтың кісісі болып, осы қаладағы бір тәуір келіншекпен тамыр қылған. Онымен де тұрмай, Күреңбай Балташқа пәлте қылатын күзен жиып берген. Балташ акша беріп сатып алса да, сол күзеннен өзі қауіптеніп жүретін. Күреңбаймен ымы-жымы бірігіп, Әбенді жамандаған сөздерін көп естіген. Оның Әбенді ондырмай отырған мәні сол.

Ал, Дога ше? Доға шет жердің адамы, қаладағы жатақтың баласы. Бірақ Доғаның нағашылары Әбен руынан болатын. Дога Сарытау еліне сайлауға шыққанда, Әбен оны «жиен» деп қолын сүйіп күткен, көк жорғасының майын берген. Ол о ма? Дога дүниені де теріс көрмейтін жігіт қой, қалтасына жұмсақ қағаз да басылған. О да аз ғой. Доғаның ойында бір сұлу қыз алу да бар еді. Сол қыздың реті Әбен жақтан келе ме деп дәмеленуші еді. Неліктен оның сұлу қызға құмар боп жүргенін кейін естірсіз. Әзір түсін ашпай тұра тұрайық.

Тыпаң ше? Ой, Тыпаңның өткен замандағы істерін санап бітіре алмаспыз. Тыпаң о баста Әбеннің тілмашы еді ғой. Одан кейін, мировойда тілмаш болып, «бағы» көтерілген ғой. Тыпаңның руы да сол ел; алып отырған қатыны да сол елдің қызы. Әбен тірі тұрғанда, Тыпаңа не дәркер дейсіз? Қаза беріп не қылайық, осы да жетер.

Ал, Жорғабекке жол болсын! Бү кісі оқуды кешірек бітіріп, әлеумет жұмысына жаңадан араласқан. Бұл өзі бір атақты болыстың баласы. Гимназияда оқып жүргенде-ақ зерек, пысық, шешен бала болған. Содан әлі пысық. Бірақ Колшақ заманында көрнекті орында қызмет етіп, көзге түсіп қалып, қызыл келген кезде елде қашып жүруші еді. Қызметке қазақ оқығандары керек болып, өткен істерге кешірім жарияланғаннан бері, Жорғабек жақында келіп, жер бөліміне кіріп еді. Оның бар мақсаты: жастарды еппен ұстап, беделін, ықпалын жүргізіп, айтқанын істету еді. Қаза берсек түпкі ойы — бір үлкен орын еді. Ол ойы жүрегінің түкпірінде сары майдай сақталып жатушы еді. Сыртқы түрінде ептілік, шешендік, әлеуметгнлдік, ісшілдік, бүтіншілдіктен басқа оғаш мінез білінбеуші еді. Әркімнің бетіне қарай құбылып, өз пікірін әсте сездірмеуші еді; ол корімен де, жаспен де, коменеспен де, емеспен де жанасып кетер еді; онда дос та, қас та болмаушы еді; сыртынан жамандап жүрген адамымен жолыққанда жақсы сөйлесіп кетер еді. Өзінше кумын, жұрттың бөрін алдап жүрмін деп ойлар еді. Төлеген екеуінің мінездерінде бір ұқсастық бар секілді еді,

бірақ Төлегеннен гөрі, бұл өтімді, тартымды, білімді, беделді, алғыр еді. Бір көрген, бір сөйлескен кісіні тез ұйытып, ерітіп әкетер еді. Топта сөйлесе, «Жоргабек жігіт!» дегізер еді.

Жоргабек сөзін бітірген кезде манадан бері зорға шыдап отырған Ықан Төлегеннен рұқсат сұрап, үйіне қайтты. Өйткені Ықана бұл айтыстар түсініксіз, жат нәрсе еді. Ықан қашаннан орыс ішінде жүріп, елден қол үзіп, алыстап кеткен кісі еді; елдің дау-шары о кісінің миына бармаушы еді; ел сөзінен гөрі о кісіге бір рұмке арақ кәдірлі еді. Және манағы арақтан азырақ жүрегі қобалжиын деді ме, әлде үйдегі кемпірі тықыртар деп қорықты ма, әйтеуір Ықана тысқа шығу керек болып еді.

Манадан бері Төлеген түк сөйлеген жоқ. Несіне бой көрсетсін? Доға мен Тыпаңнан қалатын сез бар ма? Оның сенгені де солар ғой. Өзге жолдастардың сөзін тындап отырған Ақбала енді өзі сөйлеуге оңтайланцы. Ақбала төңкеріс болғалы, топ алдында сөз сөйлеп, көсемдік қылып, ауызға ілініп жүрген жастардың бірі еді. Ол газет-жорналға да сөз жазатын, баяндаманы да жақсы істейтін, жұртқа «ой, пәлі-ай!» дегізгенді сүйетін жігіт еді. Кейінгі жастардың арасында беделі де бар еді. Коменес партиясына алдыңғы қатарда кіріп, қазақ жастарының партияға кіруіне себепкер болып, шынымен коменес болам деп жүрген, пікірлі, білімді жігіт еді.

Ол бір жерде отырып қызмет қылудан да жүргенді, сөйлегенді, думанды топты тәуір көруші еді. Өзі сөйлеп, өзгелер аузына қарап отырса, сонда оның жаны кіріп жымың-жымың етер еді.

Ол сиездердің қаулысын, жаңа шыққан кітаптарды көп оқушы еді. Әсіресе, Ленин, Троцкий, Бухарин, Сталин секілді атақты көсемдердің сиездердегі айтысқан сөздерін қызығып оқып, кейбір әдемі жерлерін, әдемі сөздерін жаттап алушы еді. Жаттап алмағанда да, солардың сөз сөйлеу оңтайын құлшынып оқығандықтан жадында қалушы еді. Білгіш адамдардың пікірін кейде өз пікірі қылып сөйлеп жіберетін де жерлері болушы еді. Естіген сөзін, хабарын ішіне сыйғызып тұра алмай, айтыш салғанды тәуір керіп тұрушы еді. Әсіресе, еткен жиналыстарда оның не айтқанын, езінің не дегенін қайта айтып беруге шебер еді.

Бірақ сонысына Караганда, жеңілтек, ұшқалақ емес, жүріс-тұрысы, бойы сабырлы, айтыс-тартысқа шыдамды, табанды жігіт еді. Өзінің біліміне, енеріне, шешендігіне езі сенуші еді. Өзі жеңіліп, жығылып қалған жерлерде де, кеңілі кеп жабырқамаушы еді; езінше басқа план, басқа шара қарастырып, бір жұбаныш тауып алушы еді; келешектен үміті зор еді.

Ол қазаққа шын пейілімен қызмет етпекші еді, бірақ кеп нәрсені қиял қылушы еді. Кейде сондай бір қиялмен алданып жүріп, тұрмысқа жанаспайтын істерді де істемек болушы еді. Оз ойын, ез мақсұтын жарыққа шығару үшін, емір иесі езі болғанды қала-

ушы еді. Үйезге келгендегі бір мақсаты да жастарды өз соңынан ертіп, өзін танытып кету еді.

Үйездегі қызметкерлердей ел жұмысына араласып, артық былықпаған, параға, ажарға сатылудан аман, нағыз әлеумет қызметкері, нағыз майталман болуға өзін арнаған азамат еді.

Сондықтан Ақбала манадан бері айтылып жатқан сөздерге өзінше үлкен мән берді. Ол мәні — осы Сартау елінің жұмысы жайлансын деген мән емес, үйездегі азаматтар арасындағы алалық жойылсын деген де мән емес, бірінікін мақұлдап, бірінікін теріске шығарып, бірін-біріне жығып берем деген де мән емес, сол айтыстан шығарып, бір іргелі мәселені қозғап, енді өзіме қорыпынды туғызуға бодды деген мән еді. Ақбаланың бір жақсы жері: сөзді қазақша да, орысша да таза сөйлеуші еді. Ол қазақша сөйледі: Бекболатқа ұғымды болды.

— Иә, жолдастар! Мен енді өз пікірімді айтайын,— деп мұрнын орамалымен сүртіп, төмен қарап отырып сөз бастады. — Мәселе болыс, үйез масштабындағы мәселе болса да, жалпы қазақстандық мәселені қозғауға себеп болып отыр,— деп, кеудесін көтеріп, сүк қолымен бас бармағын укалап, басын әнтек шалқайтып, қарсы алдында отырған Тыпанның қарнына қадала қарады: мәселе сол қарында тұрғаннан жаман.

— Біз төңкеріске дайындалған ел емеспіз. Төңкеріс бізге көктен түсті. Біз орыс пралетариаты, орыс балшебектері қан төгіп алып берген даяр олжаға ортақ болып отырмыз,— деп бір нығыздап қойды. Бұл сөз төңкеріс болғалы талай айтылып, талай жазылып, иі қанған, ескі сөз болса да, Ақбала шыт жаңа сөздей қып айтты.

Иә, өкімет — жалшынікі, кедейдікі. Жалшылар тобы байлар табын жеңіп, қашаннан иемденіп жүрген жер-суын, фабрика-заводын, мал-мүлкін астынан аударып алып отыр... Иә, иә... орыста тап күресі басталғалы жүздеп жылдар өтті. Бізде тап тартысы әлі басталған жоқ. Ол неліктен? Әлде бізде бай, кедей, жеуші, жегізуші жоқ па? Әдде біздің елімізде қой үстіне бозторғай жұмыртқалап тұр ма? Жоқ, жолдастар! Жеу, қанау, жаншу, зорлық, қиянат деген нәрселерден бізде көз тұнжырайды. Бірақ өкімет байлардікі, күштілердікі болғандықтан жылауқордың көз жасы көрілмеді, тілегі берілмеді. Іштен тынып, қапа боп, итшілеп күнелте берді.. Иә... Иә... Бай тегіннен-тегін бай болмайды; елдің байлығын, қанын сорып, малайдың еңбегін жеп бай болады. Бұл — талассыз шындық. Әлгі Әбендердің бай болу себебі сол. Оған дау жоқ... Иә, иә... Бізде кедейлер табы деген тап болып, байларға, жауыздарға қарсы тұра алмауы қалай? Олар да жан емес пе? Өз пайдасын, өлерін білмегені ме? Міне, бұған түрлі себеп бар. Бізде жалшылар, кедейлер бас қосарлық, ұйымдасарлық, мұң-мұқтажын сөйлесерлік фабрик-зауыт сықылды ордалы дүкендер болмады. Езхлген, жаншылған кедейдің басы бірікпей, әр төбенің түбінде

бытырап жүрді. Шын мәнісінде бізде пралетариат болған жоқ; болса да олар өлі аз; енді бізден жалшылар шықпақ, ейткені фабрик-зауыт кәсібі бізге де орнамақ. Кен жұмыскерлері бізде бұрын да бар ғой... Иә, иә... біздің кедейлеріміз, жалшыларымыз ақтан қараны айыра алмайтын, кезі соқыр болды... Иә, кедей баласы> соңғы жылдарда ғана оқи бастады. Бұрын терелердің, ақсүйектердің, байдың, болыстың баласы оқитын... (Жорғабек естімеген кісі боп, теріс қарайды). Иә, онсын бізде ру таласы деген пәле бар. Ру басы ақсақал, атқамінерлер ез пайдасына бола ру-рудың кедейлерін жауластырып, кедейді шоқпар қылды...

— Иә... Енді кедейдің екіметі келіп отыр. Кедейді сүйе, кедейге тендік әпер, кедейдің кезін аш, шаруасын түзет деп отыр. Кедейді сүйеу бізге керек пе? Керек. Тап жігін, тап тартысын ашуымыз керек пе?— Керек. Қалай ашамыз? Қандай шаралар қолданамыз? Міне, мәселе — осында, - деп қалтасынан шылым алып, тұтатып, бір сорды да сезін тағы қозғады. Тындаушылар «Тап тартысын қалай ашар екен?» дегендей, еңселерін сала құлақ қойды.

— Бұл мәселе туралы губернеде екі түрлі ағым бар... жазаласа үш түрлі ағым бар деуге болады. Бірақ мен үшінші ағымды ағым екен дегім келмейді, ейткені олар бізде тап жоқ, тап тартысы деген орысқа еліктегендік: бұл болмайтын әңгіме деседі — деген кезде Жорғабекке кезінің қырын бір жіберіп қойды. Жорғабек: «Маған айтып отырсың ғой» дегендей, артынан мықтайтын кісіше кезін бір қысып қойды.

— Біздер қазақтың коменестері о л пікірді қолдай алмаймыз... Біз теңкеріс жолына түсуіміз керек... Иә, сонымен екі ағым бар.

Бірінші ағымның айтатыны: қазаққа теңкеріс жасау керек: байдың жер-суын, мал-мүлкін, жазаласа артық қатынына шейін кедейлерге тартып әперу керек; пышақ үстінен беліп беру керек, бай, кедей деген айырманы жойып, қолма-қол теңгеру керек. Әйтпесе, бай қолында малы тұрғанда, жер-суы тұрғанда, емірі кедейге тендік бермейді деседі. Бұл ағымды бастаушы кейбір орыс жолдастар; оларға қосылатын біздің Жақсылық етікші тәрізді қаланың кедейлері және кейбір шолақ ойлы жастар...— деді. Соңғы сездерінен Ақбала езі бұл ағымға қарсы екені керінхп қалды. Өзіне қарсы кісілердің пікірін шолтитып, ондырмай сейлейтін, ез пікірін дәлелдеп, нығайта сейлейтін айтушылардың әдеті ғой. Ақбала да сол жолды тұтынып, анау ағымдарды кеміте сейледі.

— Ал екінші ағым айтады: ондай теңкерістен мән шыкдайды, онымен кедей теңелмейді дейді. Бұлардың дәлелі,— деп кеп сезбен дәлелдерін санап, түсіндіріп етті... — О л дәлелдері: осы күнде байдың малын таладесе, бұзақылар талап кететіні, кедейлер байдың малын пайдаға асыра алмай, жау малындай, ішіп-жеп қоюы; сейтіп жалпы мемлекеттің байлығы кемуі, сол кездегі дерт, жұт,

ашаршылық, соғыс елдің шаруасын күйзелтуі; байды кедей қыламыз деп жүріп, кедейді бай қылып алу қаупі, кедей оңай олжаға қызығып, еңбекке үйренбей кетуі, елді еңбексіздікке үйрету — сатсализім, көменезім жолына қайшылығы, кедей ақыл-ой, сана-саңылау жағынан теңелмей тұрып, жалаң малмен теңеле алмайтыны... тағы сондай көп сөздерді айтыш келіп: - Кедейді оқыту, көзін ашу керек, ұйымдастыру керек, әкімшілік, сот, кедейдің қолында болу керек; каперәтіп, әртел ашып беру керек; кедейді отырықшы қылу керек; кәсіпке үйрету керек...— деп бір тоқтап, сөніп калған шылымын тұтатып алды. Содан кейін:

— Бай, кедей, тап мәселесіне бізде осылай негізгі көзқарас болу керек. Әбен жалғыз емес, Әбендер кеп. Олармен біз алысуымыз керек; мүмкін ұзақ алысармыз. Өйткені оларда амал, айла кеп. Олар тесік таба біледі. Олардың агенті үйез түгілі, губернелік жерде, кіндікте жоқ емесін қайдан білеміз? Алдымен жуандардың ықпалынан, рушылдықтан қазақ азаматтары, өздеріміз тазаруымыз керек. Өзіміз тазармасақ, еш нәрсе-жасауға болмайды,— деп сөзін аяқтады.

Ақбаланың сөзі күшті шықты. Күшті шықса да, бұл тындаушыларға ұнамады. Алдымен «Тап тартысын ашу керек» деген сөзі Жоргабек пен Тыпаңа ұнамады. Өйткені бұл екеуі әлгі кекетіп өткен үшінші ағымның адамдары еді.

«Байдың, жер-суын, малын тартып әперу керек емес» дегені Балташқа ұнамады. Өйткені Балташ шынымен кедейшіл жігіт еді. Бірақ Балташ айтысуды ойласа да, айтыспады. Өйткені, манаты екі-үш рет сөз бермей, тоқтатып қойғанды да ол кек қып отыр еді. Оның үстіне «Бірінші ағымдағы шолақ ойлы жастар» деген сөзі де бұған жайсыз кедді. Айтыса қалсам мені де «шолақ ойлы» деп санай ма деп қауіптенді. Және өзіміз тазаруымыз керек деген сөзі де бұған арнап айтылған тәрізденді. Айтысуға өзі тығылып қалған кісі толық дәлелдері де болмады. Өйткені Балташтың білімі де Ақбаладан гөрі кемірек еді. Бұл жиналыстағы білімі тәуірлеу, кітапты көп қарастырғаны Жоргабек еді. Жоргабек қабағын түйінкіреп алып, бірнеше сұрау берді. Сұрауларының сарыны мынау тәрізді еді:

— Орыстардың жұмысшыға, мұжыққа тұтынған шараларын, жолдарын өзгертпей, қазаққа да тұтынам деп ойлайсындар ма?

— Тап жігін ашуға, қазақтың қазіргі, бұрынғы тұрмысында қандай қолғабыс етерлік шарттар, жағдайлар бар?

— Тегінде тап тартысын саясаттың, өкіметтің күшімен жүргізуге бола ма?

— Қазақтың келешегіне қалай қарайсындар?

— Мал баққан, егін еккен, өнерсіз, білімсіз жұртта сатсализім орнайды деп Маркс айтқан ба екен? Мұндай оқиға, тәжірибе тарихта больш көрді ме?

— Жер жүзінде әлеуметшіл төңкеріс болмай тұрғанда, бір мемлекетте сатсализім орнатуға бола ма?

— Сатсиалдық шаруаны қалай жасамақсындар? Қазақ капитализм дәуірін кешіре ме, сатсализімге бір-ақ секіріп өте ме?..— деген тәрізді...

Жорғабектің сұрауларын Ақбала ішінен ұнатқан жоқ. Өйткені жауап беруге артық дайындығы да жоқ, түйдегімен келіп қалған, тосын сұраулар еді. Алайда, сыр білдірмейін деп:

— Бұл сұрауларыңызға мен қазір жауап беруіме де болады... Мәселен капитал дәуірін қазақ басынан кешірмеуі мүмкін, өйткені енді дербес бай, саудагер болмайды (онда «НЭП» жоқ кезі). Бірақ бұл арада бұл сұраулардың бәріне жауап беруді артық көрем; біз қазір әрі кішкене қызыңқырап алған кісіміз, әрі Маркс, Лениннен дәлел келтірмеген соң, жауабымыз жеңіл боп көрінуі мүмкін. Бұларі өзі тереңірек қарастыратын мәселе. Ал енді былайша, жалпы айта кетуге де болады. Тегінде, біз орыс еңбекшілерінен бөлек ешбір жол таба алмаймыз. Біз солардың соңынан еріп, солармен қол ұстасып тендікке жетеміз. Қазақтың ез алдына саясаты да, тарихы да бола алмайды. Сондықтан орыстан бөлініп, іс қыламыз деудің, терең мәселелерді тексерудің бізге бұл күнде пәлендей қажеті де жоқ. Бізге күнбе-күнгі жұмыс керек. Мұжық арасында тап тартысын жүргізу мүмкін болса, қазаққа да мүмкін: шаруа-кәсіп жөнінен екеуінің пәлендей айырмасы жоқ. Мәдениет жөнінен де мұжық қара үзген жоқ. Біздің айырмамыз тек рушылдықта. Міне, осы жағына біз қатты көңіл бөлуіміз керек...— деген секілді бірталай сөздерді айтып кеп, аяқ кезінде: — Сіз Марксті оқыған көрінесіз... Не ғып төңкерісшіл болмай жүргенсіз?— деп кекей күлген болды.

— Төңкерісшіл емес екенімізді қайдан білдіңдер?— деп Жорғабек те күлімсіреді.

Бұлардың соңғы сөздері Бекболатқа құран сөзіндей түсініксіз болды. Бастапқы сөздерді де Бекболат әрең тындап отыр еді, өйткені ол сөздердің ішінде Әбен, Мұқаштар бар еді. Сондықтан Бекболат: «Осылай дендер» деген кісіше:

— Ым-м!— деп орнынан түрегелді.

Тегінде құсбегілер, аңшылар өз сөзінен басқаға топастау келеді ғой, Бекболат та осы жолы өзінің топастығын байқайын деді. Қай жерде, қай дүниеде отырғанын өзі де білмеді. Сөз кебейген сайын басы қатып бара жатқан соң, тысқа жөнелді.

* * *

Тұңғыш көбік қар. Тымық. Қатқақ. Ауа шыныдай. Аттың ізі баданадай. Қаладағы шыға беріс тепсенде шерттіре аяндаған екі атты. Бергінің мінгені екі таңасқан, ешкі бас, құлан сан тобылғы

торы. Әсем басады, қарды уыстап лақтырады. Ұйт шіркін! Шерттір, шерттір! Құйысқан қысқа, ер ықшам, үзенгі аяқтың ұшында... Тақым жабысқан: Сұр күпілі ақ құба жігіт қамшыны сипай түседі. Арғының астындағы жатаған жирен. Жарау. Бірақ торының аяңына ілесе алмай, бүлкіл қағады. Жігіті пәс, киімі көне.

Желдей ескен аяңшылға мінгенің бар ма? Мінсен, білесің: ат үсті адамды аруақтандырады, көңілінді көкке серпеді, аузыңмен құс тістейсің!

Торылы қамшыны екі бүктеп анау тауды нұсқады:

— Уай, шіркін-ай! Деген қансонар екен! Ай, әттеген-ай!— деп саптамасын сарт еткізді. Жолдасы:

— Не айтасың!— деді.

— Бүркітті қайырғалы қанша болды?

— Жаңа да, бір-ақ жұма...

— Бү күн шықпаған сон не керек!

— Сонар болмаушы ма ед?

— Құсты ұмытып кеткенсіңдер ғой...

Мұны айтып келе жатқан Бекболат қой. Хабар кеш тиіп, Ақберген ат әкелгенше, со бопты. Ертеңгі шайдан кейін елге тартқан беті еді. Дәл жүрер күні қар жауып, қансонар боп қалар ма.

Бекболатта бір бүркіт, бір қаршыға бар-ды. Құстарын көрмегелі ай боп қалды. «Мал, жан аман бадан» кейінгі сөзінхң көбі құстары болған. Ақберген құстарға жем іздеп, қоян атуға кеткенде, томағасы түсіп қалған бүркіт күшікке талпынып, екі шалғысын қиратып алған екен. Кешеден бергі «Әттеген-ай-дың!» бәрі сол шалғының өкініші еді. Ол екі шалғыны жамап алуға да болады ғой. Сонда Бекболат бүркіт баптап түлетіп, канат, құйрығын бір самадай қып алдым ғой деп жүрген жылы еді. Бекболат құсына ренжігенде, Ақберген:

— Біз өзінді уайым қып жүрсек...— тәйірі, қолдан келетін нәрсе ғой,— деп жұбата беретхн.

Ақберген Бекболаттың жан жолдасы. Бала жасынан бірге өскен. Қашаннан бергі қоңсысы. Жанынан екі елі қалмайтын серігі.

Ақбергенде кәрі шеше, екі сиыр, бір қатын, бір ат. Содан баска мал-жан жоқ. Оразасын өз үйінен ашқан, қысы, жазы үйде тұрған жан емес. Ол әрі құсбегі, әрі мерген, әрі әнші, әрі жақсы жоддас. Бекболаттың әкеден де, туысқаннан да артық сенетін адамы — Ақберген. Өйткені ол білмейтін сыр жоқ. Балалық, жастық, аңшылық, жел бастық, аштық, тоқтық, ойын күлкі — екеуінің бір тартқан тауқыметі. Бірге күйінген, бірге сүйінген.

Бес арқан бойы түпсіз құздардан Бекболат үшін Ақберген тұлкінің күшігін алған. Аяғын әнтек жазатайым салса, ажал аузын ашып тұрған тік жартастың бетімен шыбынша өрмелеп барып, бүркіттің балапандарын әкелген. Бүркіт қашқан қарлы түндерде үш күн, үш түн дым сызбай тау-тас кезіп, үңгірге түнеген. Са-

қырлаған сары аяздарда бүркітті жауратпаймын деп ішкі тонына баласындай бөлеген. Әккі түлкіге бүркіттің аяғын шайнатпаймын деп өлерін білмей шауып, қия тастан ат-матымен домалап, бұғанасын қиратқан. Асау құсты үйретем деп, арпалысып, қолына әлденеше сүнгі соқтырған. Жастықтың талай тар кезеңдерінен. асқанда, үнсізде — тіл болған, жолсызда — жол тапқан, қасқыр, боп торыған^ мысық боп жорғалаған, ит боп ірге тырнаған, қазық боп ат ұстаған. Мұнан артық еңбекті туған ана болмаса кім сіңіреді?

Онысына қарай Ақбергеннің аты да, асы да, киімі де Бекболаттан болатын. Қатын әперуге де Бекболат себеп болған. Бекболат үйленіп, белек отау тіксе, өз алдына саба орнатса, Ақберген қара лашығын жанына қондырса, Бекболаттың отауын емін-еркін билесе, — міне Ақбергеннің ендігі бір арманы.

Дүниеде дос деген болса, сондай шын дос Бекболат пен Ақберген еді. Бұларды дос қылған екеуінің де құмарлығы, әуесі — аңшылық еді; екеуінің сүйегінде де жалқаулық, серілік бар еді; екеуі де шаруаға қырбай еді; әкесі Бекболат екеуін «Екі әуейі» деуші еді. Алайда екеуінің жаратылысы екі басқа еді.

Ақберген Бекболаттан гөрі қажырлырақ, шыдамдырақ, айлакерлірек, қисығырақ, кекшілірек еді. Бекболат одан гөрі аянкесірек, қиялшырақ, жасығырақ, мақтаншағырақ, өуесқойырақ еді. Бекболат қысылған, сасқан, кейіген жерде Ақберген ақыл тауып, тоқтау айтып, демесін болушы еді, жазаласа, Бекболат оның тілін көбірек алушы еді. Қатты қайырым-бейнеттің бәрін Ақберген көрген соң, Бекболат өзім істетіп жүрмін деп жұбанушы еді. Ақберген ондай бейнетті қажыфым, ерлігім артық болғаннан істеп жүрмін, менен басқаның қолынан келмейді деп ойлаушы еді. Ақбергеннің еңбегі болмаса, Бекболаттың тіршілігі де қызық болмас еді; Бекболаттың аты, асы, киімі болмаса, Ақбергеннің күні де күн болмас еді. Бірінде жоғы бірінен табылып, екі жарты бір бүтін боп, тату-тәтті өмір сүреді.

«...Есептескен дос болмайды» деп жұрт айтады. Есептеспеген досты көргеміз жоқ. Сыртына шығармағанмен, екі достың есебі ішінде жүреді. Есепсіз кетсе, бірін-бірі аддаған, арбаған болып табылады; оның түбі теңдік емес, зорлық. Міндетсіз, сілетсіз, мақтансыз, қаяусыз, айнымас дос, болады дегенге сенбеңіздер. Өйткені өзін ұмытып кететін адам табылмайды: әркімге алдымен тіршілік керек, тамақ керек. Әрі өз басының, әрі досының пайдасы бірдей табылған соң адам шын дос боп жүреді (әлде «шын ұлтшыл», «шын әлеуметшілдер» де сондай ма екен?). Бекболат пен Ақберген сондай достар еді.

Кешеден бері үй-ішінің көр-жер аманатын орындап және Төлегендікінде болған соң, Бекболат досымен емін-еркін сөйлесе алмап еді; атқа мініп, оңаша шыққан соң, әңгіме қозғауға айналды. Бекболаттың әңгімесі Ақбілек болу керек қой. Бірақ Бекбо-

лат салған жерде Ақбілектен бастауды қолайсыз көріп, күс жайынан қозғағаны соның беташары еді. Ақберген «О күнде жұрт құсты ойлағандай болды ма?»— деген кезде Бекболат енді Ақбілекті сөз қылудың кезегі келді ғой, — деп ойлап:

— Иә, ол күндер естен қалмайтын күн болды ғой. Нағыз бір жұлдыздың терісінен шыққан екеміз... Бү қояны құрғырдың жолы қатты болмай қоймайды... Со күні жолықпаймыз деген ойда бар ма еді?— деп бір қойды.

— Е, құдайдың өмірі десейші... О да бір соры бар қыз екен, деді Ақберген мырзасының ойын білгелі.

— Не сорын айтасың? Орыстың қолына түскенін бе, басқа ма?— деп сұрады Бекболат жолдасын байқағалы.

— Соры бар емей немене, ел-жұртқа әшкере болды... абиұры кетті,— дегенде, Бекболат та оның ойын біле қойып:

— Кім өмірі абиұрлы боп өтет дейсің, тағдыр да,— деді.

— «Е тағдыр ғой... Ақбілектің пердесін өзіміз ашпаймыз деген кімнің ойыңда бар?»— деді.

Бекболат Ақбергеннің арбасып келе жатқанын білді де, сөздің бетін ашқалы:

— Сен де қу боп кетіпсің-ау!— деп жымыды.

— Оны неліктен айттың?— деп, түсіне қойып Ақберген де жымыды.

Өйткені бұрын бұл екеуінің арасында пернелі, қалытқылы сез болмайтын; ойлағандарын бүкпесіз айтып салатын ғой. Мынадай түссіз әңгіме екеуіне де ұнамады. Не бірін-бірі тосаңсып, жатырқап қалғаны, болмаса өзге бір себептің барлығы сезілер еді. Ол себеп:

«Абиұрышан айрылған Ақбілекті қалай өмірлік жар қыласың?» деуге Ақбергеннің аузы бармай, «Ақбілекті әлі де болса аламын» дегенді Бекболат та ашып айта алмай келе жатуы еді. Бекболат елдің, досының аңысын андамақ еді. Ақберген мырзасын сынамақ еді. Неге десең, бұл өзі зор мәселе ғой. Өмір серік жар табу — бір қиын жұмыс. Тапқан жары Ақбілек еді. Ол мұндай күйге ұшырап отыр. Ақбілек оқиғасы қазақ баласының басында болмаған, төтен оқиға ғой. Жалғыз Бекболат пен Ақберген емес, мұндай оқиғадан кейін не істеу, қалай болу керектігін бүкіл қазақ баласы ойлап көрген жоқ қой.

— Қу боп қапсың. Мені жатырқағаннан саумысың?— деп Бекболат жолдасына назын білдірді.

Соны айтқанда Ақберген манағындай емес, ажары сазарыңқы тартып:

— Сені мен неге жатырқайын? Сені жатырқағанда менің табарым да белгілі ғой. Бірақ не айтудың жөнін таба алмай келемін... Өзің не ойлайсың? Әуелі сонынды естіртші... Саған деген менде бөтен ниет болып көрген жоқ, қара басым қара жерге кіргенше,

ондай ниет болар деп ойламаймын...— деп достықтың нысанын көрсетті.

Бұл сөзге Бекболаттың да жүрегі еріп кетті: досын құшақтап сүйіп алғысы келді, бірақ ондай дағды өмірі болып көрген жоқ қой. Сондықтан: • >

— Сенде бөтен ниет болар деп мен де ойлаған емен. Әуелі құдай құдайдан соңғы жақыным да, досым да сен деп білем. Сен білмейтін сыр жоқ. Сенен басқа ақылдасар кісім де жоқ. Әкей екеш әкей де ананы қоя беріп, Ақбілекті айттырғаныма іші ырза емес-ті. Оны өзің де білесің... Енді жұмыстың түрі мұндай болды...— деп, Бекболат бала жасынан бері қарай қозғап, балалықты, жастықты, ойын-күлкіні, жолдастықты, достықты, елдің партиясын, партия тақырыпты, әкесі бұған қыз айттырғанын, оны менсінбегенін, екеуі ақылдасып, Ақбілекті көріп келіп ұнатқанын, — бәрін жыр қылды. Аяғында келіп: - О болса, ондай болды. Бұл мұндай боп отыр. Маңдайымның соры бар ма? Қайдан білейін. Еңігі ойым: «тағы да қыз іздеп, тағы да әкейді ренжітіп жүргенде, өмірдің де бірталайы өтіп кетер. Одан да неде болса тәңірінің жазуы шығар, жұрт не десе о десін, тәуекел деп соның өзін алғым келеді»,— деп күрсініп тоқтады.

Бекболат сөйлеп келе жатқанда, Ақберген: «Айтқаныңның бәрі «рас» деген кісіше; «Е, е, е!» деп басын изей берді. Бекболат тоқтаған соң, Ақберген де өзінің нашарлығын, жалғыздығын, қонсылығын, достығын, тілеуі бірлігін айтып шықты. Бекболаттай ұзартып сөйлеген жоқ, шағымды, тиімді жерлерін басып өтті. Ақырында:

— Өз ындының солай болса, оныға мен де бөтен сөз айта алмаймын. Жалғыз-ақ дос бар еді, дұспан бар еді, құрбы-құрдас бар еді. Екеуміздің осы жүргенімізді де көре алмайтын кісілер бар еді... Тек солардың табасына қаламыз ба, бірде болмаса бірде бетіңе салық қып, сүйегіңе таңба бола ма деп, артын ойлағанымыз болмаса...— деген сөзге әкеп тіреді.

— Онысын енді құдайдан күттім. Мен жамандығымнан, болмаса Ақбілек жамандығынан болып отырған нәрсе емес. Түтқиылда кез келген тәңірінің бір апаты. Оған кім ара тұра алады. Айта берсек сол өңірде орыстан сау қалған әйел бар ма екен? Бірақ қайсысы безіп жатыр әйелінен? Ашылмаған қауын, жарылмаған жұмыртқа іздейтін баяғы бейбітшілік шағымыз бар ма? Елдің не қымбаты, не асылы құрбан болмай жатыр?— деп Бекболат жолдасын дәлелмен жеңбек болды.

«Артының намысы» дегені болмаса, Ақберген де артық таласқан жоқ.

Жолдасын өзіне серік қып алған соң, Бекболаттың көңілі бір демдегендей боп:

— Ел не дейді екен? Біздің үйдің іші қалай көреді екен?— деп сұрады.

— Ел деп енді, ел не демейді? Еддің сөзіне артық құлақ қойған да кісі жоқ... Жалғыз-жарым Сайлаубай, Аязбек... секілді бықсыма күншілер айызы қанады білем... Қарындастарын алмай қойған соң, сүйтпей қайтушы еді... Ал тілеулес ағайынның әзір суық сөзі естілмейді... Өз үйлерін болғанда, би (әкесі) пәлен түс жарып, ештеңе айта қойған жоқ білем. «Ақбілек табылыпты» деген хабарды естігенде: «Е!» депті де қойыпты. Ал, Жанболат ағаң болса, ол енді аузы жеңіл кісі ғой: «Е, біздің Бекболат енді о қызды алмайды, орыстың сарқытын не ғысын!» деп, үйіне келген, кеткен кісіге «перот» соғып отыратын болса керек,— деді.

— Е, о жігіт енді соға береді ғой... Елде жоқ, күндей перизатты тауып алған неме!— деп Бекболат күлді.

Ақберген қошамет қылды.

« Өйткені ағасының алып отырған қатыны да партия тақырыпты атастырған бір жетесіздеу адамның шажа байтал бейнелес кілбиген, маймақ, кәрі қызы. Қарны шермиіп, борбайы шытшыт боп, тек жыл сайын бір баладан қоздата беруді білуші еді. О жеңгесін Бекболат пен Ақберген дәйім мазақ қып, ашуландыра беруші еді. Оны көргенде екеуінің жыны қозып кетуші еді. Бү жолы да күлуге сол себеп болды.

Ауылға жеткенше екеуінің әңгімесі — әйел болды. Әйел деген жарықтық өмірі таусылмайтын, адамды жалықтырмайтын қызық әңгіме ғой. Әсіресе біздің «Екі әуейі» әйелдің әңгімесіне жалыққан бар ма? Ауыздарынан сілекейі, көздерінен жасы аққанша күлісіп мәз-мәйрам болды.

Бекболат бір жасап қалды.

* * *

Балташ кабинетіне кіріп келді.

Қызыл шұғамен кежімделген емен үстел. Сұрала тас дәуіт, қалам сауыт, шамдал, басқыштар. Былқылдақ барқыт орындық. Тақтай айнадай. Үстел шытырдай. Оңында - Ленин, солында Сталин суреті. Үстелде тіліпон. Қолын созса електір. Бір түймені басып шылдыр еткізсе — хатшы жетіп кеп, мойнын қылқын еткізеді.

Осы сынды кабинетіне Балташ кіріп келді.

Орындық та, үстел де, қаламдар да жегулі аттай жалаңдап: «Отыр да өкірте бер!»— деп тұр.

Балташ сар партпелді үстелге бір алыш ұрып, бетті бір сипап, былқылдақ орнына алшия келіп отырды. Сол қолының түймелі жеңін ашты да уакытты білді. Тоғыздан қаңғып барады екен. Сол жағындағы қаттаулы қағаздарды алдына таман алып, қой қырқатын кісіше икемдей баурап, түйіліп қарай бастады. Біріне «Анық-

талсын», біріне «Тексерілсін», біріне «Мәжіліске салынсын», енді біріне «қаржы жоқ», тағы біріне «Тындалмасын», «Қайқайтылсын» деген тәрізді, бұрыш-бұрышына қиғаштап «Резеліс» (қарар) қондырып, қолды орақтатыңқырап, аяғына көлденең бір тартып қап жатыр еді, есік тырс етті.

— Можно?— деді.

— Можно болса, — уфин атделдің бастығы Бірдемештеин екен. Отыра қалып қағаздарын будыратып, қолын сиқырларша тулатып, сықбыртып еді, Балташ а — дегенде «мүмкін емес» деп басын шайқаса да, әр-берден соң «Ә, ол мүмкін» деп қолды қоя берді. Балташ ақша жұмысына онша жетік емес еді; параграф бартал, декрет, секрет — дегендер көбейіп кетіп, солардың кілтипанына миы жете алмай жүр еді. Жауапты қызметкер болған соң, бір жерімнен мүлт кете ме деп, сақтанушы еді; бірақ қай жерінен мүлт кетіп жүргенін өзі де білмеуші еді. Анығында пәлендей тіресетін де мәселелер емес еді. Алайда Балташ әуелі бір тіресіп, бетін қайырып алуды әдет қып еді: ісі пәлші болса алғашқы дүрсе қоя бергенде, беті қайтар, дұрыс болса, безектер, дәлел табар деген өлшеуіші болушы еді. Бірдемештеин кеткен соң, басын бір сипап:

— Шортты ызнат! Сыболыштар қайдағы жоқ пәлені тауып, ақша алады,— деді.

Балташ өкшесін тіреп, орнынан бір көтерілеңкіреп, орындығын үмтылтып, орны беріктігін сезгендей, қайта нығарлана отырып, келген адамдарға түйіле қарап, біріне қол сермеп, бірінің қағазына қолын орақтатып, аяғына бір тартып қап жатты.

Бір мезетте Тыпаң кіріп кеп, жайрандап бас изеп, жұп-жұмсақ қолымен кемесерінің қолын ғашық жарының қолындай, жақсылап қысып:

— Сәлемет пе...— деп, ақырын жымың етті. Өйткені кеше қызу үстінде қаттырақ кеттім ба, бірдеңе деп қойдым ба деп, ұйықтап тұрғалы зәресі жоқ еді. Мынау майда амандасу — соның майдалауы еді. Майдалап болған соң, енді бір састырайын — деген кісіше; — Бүгін сіздің баяндамаңыз болады екен,- бір жапырақ қағазды ұсынды.

Балташтың тоқ шегі қылып өте түсті. Қорқақтықтан дейсіз бе? Жоқ. Өз жұмысын білмейтіндіктен дейсіз бе? Жоқ. Бір тықыр таянды ма? Жоқ. Баяндаманы талай істеген, орны да, арты да мықты. Сонда да баяндамасы түскір кісіге бір қыпыл кіргізбей қоймайды. Қашан соны істеп, жауап беріп, айтысып, тартысып, аман-есен өткенше, көтіңе қыл батпайды, қыл көпір тәрізденеді де тұрады.

Балташ:

— Барлық материалды жинап, реттеп беріңіз,— деді.

— Болады,- деп Тыпаң иек қақты да шығып кетті. Әйтсе де,

манагыдай емес, Балташтың сүрені келінкіремеді. Сөйтіп отырғанда таңқы мұрын, бадырақ жігіт кіріп келді. Келе:

— Амансыз ба, жолдас?— деп үстелден асыла қолын созды.

Өзі сүрені бұзылып отырған кісі, мына қыр қазағының омыраулап келіп, қолын созғанын жаратпайды:

— Аман,- деп көзінің қырын түсірді.

Бү келген Мұқаш еді.

Мұқаштың неге келгенін Балташ та біліп отыр. Қанша жақсы көрген кісің болса да, қайта-қайта келіп мазанды ала берсе, ілің пәлені тәуір көрмейді ғой. Және Мұқаштың материалы тексерілсін; оған дейін қызмет берілмесін деп, кеше Ақбала бар, бәрі қаулы қылысқан. Сондықтан Балташ оған отыр деп те айтқан жоқ, қараған да жоқ. Мұқаш өзі барып жақын орындыққа отырды. Балташ көз қырымен тағы бір қарап қойды. Мұқаштың кеудесі күпсиген, кезі— ежірейген. «Тындырып келдім» деп түрі айтып тұр. Онымен де қойған жоқ, отырар-отырмастан:

— Кәне, жолдас! Мені не қылатын болдыңыздар?— деді. Не боларына көзі жеткендей-ақ. Өйткені ол бюрода мақтау алған ғой; орынға кой деп, Балташқа тапсырған ғой.

— Сен немене?.. Қандай қызметке тұрғың келеді?— деді Балташ, не сұрарын білмей, көзін жұмыңқырап:

— Қандай қызмет болады? Жұрт істеп жатқан бір қызмет болады да,- деді.

— Елдегі қызметті қалайсың ба? Қалада болғың келе ме?

— Қала қызметіне менің оқуым жоқ қой. Елде болғаным дұрыс қой.

— Елде қандай қызмет қалайсың?

— Осы күні кім болса сол болыс боп жатыр ғой. Біз де соның біріндей қызмет қылармыз.

— Ә, болыс болғың келе ме?

— Қолдан келсе, не болмайық дейміз? Бұрын байлар да болды... Енді өзіміздің өкімет келгенде, біз де болайық та,— деп жымыды. Онысы Балташты өзімсінгені еді.

Балташқа бұл сөзі ұнамады:

— Сен партияға не мақсұтпен кірдің?— деп сұрады.

Бұл сұрау Мұқашқа шөлкем-шалыс келді: Мені тергеуші сен бе едің,- дегендей:

— Не мақсұты болады?.. Кедейді жақтайды, қызметке кедейді қояды, байдың малын кедейге әпереді... деген соң кірдік... Біз езілген таппыз. Малайлықта жүргеміз. Мойнымызға ершік салып жүк те көтергеміз. Енді біздің күніміз туған жоқ па?..— деп ажырайыңқырап, бірталай өзі білген қызыл сөздерді айтты. Балташ Мұқаштың мақсұты болыс болып, мал табу екенін байқады: ішінен «сен де бір сыболыш екенсің. Доғанікі дұрыс екен» деп ойлады. Мұқаштың надандығын, одан басқа мақсұт оның ойына кіріп

шықпайтынын ескермеді. Мұқашты өзіне қоятын өлшеуішпен өлшеді. Сондықтан оған қызмет берудің орнына өзін бірталай сөгіп, тергеп, пікірі терістігін айтып келіп:

— Сенің бұл ойынды білсе, партиядан дереу қуыласың... Елге сенің зәбірің көп тиген көрінеді...— деп оны қорқытуға айналды." Мұқаш оған пәлендей ығысқан жоқ: — Сен қоймағанмен бюро қояды,— деп ойлады да:

— Сонымен маған орын жоқ па?— деп түрегедді.

Балташ:

— Мелитсе болсаң қайтеді,— деп еді, Мұқаш басын шайқап:

— «Болмаймын»— деді...

Балташтікі де ұстап кетті:

— Болмасаң жүре бер!— деп қодды бір-ақ сермеді.

— Көреміз!— деп, Мұқаш есікті тара қойып шыға жөнелді. Шыға беріп Балташтың әкесінен қозғай бір боқтап алды да, атына мініп «Бұйраға» тартты.

«Сәбет өкіметі кедейдікі дегені қайда? Кедейдікі болса, менен артық кедей бар ма? Менен артық сәбетке еңбек сіңірген кім бар?.. Әлгінің қыртып отырғаны не?.. Ол түмсығын неге көтереді? Бү бір «Боржой» ғой! Оқыған неменің өстіп селтие қалатыны бар... Сен қоймасаң да, қоятын кісіні табармын», деген оймен атын борбайға бір салып, жортып келіп, танымал мекеменің алдына түсе қалды.

«Бұйрада» Иванов дейтін арық, қу жақ орыс бар еді. Ауызда әр кімдер есік күтіп тұр екен. Мұқаш есікке таман келіп, кимелеп ашайын деп еді, — кезекпен кіресің деп, балалау орыс иығынан тартып кіргізбеді. Амал жоқ, қамшысын екі бүктеп, қолын артына ұстап, іріленіп, ежірейкіреп, тұрды. Алдында ноғайшалау, киінген бір мұғалім тұр еді; Мұқаш биікте тұрған кісіше, жан құрлы көрмей, көзін кепиеттене бір салып қойды. «Болыс болатын мен кірейін! Жаман мұғалім, саған не бар?» деген қарас екенін мұғалім қайдан білсін, жәй тұрмай:

— Жолдас, қай елдікі боласың?— деді.

— Не керек?— деді Мұқаш түмсығын көтеріп.

— Тарбағатайлық болсаң, елге баруға серік бола ма деп едім. Мұқаш сөз қатуға ерініп, тандайын бір қағып басын шайқады. Әлден уақыпта Мұқашқа да кезек кедді.

— А, Мұқашқа!..— деп Иванов қол ұсынды. Мұқаш бүктеулі қамшысын сермеп, балдыр-батпақ тілмен Балташтың қызмет бермегенін сөлейді.

— Не айтады?..

— Тындамайды... Өзі бір бұржой көрінеді,- деді. «Қасқырдың, қара құлақ шамы» дегендей, «Бұржой» десе-ақ, балшебек шамданады деп ұғушы еді. «Бұржой» деген сөзді боқауыздан кем көрмеуші еді.

— Как буржуй?— деп, Иванов жымындап, телефон қақты. Мұқаш тындап тұр.

— Қандай материал? Тастаңыз, тастаңыз! Білем-білем. Бос сез. Қалдыр пожал ста. Жарамайды...- деген сөздерін ұқты. Қайда қалдыр деп, немене жарамайды деп жатқанына түсіне алмады. Бірақ Ивановтың қабақ түйісінен, қол сермесінен өзіне болысып, сөйлеп жатқанын сезді.

Иванов тіліпонды шылдыратып қойды да:

— Күте тұр. Ертең мәжілісте қараймыз... Сені орналастырамыз,— деді.

Мұқаш «Бажалстыны» қағып, қол ұстап қоштасып: «Қираттым ба!» дегендей апырандап тысқа шықты.

Көшеде келе жатыр еді, бұрыннан танымал Жақып деген жігіт жолықты, Жақып біресе агент, біресе мілитсе, біресе істүктір болып жүретін орысшаға Мұқаштан гөрі жетік пысық жігіт еді. Сөйлескен жерден:

— Қайырлы болсын! Болыс болды деді ме?— деді.

— Кім айтты?

— Сартау жігіттері айтып жүр.

— Жоқ әлі.

— Ойбай! Ендеше сені болыс қоямыз деп, сұранып жатқан кісілер бар.

— Кім-кім?— дегенде, Жақып Мұқашты ертіп, ауруханадағы Жылтырға алып келді.

Жылтыр қашаннан күтіп отырған немеше асты-үстіне түсіп жылпылдап, бай біткенді ондырмай, оның ішінде Матайдың Әбенін іске алғысыз қып, аяғында Мұқашты болыстыққа сұранып жатқандарын айтты.

— Болыстықтан басқа қызметке тұрма! Сені қайтсек те Сартауға болыс қоямыз. Бізге тек Әбеннің енесін ұрып берсең болғаны деп, Мұқашты әбден құтыртты.

Мұқаш не іс қылса, мұнан былай Жылтырға ақылдасып тұрмақшы бодцы. Жылтыр өзі «науқас себепті» ауруханадан шыға алмай жатқанын ескертіп, Жақыпқа: — Мұқашты апарып қонақ қыл, не керегін тауып бер,— деп тапсырды.

Жақып кешке таман қаланың шет жағындағы езі сияқты жылмандаған бір қазақтың үйіне әкеліп, ет асқызып, самогон ішкізіп, қонақ қылды. Атын жемге көміп қойды. Қалтасына «жұмсақтан да» басты. Көңіл көтеретін бір әйел де табылды... Мұқаш мыршымға кірді. Мұқаш көкіді. «Болыс болмаймын»— деген ой жоқ.

Ертеңінде салып Ивановына барды.

Иванов кешегідей емес, «Мукашке» деп қолын созған жоқ. Салқын амандасып:

— Қандай қызмет қалайсың?- деді. Балташқа айтқан сөзін Мұқаш тағы айтты. Иванов басын шайқады.

— Агент боласың ба?— деп еді, Мұқаш болмайтынын білдірді: кешеден бері қарадай болыс боп қойған кісі емес пе? Агент болам деп бұрын былғанғаны тағы есінде. Иванов:

— Олай болса үйіңе қайт, керек қылсақ, алдьфармыз,- деді. Мұқаштың салы суға кетті, не айтарын білмеді.

Әңгіме былай: Дога, Телеген, Тыпандар бас болып, Мұқашты Сартауға болыс қылмаудың әрекетіне кіріскен еді. Өйткен олар Әбеннің кісілері гой. Олардан басқа да Әбеннің тілектестері әр мекемеде бар еді. Қалайда Мұқашты қаралау үшін «ЧК»-ның бір агентін соңына салып қойған еді. Мұқаштың қайда барып, қайда тұрғаны, кіммен сөйлескені, қонақта болғаны, самогон ішкені, әйелмен жақындық қылғаны... — бірі қалмай «ЧК»-ның «Лауқұл мақпұзына» тіркеліп еді. Кеше Балташтың сөзіне сенбей, Мұқашты жақтап отырған Иванов, бүгін сылқ ете түсуі сол «лауқыл мақпұздағы» жазуды көріп еді. Мәжілісте ол көргенін айтпағанмен, Балташтардың Мұқаш туралы материалды тексертейік деген жобасына «Қазақ жұмысына кіріспейтіндіктен» көнген еді.

Мұқаш Жылтырына барып кепті сөйледі. Ол таң қалды. «Иванов солай дедіні» естіген соң, о да кешегідей жалпылдамады:

— Мұнда бір машине бар екен. Сен енді ез шаруанда жүре тұр. Біз мұның ізіне шөп салып көрейік,— деді.

Сонымен, Мұқаш әрі елге жексұрын боп, әрі өкіметтен жақсы ат ала алмай, пұшайман болып, қалада бір-екі күн сандалып жүріп, ауылына қайтты.

ҮШІНШІ БӨЛІМ

ҚАЙҒЫ

Мінекей, Ақбілек үйіне келгелі он бес шақты күн болды: Алғашқы кездегі Ақбілектің ісі: басына қара салыну, бата қыла келген қатындарға көрісу, жылау, үһілеу, күрсіну, алдына тосқан құманға қолын тосып, көз жасын шаю, дастарқандағы дәмді шымықпы аузына салу, түзге барып келу, қайта келіп бір орнынан тапжылмай отыру болды. Бұрынғыдай емес:

«Жылқы ішінде шұбарым,
Жібектен таққан тұмарың.
Әлпештеген жан апам,
Тарқамай қадды-ау құмарым.

t'1M
JH-O'/O

,*B>,,

Есіктің алды қазған жар, і
Жар жағалай қаз қонар. • >
Жан апамнан айрылып,
Ішімде қалың қайғым бар...»—

деген төрізді, жырынды жеңгелері үйреткен құрама-сұрама жоқтауын, кісі келсе, сұңқылдатып қоя беретін бодды. Жеңгелері солай деп жоқта деген соң, Ақбілек солай болуға тиіс екен деп айта берді. Әйтпесе ішіндегі қалың қайғысын білдіруге «Жылқы ішіндегі шұбар», «Есік алдындағы қазған жар» сияқты сөздердің түк лайығы жоқ, мәнсіз, жат сөздер мен жүректегі қайғының арасына сөйлеген сайын, жылаған сайын бірте-бірте көпір салынып, жалғасқан, байланысқан төрізденді.

Әуелгі кезде: «Япырау, осы байы өлген, баласы өлген қатындар, өлісімен, қалай сұңқылдатып жоқтай алады екен?! Не ғып жүрегі аузына тығылып қалмайды екен?!» деп, ішінен таңырқап жүрді. Өйткені, Ақбілек өнеугүні Әмір ағасын тосын көргенде, одан кейін әкесіне, қатындарға, ауылына көріскенде түк айта алмай, екі сөздің басын ұйқастырып коса алмай, тығылып қалды ғой. Кейін жеңгелерінен жоқтау үйреніп алған соң, сондағысы өзіне бір түрлі балалық, топастық, өнерсіздік, ұят сияқты көрінді. Бірақ: «Ол күндегі менің жай-күйімді жұрт ұғар: мен онда шұғылдан көрістім ғой, ауыма сөз түскендей болды ма? Бұрын мен дауыс қып көрдім бе?...»— деген ойлармен өзін-өзі жұбатушы еді.

Ауылына алғаш кеп түскенде, қатындар қолтықтап, сүйрелеп әкеліп, әкесіне көрістірді. Жабыла кергілесе, апасы тірілетіннен жаман ауылдың біткен еркек, әйелі көкпарға, тартқан серкедей созғылап, илеп, жұлқылап, керіп, өбден есеңгіретіп, әлсіретті. Бәрі де: «Қарағым-ай! Шырағым-ай!.. Көз жақсым-ай!.. Еркежан-ай!.. Шырайлым-ай!..» деп есіркеді, аяды, өзеуреді, беті-қолын жуғызып, алдына дәм қойып, «Іше ғой, жей ғой, қарағым!..»— деп, үстіне түсіп, өліп-өшіп күтті, сыйлады. Ақбілек бәріне де нанды, бәрі де бауырым екен, мені аяйды екен, әлі де мені жақсы көреді екен деп ойлады. Ауыл күткен сайын, «Қарағым, шырағым!» деген сайын өнеугі ауылына таянып келе жатқандағы, өзінен-өзі именген, өзін ит тиген астай көріп жиренген, дүниенің қайғысын бір өзінің басына орнатқан, өмірге қол серметкен қалың ой, ауыр сезімдер бірте-бірте алыстап, үстін тот басып, ұмытылып бара жатқандай болды. «Басыма қара тұманды бекер орнатқан екем: жұрт маған онша өзгерген, тосырқаған, менен үріккен, жиренген көрінбейді ғой. Мен әлі де осы ауылдың, осы үйдің ардақты бір баласы екем ғой...» деп өз үйіне өзі үйренгендей, бауыр басқандай болды.

Күндерден күн өтті. Үнемі кірген-шыққан танымал кісі, күңгірлеген біркелкі «Құлхуалла», «Қүледхұлла», «Олла һұйад-

хуу..» жаттап алған «шұбар», «тұмар», есіктің алды...» дауыс қылған сайын Үмсынайдың қашанғы өлген Әбілдасын жоқтауы, өзі кім болса, соған көріскені, қатындардың айырғаны, — бәрі де жапырақтың сыбдыры, судың ағыны, түйенің боздағаны тәрізді, Ақбілекті тербетіп, әлдилей, қалғытып, перде үстіне перде жапқандай, қайғысын бүркей береді. Бірақ қайғы ұмытылған жоқ, оның үстіне жаңа қайғылар жамалды.

Алғашқыдай емес, бата қылушылар сиреді. Ет пен шөй кеміді. Онымен бірге ауыддың қатындары да қатынауын сиретуге айналды. Жалғыз-ақ жақсы көретін Үрқия жеңгесі жанынан кетпейді. Бәйбіше өлгеннен кейін осы үйдің шаруасына араласқан сол екен. Әлі де болса бас-көз болып жүр. Балалардың үсті-басын да сол карастырып жүр.

«Балалар» дедік пе? Оларды айтпаппыз-ау. Ақбілектің он екі жасар Қажікен деген бауыры, жеті жасар Сара деген сіңілісі барды. Ақбілек өзінен бетер сол екеуінің жетімдігіне қабырғасы қайысатын. Қажікен ойын баласы ғой, көбінесе балалармен ойнап далада жүреді. Монтиган Саражан Ақбілектің жанынан екі елі айырылмайды; шашы жалбырап жабысып отырғаны. Сара байғұс-ай! Әйелдер дауыс қып жатқанда, Қажікен үйге келмейді. Сара Ақбілектің дауысы шықса, көзінің жасын көреді де, бірге жылайды. Қажікен апасының жоқтығын артық елемепті. Сара жүдеп кетіпті. Ақбілек біраз есін жиған соң, Сараның кірін жуғызып, жыртылған көйлегін тепшіп, үзілген түймелерін қадап берді; білтеленіп биттеп кеткен басын жуып, тарап, оңашада тізесіне жатқызып, битін қарап отыратын болды.

Әкесі бұрын да үй-ішімен көп сөйлесе бермеуші еді, енді мүлде тұнжырап кетіпті. Малшыларға: «Түйе келді ме?.. Көк ат суарылды ма?.. Қой қалай шықты?.. Ана жүгенді үйге апаршы!..» деген тәрізді, шаруаның бірденесін айтады; кейде Қажікенді шақырып алып, атқа мінгізіп бұзау айдап келуге жібереді. Бірақ келгелі Ақбілекке әкесі сөз қатқан жоқ. Ақбілекке, әуелі, қарамайды да.

Бұрын көзіне көрінбесе «Ақбілек қайда жүр» деп, сұрап отырушы еді; «Қарағым, ананы нетші» деп: оны-мұныға жұмсаушы еді; кейде Ақбілек еркелеп қасына таман келгенде: «Қарағым» деп мандайына иіскеуші еді; «Жел қарысар, белінді буынсайшы, түйменді салсайшы» деп жаны ашып отырушы еді. Енді оның бірде-бірі жоқ, жатырқап қалған тәрізді. «Апамның қайғысы шығар... Үйде кісі болған соң, именетін шығар...» деп ойласа да, Ақбілек әкесінің оңашада да бір ауыз тіл қатпағанына қапа болады. О түгілі әкесі Ақбілекпен оңаша қалудан қашатын тәрізді. Әкесімен екеуінің арасынан қара мысық кесіп өткендей бір өткел түскенін Ақбілектің жүрегі сезеді. «Әкесінің қабағы қашан жадырар екен, қашан жылы қарар екен, қашан тіл қатар екен?..» деп сарылып, сарғайып күтеді. Әкесінің көзі түсер ме екен деп, көзінің

қырымен жансыз аңдып та отырады. Бір қараса да қайғысы жеңілетіндей, бақытты болатындай көреді. Сонда да әкесі көз салмайды. Енді Ақбілекке шешесінің өлімінен де мынау жаман баты. «Жар дегенде жалғыз әкем мені жек көрсе, енді мен кімге сыямын?» деп қайғырды. Міне ендігі ауыр күрсіндіретін жаңа қайғы осы еді.

Ақбілек бұл қайғысын тірі жанға сездірмей, көп жүрді, көп күтті, көп дәмеленді. Далаға барса да Сара мен екеуі оңаша калса да, сіндісін бауырына басып, көз жасы бүршақтай домалайды. Неге жылай беретінін сіндісі білмейді, көзі жаутандап: «Тәте қойшы, тәте қойшы!» дей береді. Ақбілек көзін сүрткен болады; бауырын уатып басынан сипаған болады. Аз толас боп тұрады да, жаңбыр тағы тамшылайды.

Ақбілектің бұл дерті ұлғайды. Ұлғая-ұлғая ішіне сыймауға айналды. Кімге айтар? Кімге шағар? Кім болушы еді? Жасынан бергі сырласы — Үрқия жеңгесіне айтпаса.

Үрқия — Әмірдің қатыны. Әмір — Мамырбайдың немере інісі (Әмірдің әкесі Тәуірбай Мамырбаймен бірге туысқан ғой). Әмір өзіндік ораза ашары бар біртоға, момын жігіт. Үрқия түскелі он жылға айналып барады, жасы 27-ге келді. Бар айыбы: пұшпағы қанаған жоқ, әйтпесе жібі түзу әйел. Бәйбіше тірі күнінде Ақбілегін ойынға немесе бөтен ауылға жібергенде, жалғыз Үрқияға сеніп, қасына соны қосып беруші еді. Туған шешесінен соңғы Ақбілектің жақсы көретін жакыны да, әдеп-өркен үйренген ұстазы да Үрқия еді. Өз үйінде айналар бала-шағасы, кәусар шаруасы болмаған соң, Үрқия, бәйбіше өлгелі, Мамырбай ақсақалдың туған келініндей боп, үйін ұстап тұра қалып еді. Осы Үрқияға бір күні Ақбілек дөң астында отырш, қайғысын сөйледі. Үрқия тындады да:

— Шырайлым-ау! О кісі апамның өліміне қайғыратын шығар. Сені неге жек көрсін?..— деді.

Десе де, ақсақалдың баласына салқындағанын Үрқияның да іші сезуші еді. Ақбілектің көңілін аулагалы әлгідей дегені болмаса о да темен қарап шөпті ширата берді. Онысы өз ойын айтарын да, айтпасын да-білмей ойланғаны ғой.

Үрқияның ойланғанын Ақбілек те сезді:

— Мен байқаймын ғой. Менен бойын қашықтата береді. Мені көрмеген кісі секілденеді. Неге сезбейсің? Сен де сезген шығарсың? Кеше Сара екеуміз оңаша отырганда, үйге басын сұға түсіп, бізді көрді де, шығып кетті. Іле-шала сен де келдің. Сен сезсең де, маған айтпайсың ғой! Мені ренжір деп, аяйсың ғой. Сенің онынды мен, білмеймін бе?.. Апамнан соңғы бар сырласатын кісім сен едің. Сен де ішіңе бүкпе сақтайтын болдың ба?— деп Ақбілек қамығып жылап жіберді.

Ақбілек жылаған соң, Үрқия да жылады. Жылап отырып:

— Бауырым-ау! Сенен не бетіммен бүкпе сақтайын!.. Білген нәрсем болса, сенен жасырып... ойбой-ой! Енді қайтейін!.. О не дегенің, қалқам!.. Үлкен кісілердің не ойлайтынын кім біледі?.. Саған айта алмай жүрген бір сөзім бар екені шын, оны жасырмаймын. Қалқам — иә-ау! Жұрттың неге таңырқайтынын білмеймін. Осы үйге кім келсе де, бар ғой, бәрінің көзі сенде болады (бір тамсанып кряды). Саған жұрттың таңырқап қарағанына ішімнен мен күйіп-пісіп отырмын... сондағы ойлары не екен десейші?.. Дәуде болса ішім айтады: орыстардан кейін қандай боп қалды екен? Өзгерді ме екен? Жоқ бұрынғы қалпында ма екен? Орыстар оған не көрсетті екен?.. деп қарайды-ау деймін. Әйтпесе таңырқайтын несі бар?..

«Жұрттың ойы» десе де: Үрқияның ез ойы да осы еді. «Орыстар апарған соң не істеді екен?» деген сұрау ез аузына да келіп қайтып тұрушы еді. Бірақ өзі мынадай сорлы боп отырған «Шырайлымнан» қалай беті шімірікпей аузы барып сұрасын?

Әлгі сөзді естігеннен Ақбілек жасын тыйып, көзі мөлдіреп, қиялға түскендей, алдында тұрған жез шәугімге қарап бедірейе қалды. Қарашаттағы күйын соққандай астан-кестен күндер заматта көз алдынан шапқан аттай бүддырап өтті.

Ақбілектің бедірейе қалғанын көрген соң, Үрқия ойын бөлейін деп:

— Сені аман-есен келеді деген тірі жан болған жоқ. Өзіміз күдер үзіп қойдық... Орыс шіркін өлтіріп тастады ғой деп ойладық: үлкен апамды көзіміз көрді ғой. Құдай сақтайын десе, қайда сақтамайды? Шыбын жаның қалған соң не керек..— деді.

Үрқияның «ернінің емеурінінен» оның ойын Ақбілек те біле қойды. Орыстардың не ғып жібергенін бү да естігісі келеді екен деп ойлады. Үрқия сездірмесе де, ай-жай болған соң, Ақбілек сырын өзі де айтпақшы еді. Бірақ «Мақтанған кісіше несіне айтам? О бір жақсы нәрсе болса екен...» деп, ішіне сақтап жүруші еді. Енді айтатын орын кедді ғой деп, жеңгесіне бастан-аяқ көрген оқиғасын сөйледі. Жеңгесі тамсанып, тындай берді. Қара мұрттың атып тастай жаздаған жерін, қасқыр қамаған жерін айтқан кезде: «Ойпырымай, ойпырым-ай!» деп үрейленіп, әңгіме біткен соң:

— Қалқам-а-ай! Қалқам-а-ай! Көрмегенді көрген екенсің ғой!.. Әйтеуір көп орыстың талқысынан аман болғаныңды айтсайшы!— деп, тандайын қағып, басын шайқады.

Бұл сырды тірі жанға шығармасқа, Ақбілек жеңгесінен уәде алды. Содан кейін екеуі бұрынғыдай қалтқысыз дос боп кетті. Оңаша болса: жеңгесі Қарашат жайынан оны-мұны сұрап қояды. Ақбілек дүние көрген кісі боп, кейде Қарамұрттың қылықтарын асыңқырап айтатын да болды. Өткен күндер бір түрлі жиренішті болса да, айта-айта жиренішті жақтары ұмытылып, сұлу жақтары

көбейіп, ертегі тәрізденіп кетті. Сырын айтқаны Ақбілекке де тәуір болды: бір сыпыра қапырығы сейілген іспеттенді.

Алайда «Әкем неге түзу қарамайды?» деген жұмбақты Ақбілек шеше алмады. Ол жұмбақтың шешуін Үрқияның іші сезсе де, Ақбілекті аяп, айтпады, Ақбілек бұл тұрмысқа да жүре-жүре көндіккендей болып, анасының орнына үй шаруасын басқаруға кірісті. Жарылып өлсін бе, қайтсін?..

Мамырбай ақсақал неліктен баласына салқындады екен? Не ойлағаны бар екен? Әңгіменің бетін солай қарай бұрайық.

Сыртына шығармай, тоң айбатпен жүретіні болмаса, Мамырбай ақсақал тегінде балажан кісі еді.

^ ,

Кім баласын сүймейді?
«Сен туғанца Нұралым
Төбел бие сойдырдым
Төрт қырлап ошақ ойдырдым...

Қара кеске бөлеттім
«Ал қара кес батад» — деп,
Бала кеске белеттім.
Алтыннан шүмек ойдырттым
Күмістен түбек қойдырттыш...

деп Би Едіге — Ер Едіге айтқандай, кім баласын үлде мен бүлдеге орайын демеяді? Кім баласының арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты, Аплотондай ақылды, Жиреншедей нақылды болғанын сақалының ағында, елерінің шағыяда үйде ырыс, түзде еріс болғанын тілемейді? Мамырбай ақсақал да баласының жақсы болғанын бір кісідей тілеуші еді. Тілегені емей немене: заманындағы құрбы-құрдасынан кейін қалмасын, енер үйренсін, адам болсын, жатқа жалындырмасын... деп, Телегенін он екі жасында қалаға оқуға беріп еді. Алты-жеті жыл оқып, міне адам болды. «Жат жұрттық бала ғой; бізбен қанша жоддастығы бар? Оң жакта аз күн тайрандап, дәурен сүрсін!» деген бәйбішенің тілін екі қылмай, Ақбілегін мандайға шерткен жан емес еді; оның тана-моншағына, сөн-салтанатына дүние аяған жоқ еді. «Жыламайтын, теңі ғой» деп, бәйбіше ұнатқан соң, Ақбілеген Бекболатқа тәуелді қып еді Ана екі баланы қойшы: әлі жас қой.

Бала қамын жесе де, ақсақал баладан «Қол жалағам жоқ» деп ойлаушы еді. Неге десең, оқып езгі адам болғаны не керек, қалада жатып хат жазғаны, болманш істен жан тартқаны не керек — Төлеген «қақайып орыс болыш кеттій. Жаз бір-екі ай едде тұра ма, тұрмай ма,, он ай көзі көрмейді. Онысы да оқа емес қой, Төлеген айттырып қойған әжептәуір қалыңдығын қоя беріп, малыш босқа шығын қылды. Оған да артық қынжылмас еді. Бірақ суық хабар

естиді: Ресей жақтан қаңғыш келген, атасын, жетесін білмейтін бір ноғайдың қызын алғалы жүр деседі. Мамырбай ақсақал «Ноғай» десе, аза бойы қаза түрушы еді; өйткені баяғыда Нәсірден деген бір бақалшы ноғай Құла атының ақшасын жеп кеткен ғой. Ақсақалдыц Төлегенге, әсіресе, ренжігені: кешегі бәйбішеден өлідей, Ақбілектен тірідей айырылып, басына қара түн туып, жалғыздық — көргенде/ со л шіркіннің бір көрініп кетуге жарамағаны еді. Келмейді деген кімнің ойында бар? Ағайын да, ауыл да күтті. Қолынан еш нәрсе келмесе де, қаран суалып отырған өкесін жұбатып кетсейші. О жаман туған, шіркін!

Төлегені түз баласы болгалы, көзше тоғанақ боп, өзін күтетін, сыйлайтын қарағы — Ақбілек еді. Ажары да, мінезі де қолайына жағушы еді. Қақ-соқпен ісі жоқ, әдеп-өркенді, салмақты боп өсіп еді. «Құдай бұйрығынан» құтыла алмай, атастырып қойғаны бол-, маса, Ақбілегін қолынан шығаруға қимаушы еді. Ең болмағанда төрт-бес жылға дейін бермеспін деп, құдасынан мал алуға да асықпаушы еді. Сөйткен Ақбілегі мұндай күйге ұшырады...

Алғашқы кезде ақсақал Ақбілекті өлгенге санап жүрді. Бірақ «Өлді» десе де өлімге іші қимады. Кеше ғана күлкісі бүлбүлдай сайрап, сүйріктей боп өсіп келе жатқан көзінің құрты, алданышы, қуанышы емес пе? Бәйбішенің орны бір үнірейіп қалса,* Ақбілектің орны одан да бетер үнірейіп, үйі мүлде қуарып, адыра қалған моладай көрінді. Анау екі жас бала бұралқы күшіктей сенделіп, кірлеп, биттеп-құрттап, жүдеу басқа айналып бара жат-, қанын көргенде Ақбілекті тіпті керексіді. О болса, апасының ор-, нына балалардың үсті-басын қарастырап еді, үйді үнірейтпес, қуартпас еді: қашан бір қатын алып үйлігін түзеткенше, шаруаға да бас-көз болар еді. Туган-туысқанға не сенім бар? Бөрінің көздегені — өз пайдасы.

Бірақ Ақбілек «Барсакелмеске» кетті. Жай кеткен жоқ, сүйек-? ке таңба салып, масқара боп кетті... «Пәленшенің қызы сондай бопты...» деген атақ мәңгі жайылар ма? Әкесін бүйтіп қор қып кеткенше, алланың ақ өлімінен кетсе, не арманы бар еді. Ақбілегін жақсы көргені, аяғаны, қызғанғаны, өкінгені, жиренгені, қорланғаны бәрі араласып, ақсақалдың жүрегіне зіл қара тастай бір бітеу. жара пайда болған еді? Әнеугі «Ақтар ұсталыпты» деген хабарды естігенде, ақсақал қорлықты да, намысты да ұмытып, аталық мейірімі жеңіп: «Ақбілек қайда екен?» деген сөз аузынан қалай шығып кеткенін өзі де байқамай қап еді. Сол қызудың үстінде кісі аттандырып, сұрау салғызып еді.

Енді, Ақбілек табылып, үйіне келген соң, оның сорлы болған түрін көрген соң, оның масқаралығын ойлаған соң, ақсақалдың намысы қайта қозғалды. Бұрынғы нәрестедей бала, ақ қағаздай таза көріп жүретін Ақбілегі енді күйе жаққан қағаз, бала емес қатын боп қалды. Ақсақал баласын құдай қосқан күйеуінен де

қызғанатын іші тар кісі еді, баласы кірсіз, таза болғанын қалаушы еді. Енді Ақбілек баласы емес, бөтен әйел іспетті. Кімнен қалған әйел десейші! Қазақ, қазақ болса бір сәрі гой. Ол о ма? Келген-кеткен кісінің көзі Ақбілекте болатынын алдымен әкесі сезеді. Бәрі де:

«Мамырбайдың орыс талқылаған қызын қара!» деп, ақсақалды көзге шұқыған тәрізденді. Енді Ақбілегі әкесіне масыл болды. Бала ұстаған емес, жұртқа тамашалауға маймыл ұстап отырған кісі тәрізденді. Ақбілектің қырсығынан ақсақал масқара боп абыройынан, адамдығынан айырылғандай болды. Міне ақсақалдың баласына түзу қарай алмай, қашқақтап жүргені сол еді. Қызғаныш, жиреніш, өкініш, аяныш, ыза, қорлық — бәрі ұласып, оның тірі қалып, көзге күйік болғанына бармағын шайнап, зығырланар еді. Бірақ өз қолын өзі кессін бе? Өз ішіне өзі пышақ ұрып, жарылып өлсін бе? У жеген қасқырдай іші алау-жалау боп өртеніп, шықпаған сүлдесін сүйретіп жүр еді.

Кейде ақсақал оңаша отырып, терең ойға батаар еді: «О бақырда не жазық бар?» деп баласын бір ауық аяр еді. «Оны да құса қылмайын, түс жылытайын» деп бір ойысып келсе де, оның басынан өткен күндері есіне түскенде, Ақбілек кеудесінен итеріп тұрғандай бірдеңе оның маңына жолатпаушы еді. Бір ауық «тезірек құтылсам қайтер еді...» деп ойлар еді. Бірақ қалай құтылар? Бекболат жуырда ала қояр ма?.. Және үйі болса иесіз тұр. Әуелі өзі бір шүйке бас тауып алып, оның қамын содан кейін ойлаған дұрыс қой. Соңғы кезде ақсақалдың ойлап-ойлап, тапқан түйіні осы еді.

Бірақ, ақсақалға енді қатын ала қою да оңай жұмыс емес: жасы жер ортасынан асып, міне елудің бесеуіне шықты. Енді қартайғанда мал шығарып, біреудің жас қызын алып, баулып: адам қыла алар ма? Ол алғаны қандай адам боп жолығар? Бала-шағаны ол кетере алар ма? Кәрі кісіге қанағат қып отырар ма? Ұяты бар біреу кез келсе — құба-құп. Жеңіл-саяқ біреу килігіп, бозбаламен жыртындағанын көрсе, одан өлгені артық қой. Соны ойлайды да. «Бесік көргеннен» ойды қуады: «Есік көргенді» салмақтайды. Қайтып келген қатын тегінде жеңіл ойлы, ұятсыз болады деп жаратпайды. Байы өлген қатынның не баласы, не әмеңгері болмай тұрмайды. Сыбай-салтаң, ар-ұяты бар, шаруаға ұқыпты әйел қайдан табылар екен? Ой тәңірім-ай! Дүниеде қартайғанда қатынның өлмесін! Одан үлкен қырсық болар деймісің? Бабы табыла ма? Пәле-дағы! Сол пәле Мамырбай ақсақалдың басына орнаған еді.

Мамырбай ақсақал артық бай болған да кісі емес, жоқшылық зарын да тартқан кісі емес. Өзі өз болғалы жаз сауамалы мен бір тоқтысын, қыс бір табақ етін қонағына беріп, әңгімелесіп, күліп-ойнап отырып жегенді - өмірдің бір қызығы деп білген кісі еді.

Ауылнай ортасына да, болыс ішіне де содырынан қадірі басым, салмақты, тартымды табанды кісі еді. Ертеде бірер сайлауда би болып, кейінгі уақытта оны тастап қалаған адамын қарақшы қып, қойып жүруші еді. Әйтсе де ағайын арасының сөзі ақсақалдың алдынан тараушы еді: жалаң сөз қуып кетпей, бір жағынан шаруасын да қарап, аттан түспеуші еді. Бата қылған, «Қайыфлы болсын» айтқай ағайынның аяғы сиреген соң, үйге ие табылған соң, ақсақал бір беткей шаруа жұмысына кірісті. Қыс болса, түсіп қалды, қарашаның қары жауды. Алымсағы, берімсегі, соғымы, қаласы, даласы дегендей орда шарқы үйдің жабдығы аз ба?

Ақсақал сөйтіп шаруасына айналып жүргенде, бір күні үйіне бір жолдасымен Әлдекей деген тұрғыласы келіп қонды. «Іпсекем үйінің қамшы жағы тілек, мінер жағы солақ, со жақ танауының шегі бар, тебе таңбалы жалпақ торы биесі, Ысқақ үйінің мінер жақ алдынан ойық, ақ айыл, ақ жал, бөдес сары биесі» жоғалып, соған сұрау салып жүр екен. Әлдекей жолыққан кісіге осыны саулатып жүріп, замандасына «сәлем беріп, бата қыла кетейін» деп түскен екен. Қоналқаның кезіне кеп қалды ма, кім білсін — әйтеуір Әлдекейнің айтысы солай.

«Әлдекей түсіп жатыр» дегенде, ақсақал: «Осы да қаңғи береді екен!» деген. Өйткені, Әлдекей жоқ қуып, дау сауып, ел кезе беретін, өзі кедей болса да, еті тірі кісі еді. Ақсақалдың әлгідей дегені болмаса, Әлдекейден пәлендей жиренген жоқ. Өйткені әрі замандас, әрі әңгімелесіп, көңіл көтергісі де келді. Сондай біреу болмаса, өзінен нменетін ауыл-отан кісілерімен көсіліп сөйлесе ала ма? Үнемі ауыл-үйдің адамы кісіні жабыландырып, тынысынды, өрісінді тарылтып, қатынбасшы, үй күшік қып жібереді ғой.

Әлдекей «Әліп — ләмға» «Құл хуалданы» үш еселеп қосып,* құран оқып, амандасып болған соң, өткендегі бір ханның қайғы-лы боп басын көтермей жатқанда, бір бидің көңіл айтып, басын-көтерткенін мысалдап, замандасына баптап көңіл айтты. «Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме!..» деген Абай сөзінен де бір ауызды айтып жіберді. Бұл Әлдекей ескіше бірталай сауаты бар, ескі сөзді көп білетін, «Мың бір түн», «Қырық уәзір», «Тотының тоқсан-тарауы», «Алты бармақ», «Қыссасұл анбияларды» жатқа соғатын, шежіре кісі еді. Жасында Байшуақтан бір жаман жығылғаны болмаса, балуан, домбырашы, әнші, насыбайшы, сықылдаған бозбала болған, қалжыңға да ұста кісі еді. Бұл күнде насыбайы, қалжыңы, ескі сөзі. «Ондай қыл, мұндай қыл» деген ойыны болмаса,>• өзге өнерінен жүрдай боп, дау қуып, ет андыған, екі күрек тісінен айырылған, саптамасының қонышы салпылдаңқырап кеткен сұқымдау шал еді.

Отырысымен-ақ, Әлдекей әңгімені шерте бастады. «Арун Рашиттен» қозғады. Әз Жәнібек те, Жиренше шешен де, Лұқман

Әкім де кіріп кетті. Сол елдегі пелен жақсы, түген билердің сөздері де еске алдынды. Қалайда, Әлдекей отағасының сөзі желге кеткен жоқ, көкірегін қапфық басып жүрген біздің ақсақал әңгімені тындаған сайын, ауыл-отыннан қиялы алыстап, басқа бір дүниеге кіргендей, бү жалғанның опасызын білгендей, көңілі жадырайын деді. Жадырағаны ғой:

— Уай, әлгі қойшыны шақыршы!.. Мына кісіге бір тоқты әкеп сойсын... Кәрі саулықтың еті бар еді, оған тісі өтпес,— деді.

О кезде Әлдекей қаз мойын қара шақшасын жаман қоныштан суырып, бас бармағын сүк қолымен қаусырмалап тырнағына насыбайын нәшіне келтіре сілке бастады. Манадан бергі тіл мен жакты безеп отырғандағы қаразы да — бір тіске жұмсақ еді. Енді қара шақшаны қалай құтыртып сермесен де жарасты. Қақ, шіркінді қақ.

— Сен осы үйден бір күл жағып, насыбай уқалап алшы!— деп балалау жолдасына әмір қылды. Бағлан сойғызған соң, Әлдекейден әмірі күшті кім бар? Әддекейдің серпетін де жөні бар: мылтығы бар мілитсе, агент немесе болыс болмаса, елдің кім көрінгенге мал соя беруі сиреуге айналған, баяғыдай мол дәулет жоқ: шығын кеп. Және соғым соймаған бір жаман мезгіл ғой. Кешегі қонып шыққан үйі «Бір сірі» жегізіп, Әлдекей түйіліп өліп қала жаздап, жолшыбай боқтап келген ғой.

Әлдекей отағасы жеңінің аузын қоңыр тібенмен үштаған сүр күпісін желбегейленіп, қызыл елтірі тымағының мінер жақ құлағын айқыш-үйқыштай жымырып, шалқайып отырып, шәйді да жақсы ішті. «Әйел баласы бір аяулы бала екен! Әттең, орыс сөйтіп тастағаны болмаса!» деп ішінен ойлап қояды. Өйткені әкесі тоқты сойғызған соң, бү бір сый кісі екен деп, Ақбілек қара шәй салғызып еді. Шәйға қанып, құрыс-тырысы жазылып алған соң, Әлдекей қайдағы жоқ күддіргі қулық тауып алып, бәйбішесі өлгелі езу, тартпаған ақсақалды күддірді: тоқтының етін ақтап жеу керек қой. Қашан ет піскенше Әддекейдің аузында дамыл болған жоқ. Бір сөздің кезегінде:

— Балаларды жүдетпей, бір шүйке бас алуыңыз екен,— деп басыш өтті.

Ақсақал Ақбілек жаққа көзінің қырын бір салып:

— Ой, Әлдекей-ай! Енді қартайғанда қатын алып не мәз боламыз?- деді. Онысы: арғы жағын қатын алуға бел байлап қойса да, өзі іздеген болмай, жұрт ұйғарып әпергенді қалағаны еді. Және бала-шағаның көзінше «Қатын алам» деп қалай айтсын?

— Е, о не дегеніңіз? Әлі тұғырдан түсетін кезіңіз болған жоқ қой. Екі күрек тісім жоқ, мен де Салиманы құшақтап жатырмын. Қатын алмаған соң, ретіңіз келмейді ғой,— деген тәрізді бір талай «Наштақат» айтты. Сүйтіп отырып: - Сізге лайықты кім бар екен?.. Ә... Қыз алуға сіздің әптіңіз келмейді ғой. Қыз енді ұстатпайды.

Шаруаға ұқыпты, байы өлген, тоқал қатын болса әй, сізге сол мәш келер еді — деп, еддегі тоқал қатындарды бір-бірлеп екшей бастады. Ақсақалдың өз ойына мұныкі дөп келді.

Ертеңінде шайдан кейін ақсақал қораның бұрышында Әлдекей екеуі отырып бір қыдыру сөйлесті. Не сөйлескенін қайдам? Әлдекейдің аты ерттеулі түр еді: есік алдында тұрған Әмірлерге ақсақал:

— Уай, мына кісіні аттандыршы! — деді.

Әлдекей, келіп кеткеннен былай не ғажап екені белгісіз ақсақалдың Ақбілекке бұрынғы қарасы өзгерді. Баласын жылы тартып:

«Қарағым, ананы үйтсейші, мынаны бүйтсейші!» деп, шаруаның, балалардың жайын сөйлеуге айналды. Ақбілек тірілді: әкесін жаңа тауып алғандай болды. Содан кейін ішкен асы бойына тарап, ажары кіре бастады.

* * *

Әйнектің тарам-тарам кырауы табандығына тырс-тырс тамады. Іркінді суда тоңазыған шыбындар жүзеді. Күзгі күн төрдегі сары жайнамазға аппақ сәулесін төгеді. Әйнек алдында бастары тиісе жаздап шүңкілдесіп екі жас әйел іс тігеді. Келіншек көк суыртпақты ерніне тістеп, сусылдата суырып жіп ширатады. Сұлу қыз кішкене көк камзолды тізесіне салып, омырауына ойған тана, күміс қадайды. Олардың артында, бұрышта қара шашы жалбырап мандайына түскен, томпиған бала бақайын жыбырлатып, ақ қайшымен қуыршағына көйлек пішеді. Сұлу қыз артына бұрылып «Келші, қалқам!» дейді. Қалқасы алдына кеп селтиіп тұра қалады. Әпкесі жаңа бітірген көк камзолын кигізіп, шашбауын темен басып, омырауынан сипайды. Жаңа қамзолына бала мәз. Тігіп кигізгенге, әпкесі мәз. Екеуі де жымың қағады. Жаңа камзол киген бала қуанғаннан ыршып түсіп, әпкесінің мойнын құшады. «Қалқам, енді былгамай ки!» деп әпкесі бетінен сүйеді. Қандай жарасып тұр! Жалғыз-ақ келіншектің ажары келмейді: ауыр күрсінеді. *

Бұл күрсінген Үрқия еді. Жаңа камзол киген кішкене Сараның гүл-гүл жайнаған ажарын көргенде, ішкі дерті тағы бір қозғалып, еді. Ой, дүние-ай! Тым болмаса, жасаған осындай бір жалбыр шашты қимады ғой! Дүниеде баладан қызық, баладан тәтті не бар дейсің! Қуарған қу бас өмір — бейне бір жапырақсыз ағаш. Онда не көрік, не дән бар? Баласы болса, Үрқия да осындай камзол тігіп кигізбес пе еді? О да тана-моншаққа омырауын саусылдатпас па еді? Балапанын бауырына басып, еміреніп, еркелетіп, жеп қойғандай құшырлана сүймес пе еді? Көңілдің бар кірбін!

демде жойылып, мауқы басылмас па еді. Ой, бала шіркін-ай! Ненен мұндай ыстық болады екен!

Бала десе Үрқия ішкен асын жерге қояды. Балалы қатындарды көргенде, іші жарылып кете жаздайды. «Осылардың да арманы бар ма екен?» деп ойлайды. Кедейлік, жоқшылық, аштық, дерт, қайғы — бәрі де бір баланың қасында түк емес тәрізді. Қандай ғана қатын аузы барып, баласын қарғайды екен, жылатады, ұрады екен? Сараның сәнденгенін көргенде, баласыздық Үрқияға тағы қатты батты. Баланы өмірі мұндай тілеп көрмегендей болды. Балаға аңсап, шөлдеп, үш жүз алпыс екі тамыры түгел кеуіп, суалып бара жатқандай, емешесі құрыды. Неше күн шөлде жүрген адам да мұндай шөддемес.

Үрқия күйеуім қатын алады-ау мені шетке қағады-ау деп қорықпайды: Күйеуіне сенімді ғой. Қайта «Тоқал ал!» дегенді зарыққан кезде, өзі айтып жүретін ғой. Десе де кім біледі, жасаған иіп, бойына бала бітіп қала ма деп, екеуі де дәмеленетін. Үрқия жатса да, тұрса да, құдайдан бала сұрайды, бақсы-балгерге қаратқан, қажы-молдаға үшкірткен, әулие тасқа элем байлап түнеген, құдайы садақаны да талай берген, мойнына бүршақ салып тілеген. Сонда да әлі бала жоқ.

— «Еркежан, бері келші! Сен маған бала болсаң қайтеді?— деп Үрқия Сараны алдына алып, қысып-қысып сүйді.

— Боласың ба?— деп, Ақбілек жымиды.

Сара «Шын айтып отыр ма?» дегендей әпкесіне қарады.

— Ой, жасаған-ай! Біз де бала сүйетін күн болар ма екен!.. деп, тағы бір үһлеп қойды.

— Басың жас, құдайдың қазынасы кең ғой. Сүйерсің.

— Қайдан білейін... айтқаның келсін-ау!.. Шырайлым-ау, саған жорытайыншы. Бүгін мен бір түс көрдім... түсімде біздің ауыл көшкен екен дейім. Сені мен екеуміз көштен адасып қалған екеміз дейім. Бір асудан ассақ, алдымыз екі таудың қуысындай, бір құдайдың уысындай құлама күз екен дейім. Күздың үстінде қалықтап жүрген бір қара бүркіт, бір мезетте бізге таман төніп келді де, сені көтеріп алып кетті. Ойбай-ай! Өлтіреді-ау! деп, қайтерімді білмей, безектеп тұрмын. Бүркіттің бауырында көйлегің желпілдеп, тура күншығысқа қарай кетіп барасың. Алыстаған сайын қара бүркіт ақ бауыр торғайдай боп көрінеді. Бүркіт сорғалап, темен құддилайды. Енді жейді-ау, енді жейді-ау,— деп, тастан тасқа секіріп, жүгіріп келем... Қарасам - сен бір ақ үрпік балапан бопсың. Бүркіт жоқ. Жартастың басында көзің бақырайып отырсың... Қайдан келгенін білмеймін, ар жағынан әнеугі өзің айтқан Іскендір дуана шыға келді... Балапанды қолына қондырып әкеле жатыр. «Дуана-ау! Балапаныңды маған берші!» деп едім, дуана үстата берді. Балапанды бір қолтығыма қысып келе жатырмын... көзіне қарай-

мын... аумаған сенің көзің... Балапан дегенім сен екенсің... таңтамашамын... Шырайлым-ау! Бү қалай түс? Сен жорышы!

— Ойпырым-ай! Тамаша түс екен!.. Мен қалай жориын?... Құдай-ай! Мен тағы бірдеңеге ұшырайтын болармын ба?- деп, Ақбілек көзі бажырая қалды.

Олай жорыды, бұлай жорыды, екеуі де жори алмады, қорықты. Ақырында «түс - түлкінің боғы да» десіп, бірін-бірі жұбатты.

Сара байғазы сұрай ауыл қыдырып кетті. Ақбілек пен Үрқия шәугім алып, түзге жөнелді.

Күнгейдің қырбық қары кебірленіп өкшеге жабысады. Желкем. Қоңыр салқын. Ақ киімді алып таулар ауылдың үстіне төніп тұр. Ақ шымылдықтың бетіндегі қара шыбындай анау беткейде қой жайылып жатыр. Тау басындағы бүркіттей боп қойшы көрінеді. Сырттағы терең сайда аттардың жоны қылтылдайды. Бауырдан артына таяғын көлденең ұстап, талтандап біреу келеді.

Үрқия мен Ақбілек шапандарын бүркеніп, күнгей жақ төмпейден асып барады.

—...Сондағы басбағып келгені осы төмпей ғой!— деді Ақбілек төмпейге шыға беріп.

— Осы төмпей,— деді Үрқия жан-жағыша қарап.

— Оқтың қиюндай, ей жасаған-ай, деймін-ау, тап со күні сап ете түсуі қалай!

— Апырым-ай десейші...

Осындай әңгімелерді сөйлескелі төрт-бес күн болды. Әкесінің қабағы түзелгеннен бері, Ақбілек күйеуін есіне ала бастап еді. Бекболаттың жараланғанын, қалада жатып емдетіп жазылғанын өнеугүні Үрқия естірткен ғой. Бірақ ол кезде Ақбілек етжей-тегжейін сұрағандай болған жоқ, жатса, тұрса, әкесінің өзгеруіне уайымдады ғой. Енді көңілі бір жайлы болды. Келімді-кетімді кісі азайды. Оңаша үйде Үрқиямен отыруы көбейді. Үрқиядан бүгетін сыры бар ма? Күйеуін сөз қылғанды сүйетінін сезіп, оңаша болса, Үрқия да әңгіменің бетін солай бұра беруші еді. Бекболаттың көңілі бұрынғыдай ма екен, жоқ, өзгерді ме екен? Екеуінің шеше алмай жүрген жұмбағы сол еді. Сол жақтан келген бір жігітке — білші — деп тапсырып жіберіп еді. О жігіт қатынамағалы бірсыпыра боп барады. Түзге шықса екеуі төңірекке көз салады: Кісі қара көрінер ме екен... дейді ғой.

Соңғы күндерде, не екенін қайдам, Ақбілек күйеуін көп ойлайтын күйге ұшырады. Бұрын бозбалаға да онша телміре қарамаушы еді. Еркекті аға, өзін қарындас деп санаушы еді. Күйеуінен өзге бозбаламен, берісі: әзілдесуге, әрісі: орамал тастасып, бетінен сүюге болады, бірақ қойнына жатқызуга болмайды деп ойлаушы еді. Енді еркек көрсе, қойынға жатқаны, құшақтағаны қандай екен деп ойлайтын болды. Киімшен еркекті жалаңаш түрінде көзіне елестеткісі келді. Ол ойынан өзі ұялып, безейін десе де,

безе алмады. «Япырым-ау, мұным қалай? Үят-ау? Шынымен бұзылып кеткенім. бе?! Қатын болғаным ба?!» деп танданар еді. Әйел біткеннің бәрі осылай ойлай ма екен? Жалғыз мен бе екем? деген сұрау келсе де, Үрқиядан сұрауға батылы бармаушы еді. Кім біледі, Үрқия да бұзылған екен деп ойлар деп, сақтанушы еді. Өйткені Үрқияның көзінде әлі бала ғой; кеше ғана қолында өсті ғой.

Күндерден күн асқан сайын, Ақбілектің күйеуін көксеуі толғақша жиілене берді. Күйеуін ойламаса отыра алмайды. Ойлау түрсын — тілейді; тілеу түрсын — ынтық болады. Үй оңаша болса, Ақбілек керіліп-созылып, шалқасынан жатып, көзін жұмып, киялына күйеуін әкеледі. Күйеуін құшақтаса, сүйсе... сонда құмары тарқайтын тәрізді. Енді Үрқияны көрсе:

— Ана жақтан хабар жоқ па? Жасаған-ау, неге кешігіп жатыр?— деп, серт байласқаннан жаман Бекболаттың келуін күтті.

— Хабар жоқ... кім біледі, о жақтағы елдің не деп жатқанын,— деп, Үрқия күдік сөйлесе де, Ақбілек ол ишараға түсінбей:

— Неге хабар бермейді екен?.. Неге кісіні әуре қылады екен?.. Қыздың күні де бар болсын!— деп, өз ойын сөйлей береді...

Бір күні апак-сапақта Үрқия келді. Шам жағудан гөрі ерте, алайда үй жарық та емес. Ақбілек бұрыштағы кішкене кілемнің үстінде жастық шынтақтап, жантайып жалғыз жатыр еді.

— Шырайлым-ау! Бейуақта негып жатырсың; Шам жағатын уақ болды ғой,— деп еді, Ақбілек енжарлана есінеп, еркелі, назды майда үнін созып:

— Жа-ғы-лар,— деді.

— Шам кайда еді? Мен жағайын...

— Жеңеше, несіне асығасың, ерте ғой,— деп, Ақбілек еңсесін бұраңдатты.

«Жақпағаныңды көремін!» дегендей, Үрқия қасына таянып, қолын созып:

— Мына колымда не бар? Тапшы,— деді.

— Қолында ма? Құрт.

— Жоқ.

— Қант.

— Жоқ.

— Күміс.

— Жоқ.

— Енді не? Түрі қандай?

- Ақ.

— Ақ... Ақ... жұмсақ па, қатты ма?

— Онысын айтпаймын... Әйтеуір өзі тәтті нәрсе.

— Өзі — ақ, өзі — тәтті. Қант — тағы.

— Қант емес, бірақ не керек нәрсе. -О

— О немене, жеңеше?

лт <->

— Бұл сондай қымбат нәрсе. Өмірдің бір қызығы осында.

— Ойпырым-ай! Бү немене екен?! Мұдуар қылмай, айтшығ, жеңеше!

— Әуелі сенің бағың осында...

— Ой, алақай-ай! Хат екен ғой!

— Таптың, таптың... бермейін деп ем,— деп Үрқия қалжыңдап, тұмарШа бүктелген кішкене қағазды алақанына басты.

Манадан бері шам жақпай, енжарланып жатқан Ақбілек дереу атып тұрып, шам жағып, жерге қойды да, қағазды жеп қоятындай қадала қалды.

Хаттағы сез мынау:

«Ғиззетлу уә қурметлу. газиздан көргуші мағшищым Ақбілек жан-га кәптен-кәп езгу саламларымызны ырсал айладік. Бағдында бізден хал-ахуал сурасаңыз, алқамды лелла, сағ-саламат деп білерсіз. Қайын ағамыз Төлегеннің ярдемі арқасында, жарақатымыз жазылды. Бұл кунде атқа мініп, құс салуға да жарадық.

О бағыдында сіз ол тарапта кәпірнің қолынан аман-есен қалас болғаныңызды естіп шад уә қарам болып, аллага шүкірана еттік.

Тағдырда язмыш илан дарылпанадан, дарылбақия рақыланг еткен шапағатлы анамызның иманы саламат болғай еді. Қазаға ыразы, бәлеге сабыр етіңіз.

Үшбу Ақберген иолдашымны сізге көңіл айтып, аманлық, білу үшін жіберіп отырмын. Һар нешік болсын, біздің көңілімде бөтен ниет жоқ. Сіз де көңіліңізге бөтен нәрсе алмағаныңызды тілеймін. Аз кунгі қайғы жапаға сабырлық қылыңыз. Не нәрсе болса, қайырын тілейік. Онда сізлер, мұнда бізлер аман болғай едік.

Дәйю қалам тебреткуші бірадарыңыз Бекболат деп білерсіз».

Бұл хатты анау-мынау әйел оқыса, қуанғаннан секіріп түсер еді. Ақбілек мырс етіп күліп жіберді:

— Жеңешетай-ай! Жақсы болды ғой!— деп хатты қалтасына салуға қимай, қайта-қайта ашып, айналдырып көре берді.

— Айтқам жоқ па?

— Ақберген қайда?

— Біздікінде отыр.

— Маған жолықпай ма?— деді де: — Жоқ, жоқ, болмайды екен,— деп, өзін-өзі тоқтатты. Ақберген біртүрлі жылы көрініп кетті өйткені ол жарынан хат әкелді ғой. Көргісі келсе де, басы каралы екенін, жолығу жеңілдік болатынын ойлады: — Енді қайтеміз?— деді.

— Қайтесің? Сен де хат жаз.

— Не деп жазам?

— Өзің білесің. Көңіліндегі сөзінді сен де жаз, ұяласың ба? і

— Апырмай! Енді не деп жазам?

— Таңертең ерте жүреді. Қазір дайындап қой. Мен бір айналып келем,— деп Үрқия кетіп қалды. ?

Ақбілек қол сандығынан кесте сызатын қызыл қарындашы мен бір парақ қағаз алып, «Қыз Жібекті» астына салып, етпетінен жатып, қарындашын жалап қояды.

«Ғазиз көргушіні», «Бағдында хал-ахуал сұрасаңызды» бұ да жазды. Содан кейін аузына сөз түспейді. Сөз самсап-ақ тұр, бірақ қайсысын жазарын білмеді. Біресе бәрін айтқысы, көп жазгысы келеді; біресе әдепті ойлайды. Қанша жазса да, ойдағының мыңнан бірін жеткізе алар емес. Қарындашты жалай түсіп, біреу келіп қала ма деп, сасқалақтап отырып:

«Бізде де бөтен ниет жоқ. Үшбу хатты алғаннан кейін бір келіп кетпегіңізді тілеймін. Асығыс жазылды. Ғайып етпеңіз... Дәйю Ақбілек»— деп жазды.

Аздан соң, Үрқия келіп, хаты алып кетті.

Ел жатса да Ақбілек ояу, оның қиялында келешектегі сұлу өмір. Өзін ұзатқан екен дейді. Басында жібек желек, кигені үлде мен бүлде. Жанында Үрқия мен Сара, ауылға таяу жасыл сайда тамылжып, сызылып тұрғанда, алдынан самалдай болып, қызылды-жасылды қыз-келіншектер келеді. Олардың көйлегі де, көк шалғын да, күлкісі де судырлап, сынғырлап кетеді. Шекесіне тьфс-тырс еткізіп, қатындар шашу шашып, балалар аяғының астынан таласа-тармаса алып жатады...

Құлпырған шайы шымылдықты алдынан ұстап, қаз-қатар қыз-келіншектің қақ ортасында желегінен екі көзін жалтыратып Ақбілек келе жатыр. Жұрт мәре-сәре, у-шу...

Жасауын жайнатып жиып, кілем, көрпе төсеген, оюлы ақ отауға әкеліп кіргізеді. Құрулы шымылдық ішіне бықырлаған қыз-келіншектердің ортасына Ақбілек отырады. «Келінді көреміз» деп үлкен қатындар келгенде, Ақбілек сызылып түрегеледі. «Ашшы бетін!» деген бір үкім дауыс шыққанда, желегін бір қыз ашады. Ақбілектің келбеті Ай мен Күндей. Қатындар таң қалады: «Көп жаса! Отыра гой, шырағым!» дегенде, Ақбілек жібек көйлегіш судыратып, отырады...

Той өтеді. Ел тарқайды. Ақбілек ақ отауында... ол келіншек. Басына жаулық салдырыпты, сыртында желегі. Төсек ағаш алдында ақ саусағы майысып, күйеуіне ақ көйлек қайып отыр. Жанында домбыра шертіп, Бекболат жантайып жатыр. Ақбілек өдемі күй шерткенде жаны сүйсініп күйеуінің бетіне жымия жылы қарайды; ішінен «Жаным-ау!» дейді. Бекболат та жымып қолын созады. Ісін қойып, Ақбілек шынтақтап, күйеуіне таман жақындайды. Күйеуі мойнынан құшақтап, үлбіреген аузынан, мамық тамағынан тәтті сүйеді. Бірінің көзіне бірі қарайды. Қараса да тоймайды...

Үлкен үйдің самаурыны қайнағанша, Ақбілек отауының түндігі ашылмайды. Жібек шымылдық күлімдеп күн сәулесі жабықтан түскенде, Ақбілек тұрайын десе де, күйеуі қыпшасынан

қысып, қытықтап, күліп жібермейді. «Болар енді, сәулем!» деп, Ақбілек тұрып, киініп, жез құман алып, майысып, дөң астына түзге кетеді.

Лек-лек болып жүгіріскен қозы, ойнақтаған бота, желі басында құлын ұстаған, бие қуган бала-шаға, тезек терген, ән салған қыз-келіншек... соларға, қарап, Ақбілек акырын аяндап келіп отауына кіреді. Өзі дәрет алып болған соң, күйеуінің қолына су құйып, шымылдықтың бауыңдағы кестелі орамалыш өпереді... -

Кешке таман қанжығаларына қатарлап қаз, үйрек байланыш, бедеу мініп, қаршыға ұстаған күйеулері келе жатқанда, Ақбілек ақ отаудың жанында қарап тұрады...

Көшкенде Ақбілек желегін қайырып, беліне қыстырып, отауынжығысып жүк артысады. Көш жөнеліп кеткен соң, артта қалған өңшең қыз-келіншек жамылшылы көк жорға мінген Ақбілекті орталарына алып, көшке жеткенше жарыс салады. Бұлар көш қасында топтанысып келе жатқанда, қолдарында қаршығасы, бір топ болып, күйеулері де сыпылдатып өте шығады...

Ақбілек бала көтереді. Күйеуіне тартқан бір жақсы ұл табады. Күйеуі Ақберген екеуі ана жақта қаршығаларын айналдырып жатқанда, Ақбілек бесіктегі бөбегін тырбиған саусағынан сүйіп, арқалығына асылып, еміреніп, емізіп отырады. Ағасы атқа мініп кеткенде, басына үкілі тақия кигізіп, бөбегін алып алдынан шығады. «Ағанды қарашы, шыбыным!» дегенде, бөбегі үмтылады: ағасы бөбегін жоғары көтеріп, насыбайынан иіскейді...

Бұдан да сұлу, бұдан да тәтті қиялдарда жатып, Ақбілектің көзі ілінеді...

Таңертең Үрқия келгенде Ақбілек:

— Кетіп қалды ма? - деп сұрады.

— Кетіп қалды,— деді.

Өйткені кешегі хатта күйеуін шақырғаны ұят болғандығы артынан есіне түсіп еді.

Арада төрт-бес күн өтті ме, қалай.

Ақсақал үйде жоқ еді. Ақбілек Сарасын қолынан ұстап, әйнек алдында тұр еді. Малшылар мал қоралатып, малшы қатын сиыр сауып жатыр еді. Қораның жоғарғы бұрышынан әйелдің жаулығы ағараң етті. Үрқия екен.

— Қалқам, құлағыңды әкелші,— деді.

— Шын ба?

— Шын емей...

Ақбілек сіңілісін Қажікенді шақырыш кел деп жіберді де, аузы жабыса қалды.

— Енді қайтеміз?

— Біздікіне түсет те.

— Агайдан ұят емес пе?

— Жоқ, ойбай! Екеуіңнен белек онда не ой бар дейсің.

— Біздікінен бір тоқты сойындар.

— Шырайлым-ау! О не дегенің... Оған бір қонақ асы бере алмағанымыз ба?..

Ақбілектің жүрегі алып-ұшып барады. Үйге кірді. Шам жақты. Шәй жасады. Алашаның қайырылған жерін жазды. Жайнамазды дұрыстап ілді, әйтеуір бір жерде байыз тауып отыра алмай, оған да, бұған да аландай берді. Ол бейне бір осы үйдің ішін көруге, сынауға, мінеуге келген кісі: бәрі де жинақ, таза, ретті болса екендейді. Самаурын да, Қажікеннің жеңі де, малшы қатынның бет-аузы да, дастарқан, орамал да кір тәрізді.

— Қарағым-ау! Жеңін салтақ-салтак боп кетіпті ғой! Мұрынды сұртпесейші, әлде кімнің баласына ұқсап,— деп, Қажікенці иегінен қақты...

Қажікен Сараның қолыңцағы бауырсағын қағып түсіріп, Сара ыңылдап жылағалы келе жатыр еді:

— Айналайын, күнім!.. Қоя қой енді... бауырыңа тимесейші! Сенің есің бар ғой!— деп, екі бауырын уатып басалқа айтты.

— Үрбие-ау! Бетінді кішкене жуып жүрсейші!— деп, қазаншы қатынның алдына бір уыс бауырсақ тастады. Жаулығы тозып кеткенін жаңа көргендей, апасының ескі кимешегін бермек болды.

— Күнзайын далада жүргенде іштерің пыспай ма?— деп, қойшыға да тіл қатты.

— «Бү қай сөзі!» дегендей, қойшы таңырқап:

— Неге пысады? — деді.

Ақбілек бәрінің қамқор анасы өзіндей, бәрін де қанаты астындағы балапандай, бауырына басып, жылытқысы келеді. Бәрін де өзіндей қуанышты, бақытты болса екен дейді. Ешкімді ренжітетін, ешкімге жамандық ойлайтын түр жоқ. «Неге пысады?» деп қойшының қоңырайғанын да жарастықты көрді. «Қайтсін пақыр! Шаршап келеді ғой!..» деп ойлады.

Шәй күндегідей ұзақ ішілген тәрізді. Сараның ұйқысы келмейтін тәрізді. Қарадан қарап отырып асыға берді. Шәй жиылысымен, балалардың төсегін салды. Тысқа шықты. Ас үйдегі Үрбиеге барып қазанды тезірек қайнат ертерек жатамыз, ұйқымыз кеп отыр,— деді. Қайтып кеп жұпар сабынын бүркыратып, бетін, мойнын, білегін әбден тазалап жуды. Абдыраны ашып, мәре көйлегін алып, балаларға керсетпей, апасының ескі жаулығына орай, көрпенің арасына қойды.

Ет піскенше Сара ұйықтап қалды. Қажікен қойшының қасында отырып «Жалмауыз кемпір» деген ертегісін айтқызды. Ет түсірілді. Ақбілектің ет жегісі келмейді. Малшыларға: «Жендер»,— дей берді. Етті жеп болып келе жатқанда, Үрқия келді.

— Жеңеше, ет же!

Үрқия:

- t; <.<

, , , ,-- ,л ' .":>., ' vo.,>.

— Ауыз тиейін,- деп бір жапырақ салды.

Ет жеп болған соң, Қажікенді жатқызып, Үрқия мен екеуі тысқа шықты. Әйнек алдында тұрып, екеуінің күбірлескендегі әңгімесі: қалай жолығу, қай жерде жолығу еді. Үрқияның ойы: Ақбілекті өз үйіне апарып, екеуіне бір табақтан дәм жегізу еді. Ақбілек Әмір ағасынан ұялып, әрі балаларды жалғыз тастап кетудің есебін таба/алмай, бармауды қалап еді. Қаласа да, Үрқияның ойы дұрыс: шамның жарығында оны көріп отырып, бір табақтан ас жеген, қандай жарастықты! Бұл тұңғыш жолығуы ғой. Әрі сөйлесіп, бері сөйлесіп, Ақбілек балаларды ұйықтатып баруға бел байлады.

Балалар ұйықтаған кезде, Ақбілек мәре көйлегін, таза камзолын киіп, жұпар исін аңқытып, биқасап шапанын жамылып, аяғын ептеп басып, есікті ептеп жауып, буыны дірілдеп, табалдырықтан аттады. Ай жарық. Қар күмістей жылт-жылт етеді. Жұлдыздар сайрап тұр. Екі үйдің арасындағы жалғыз аяқ жол қарауытып жатыр. Бү жол ұжмаққа апаратын жол секілді. Осы жолмен барып, қызықты, тәтті, сұлу өмірдің есігін ашатын секілді. Басқан сайын бақ есігі жақындайды. Жүрегі дүрсіл қағады. Үрқия алдынан шықты.

— Әмір ағам қайда?

— Ауыз үйде... Сендер оңаша боласың.

Ой алла-ай! Ақбілек шын сонымен бірге отырғаны ма?!

Үрқия есік ашты. Қатты ұйықтап ояңғанда, қараңғы үй кенет жарқырап кетсе, көзің қандай ұялады. Бақ есігі ашылғанда, Ақбілектің беті де ұялып, кіруге жүрексініп, әнтек кідіріп қалды.

— Кір, қарағым, кір!

Олар көрінбейді. Бірақ осы үй толған олар. Көйлегін судыр еткізіп, Ақбілек кіріп келді. Бекболатқа отырған үйі нұрға толып кеткендей болды. Ақбілек жеңешесінің артынан еріп, сызылып келіп төменірек отырды. Тура қарауға дәті шыдамай, темен қарады.

— Есен бе, қарағым!- деп, әуелі Ақберген амандасты. Бекболат қалай амандасудың есебін таба алмай?

— Есен бе, қарағым!— деп, жолдасының сөзін айта салды. Ақбілек:

— Үш-шүкір,— деп, ернінің үшін қыбырлатты.

Тым-тырыс.

— Апаңның артқы жақсылығын берсін!.. Құдай әмірі мақұл... тек өз мандайларың ашылсын!— деп, үнсіздікті Ақберген сейілтті. Бекболат үндеген жоқ.

Ақбілек уысындағы торғын орамалымен көзін сүртті. Бекболат темен қарады.

Ол екі арада Үрқия етін түсірді. Қонақтарының қолына су құйып, дастарқан жайды. Төсін салып, семіз тоқтының жарты етін түгел асқан екен. Он шақты тоқтының мандайы ғой.

Ақбілек күйеуіне онша таянбай, арасында бір кісі сыйғандай ғып, табаққа таман отырды. Ақберген пыппағын алып: «Тураймыз, ба?» дегендей Бекболатқа қарады. Бекболат ым қақты.

— Күдағи, мұнда келіңіз!- деп, Ақберген астың алдын ана жақтағы қайын ағасына жіберу керектігін білдірді.

— Ойбай, жей беріңдер, қарақтарым! Күйеу кәдесін соң істерсіндер,— деп еді; Бекболат сақау кісіше ымдап болмаған соң, Үрқия табақты ауыз үйге апарып, бір жапырақ кесіп беріп, қайта әкелді. Күйеулер Үрқияны шақырып, төртеу болып, табақты жағалай отырып, ет жеуге кірісті. Үрқия отырарда Ақбілекке қарап:

— Карағым, жақын отыр! Бекболаттан несін ұяласың? Екеуіңнен жақын кісі жоқ... Бү да бір мереке емес пе?..— деп, түртіп еді. Ақбілек әнтек қозғалды. Әйтсе де табаққа да, Бекболатқа да қашығырақ еді.

— Иә, сүйтіндер, тізелесіп отырындар! Ұялатын үлкен кісі жоқ қой,— деп, Ақберген де айтты.

Екеуі бірдей қоймаған соң, Ақбілек қозғалып, Бекболаттың оң тізесіне шапанын сүйкей отырды.

«Жендер, алындардан» басқа, дастарқан үстінде пәлен сез болама? Жасырын келген күйеу түгілі, етке бас қойғанда, Әлдекей ағайлардың да аузына құм құйылып қалады. Бәрі де әдепті, сыпаны, бірін-бірі қалтықсыз сыйлап, шын көңілмен жақсы көріп, өліп-өшіп отыр. Ет жеп отыр деймісің? Бұлар ыфыс жеп отыр ғой!

Бекболат көз қырымен жарының бетіне қарап қояды. Ақбілек бұрынғыдан сұлу, әдепті, салмақты, сәулем болған екен деп ойлайды. Мұндай жары болғанына ішінен мақтанып, мұртынан жымындайды. Ақбілек өнтек именіп, бетінің ұшы ойып алғандай қызара береді. Бекболаттың бетіне тура қарауға беті шыдамайды. Оның салалы саусақтарына көзі түскенде, Қарамұрттың саусағы есіне түсіп, өз ойынан өзі ұялып отыр еді. Күзгі беймаза қара шыбындай дәл осы арада есіне түсіп, мазасын алғанға ішінен кынжылып еді. Бірақ Бекболат оны сезбейді. Сезді ме екен деп, Ақбілек шашын сипаған боп, шалқайыңқырап, Бекболаттың бетіне бір қарады. Көзіне көзі түсіп кетті. Оның көзі - сүйгенім бір сен — деп тұрған тәрізді, талмау, буалдыр көрінді. Ақбілек: «Мен де сенің жолыңа жаным құрбан дегендей салалы, оқ кірпігін салмақпен қағып, майы жылтыраған қара көзін бір төңкерді. Екеуінің де біріне-бірі көңіл тойды....

Тамақтан кейін Үрқия күйеу мен қалындықты ертіп шығарыш садды.

Екі жар қораның сыртына жеткенде, аяқтары қоюлады. Әнеки, тоқтады. Жар қолы жардың белін қысты. Ақбілек назданып жоғары қарағанда, ай жүзін аспанда ай көрді. «Сүйсең сүй!» дегендей, жұлдыз да жымың қақты. Қылыш мұрт бал ерінге тигенде:

<i>f</i>	'	I	«Дем алыс ысынып,	•	<i>л</i>	.
			Саусағы суынып,			>
			Белгісіз қысылып,	,		' - !
			Пішін құбылып:	'..		
			Иығы тиісіп			, ,
			Үндемей сүйісіп.			
	/		Мае болып...»			

жатқанын ақын Абай болмаса, біз суреттей алмаймыз...

Аңсап жолыққан екі асық тар төсекте не айтысып, не қойыспайды; таң атқанша, іш-пыш-мыш... деп көп сыбырласты. Ол сыбдырды жазуға орман — қалам, аспан — қағаз, теңіз — сия болу керек...

Және қараңғы үйдегі күйеу, қалыңдықтың сыбырын тыңдайтын жеңгесі біз емес, оны жеңгелерінен сұрай жатарсыз. Әйтеуір ел тұрмай Бекболат атқа қонды. Ақбілек шапанын бүркеніп, қасында тұрып, жеңгесі қолтықтап аттандырып, саулық тілесті.

Бекболат келіп кеткеннен былай, Ақбілек анасының қайғысын аз-аздап ұмыта бастады. Өйткені өз тілегі, өз өмірі, өз бағы қызықтырақ, басымырақ бола бастап еді. Бұрынғыдан да бетер еркекті енді жақсы көрді, Бекболаттың жиі келіп жүргенін тіледі; онсыз өмірде қызық жоқ тәрізді көрінді. Алайда ол тілегін күйеуіне білдіруге ұялып еді.

Бір күні тағы да көңілі еркек тілеп, керіліп-созылып жатып, жүрегі айнып құсқаны... Жүрегі бей-жай болады да тұрады. Жұмыртқаға зауқы шабады. Танданады. Жерік болғаны ма? Бекболат келіп кеткелі бес күн аралаған жоқ қой. Онымен де тұрмады. Ақбілек толғақ науқасқа ұшырады. Ұрқия өзі бала кетермесе де, бала көтерген әйелдердің жерік болғанда қайтетінін біледі ғой. Ақбілектің жата беретіні: жұмыртқа іздегені, толғағы — аумаған бала біткен әйелдің белгісі. Ақбілек жеңгесінен дертінің мәнісін сұрай берген соң:

- Қалқам-ау, бойыңа бірдеңе бітті ме деп шошимын,- деді.
- Қойшы, жеңеше! Қайдан бітеді?
- Кім біледі.
- Жаңа да емес пе еді?
- Қайдам...
- Тез білінуші ме еді?
- Бірер ай өткенде білінсе керек еді.
- Ендеше, бұрын болды ғой...
- Сөйтіп масқара болмаса...

Айтқандай-ақ, екіқабат екені күн асқан сайын мәлім болуға айналды: етегі де көптен бері сынбапты, іші де әнтек томпиған іспетті...

Ақбілекке бұл жаңа дерт болды. Ұзатқалы отырған қыз емес.

Күйеуінің келгенін жұрт білмейді... Және күйеуінен екені екі талай: дерт болмай қайтсін... жеңгесімен сыбыр тағы молайды: баланы қалай түсірудің амалын кеңесті.

Үрқия жансыздап кәрі катындардан бала түсірудің, ем-домын сұрастырды. Бала бірденеден шошынғанда, жығылғанда, оқыста түсетінін білді. Үрқия қараңғы бұрышқа тығылыш тұрып, Ақбілек келе жатқанда, «Ап!»— деп шошытып байқады; ойнағансыш, ішке түртіп қалып байқады. Оған түсетін бала көрінбеді. Ақбілектің ішкені ас болмады; жатуды, күрсінуді көбейтті...

Сөйтіп жүргенде бір күні Үрқия отырып:

— Шырайлым-ау! Мен де екіқабат болдым білем. Сарымсаққа зауқым шабады; менің де жүрегім лобып құсатын болдым...— деді.

— Сенікін қойшы! Сенің тілегенің бала ғой... Құдай көз жасынды игені де,— деді.

Үрқияныкі рас екен. Бір күні ауылдың бір-екі қатыны қабу қабып отыр еді, Үрқия ауыз үйге барып, лоқсып, құсып келді. Қатындарға келіп, жерік боп жүргенін бала біткенін айтып:

— Өстуші ме еді,— деп сұрады.

Қатындар:

— Құдай берейін десе қиын ба?— деп, тамсанысты: құтты болсын айтысты.

«Үрқия екіқабат» деген хабар кешікпей-ақ ауыл арасына жайылды. Тілеулес қатындар: «Байғұсқа болсын» деп, Мамырбайдікіне араласқанын күндейтінцері «Ә, қойшы!..» Ол бала тапса, біздің сұр төбет те күшіктер... десті.

Дегенмен, Үрқияның екіқабаттығы анық болуға айналды: бір-екі айдан кейін іші де білініп қалды.

* * *

Аздан бері ақсақал аттан түспейтін болып кетті. Ағайын арасының дау-шары, кемпір назы дегендейін ақсақалдың алдына келмей тұрмады. Біреуге о деп, біреуге бұ деп сөзге кіріспесе, ептеп-септеп өз құлқын да ойламаса, ел адамының адамдығы, айбыны бола ма?. Дос сүйініп, дұспан күйіне ме? Әйтпесе, «Ақсақал» атана ма? Мамекең де «Ақсақалдың» қалпын құрып атқа мініп жүр еді.

Не жұмысы барын кім білсін, бүгін қасына ұлтаракты ертіп, Эбен ауылына кетті. Ел адамдары ол ауылға осал-оңтағай жұмыспен бармаса керек қой. Ақсақалдың барысы да, сірә, тегін емес қой. Жүрерінде ауылдағы өрімші Тайкөтті шақыртып, сақал-мұртын тұжыртып, кеңірдек жүнін қырдырды. Ақбілектен жуылған көйлегін сұрап киді. Төс қалтасына сегіз бүктеп, таза орамал сал-

ды. Етігін де түкіріктеп сүртті. Көптен бері бүйтіп түзелгенін Ақбілек көрген жоқ еді; бір сый жерге баратынын іші сезді.

Әбен ауылы отыз шақырымдай келуші еді. Біздің Қыдекендер болса, жолда бір ауылға қонып, бір ауылға түстеніп отырып, алтыншы күні қонаға әрең жетер еді. Мамекен ондай қолы тиіп жүрген азбахтақсақал емес қой: жолда атын бір шаддырып, қонаға Әбел ауылына келді. Жайлауда болмаса, қыстауында отырғанда Әбен ауылына бармағалы екі-үш жыл аралап кетіп еді.

Әбен ауылы Алтайдың бір шұрай қойнауында. Былқылдақ бұлақ. Бұлақ бойы тал. Сырты — орманды, ақбарлы заңғар тау, алды бұйрат. Бұйрат ішінде қамысты көл. Бұлақтан өте берістегі ұзын қора Әбендікі. Анау таудың ет бауырындағы жеке қора әкесімен туысқан Сатай қажынікі.

Мамырбай ақсақал бұлақтан өтіп, қораның ығындағы тармақ дінгекке таман келе жатыр.

Арты тұтас, алды ашық, жарыса созылған екі ұзын қора. Ортасы — беті ашық аран. Бұл аранға бес-алты жүз жылқы сыйып кетеді. Теріскейдегі ұзын қораның күңгей беті жағалай есік, мұнын бәрі қойға, түйеге, сиырға, ботаға, тайыншаға арнап соғылған белек-белек мал қора. Анау артқы көлденең өңшең ат қора. Күңгейдегі ұзын қора байдың үйлері: өзі отыратыны бір басқа, екі қатынның үйі екі басқа, баласының отауы, қонақ үй, малшылардың үйі, шошала, еттік, астыкхана...

Қораның төңірегі тап-таза. Аранның түкпірінде буы бүрқырап екі құр ат суып тұр.

Ақсақал аттарын дінгекке байлатып етегін қамшымен бір қағып, қақырынып, теріскей жақтағы кішкене есіктен байдың қорасына кірді. Қадалары бір-бір кісідей, көш құлаш дөңбекпен, сыпсыңшырышпен жабылған бүп-бүтін, оқтай, заңғар қораға кіріп келгенде, не дәуір-ақ денелі ақсақал баладай боп кетті. Өмірі мұндай қораға кіріп көрмеген Ұлтарактың көзі бажырайып, аузы аңқиып қалды. Толып жатқан есіктің қайсысына кірерін білмей, аңырып тұрғанда, бір есіктен оңтайлы аттай даяршы жігіт шыға келіп, сәлем беріп, қонақ үйге бастады. Сықырлаған жаңа есіктің тақтай табалдырығын аттап, қонақтар үйге кірді. Ақсақал сәкі тақтайға отырар-отырмаста даяршы жып етіп етігін тартты. Ұлтарак қолбандап жете алмай қалды. Етік қоятын жері де бөлме тақтайлы қабьфғадан шығарған шкаф екен. Үйдің асты тақтай: төбесін қолдың саласындай мүсін шырыппен ит арқалау қыла жауып, ақпен сылап тастапты. Кіре беріс жер аласа, құр тақтай, одан арғы жер төрдегі үлкен әйнектерге шейін, киіз, алаша, көрпе, бөстек төсеулі биіктеу сәкі. Екі әйнектің арасында жоғарыда желдеткіш шырылдап ән сап тұр. Ұлтарак тиірмен бе деп ойлады. Бұрыштағы карнезді нар пештің қуысында қаз мойын жез шәугім; пештің алдында үлкен жез шылапшын. Төрдегі көлденең сырықта қызылч

ала тек жайнамаз, екі сүлгі. Осы секілді үш қонақ үйдің ортадағысына Мамырбай ақсақал келіп отырды. Оң жақтағы үйде қонақтары бар екен: күбірлеген дауыс естіледі.

Қас қарайған кез еді: даяршы жігіт жетілік лампыны жағып, қайыңның безінен нақыстап істеген үш сирақты күрсіге орнатып, ортаға қойды. Біраздан кейін даяршы кіріп:

— Бай келе жатыр,— деді.

Ақсақал өңірін жиып, қобдиланып, тамағын кенеп, ұлық келе жатқандай шалқайыңқырап, сіресіп қалды. Бай келді. Ақсақал ұшып түрегеліп, қол қусырып сәлем берді. Бай даусын әрең шығарып әлік алды.

«Жарықтық» әлі қартайған жоқ екен. Без белді қара бүркіттей, айыр сақал, қылыш мұрт, қабақты, қасты, мұрынды, айбынды, арғымақ, ақсары кісі; келбеті бұрынғының батырындай. Байдың қасында Мамырбай ақсақал емес, қарын тұғыршық тәрізденіп кетті. Бай түрегеп тұрып даяршыға аяғын ұсынды. Даяршы мысықша жып етіп, етігін еппен суырып, тері шалбарының құрысқан балағын жазды. Мамырбай ақсақал екі қолын ұсынғанда, бай бір-ақ қолын берді де, тіп-тік болып, қара ешкі терісі бөстегіне келіп отырды.

— Шаруалар амандық па?— деп келте ғана амандасты. Ақсақал байдың күйі-жайын, ауыл-аймағын да қазып, амандық сұрағанда, бай:

— Аман,— деп бір-ақ рет жауап бөрді. Аз тым-тырыстан кейін: — Сапар оңғарылсын!— деді.

— Әлей болсын!— деп ақсақал қаутандады.

— Ана үйдегі кісілерді мұнда келтірші!— деп, бай даяршыны жұмсады.

Деуі-ақ мұң екен — төрт-бес кісі жетіп кедді. Бай:

— Сіз берірек...— деген сөзінен ақсақал кадірлі қонақ өзі екенін сезіп, мардамсып қалды.

О келген қонақтардың ішіндегі сорпаға шығары: Иманбай би, Әлдекей, Мүсірәлі екен: калған екеуі солардың жолдасы. Бұлар сол ретімен ақсақалға таяу жерден орын адды.

Қонақтар амандасып, жайланған кезде үлкен көк дастарқан жайылып, бауырсақ шөмеле боп төгіліп, ақ тарелкамен екі жерден сары май қойылып, сары бие самаурын күжілдеп үйге кірді. Самаурынның екі жағындағы екі епті даяршы қара ботносқа қызыл кәрлен шыны-аяқтарды қатарлап тізіп шәй құюға кірісті. Шәй құюы да тәртіп: бірде-бірінің аяғын ауыстырмайды, ілгерілі-кейінді құймайды, ернеуінен асырмайды, бірін-біріне соғыстырмайды, әккі дүкеншілердей қолы-қолына жүқпайды. Төрдегілердің шәйі күрең, қаймағы кесек боп құйылады: Мүсірәліден темен кеткен соң, шәйі көгілдірленіп, ар жағынан Семей көріне бастайды. Май да, бауырсақ ұйтқысы да ақсақалдың алдында, төменгі жаққа

шашырандысы барып жатыр. Біздің Ұлтарактар шетке шыққан бауырсақты қасқырша қақши берген соң, бай:

— Ана жаққа бауырсақ жіберші,— деді.

Мамырбай ақсақал: «Бауырсақты үркітіп отырған сен бе?» дегендей жолдасына зідді көзімен бір қарап қойды. Бытырап жайылған тоқтыларға содан кейін азырақ күт қонайын деді.

Шәй үстінде пәлендей сез бола қойған жоқ. Ақсақал сегіз бүктеулі орамалын суырып, мандайын сипай түсіп отырғанда, бай шыны-аяғын төңкерді. Кейін қалса, айып төлейтіннен жаман өзгелері де төңкере бастады.

Шәй жиылды. Байдың малдасын құрып отырғанын көріп, бір адам аяғын көсілген жоқ. Әлдекей өзіне-өзі келіп, қара шақшасын суырды. Бай ым қақты. Топырақ салған, қалақшалы кішкене шылапшын Әлдекейдің алдына жетіп келді. Сондай бір шылапшынды өз алдына қойып, түкіріп отырды. Оны көрген Ұлтарактар қалай болса солай былш еткізуді доғарып, қақырғысы келсе, тысқа шығатын болды.

Әлдекей қаз мойынды баяғы қағысына салды. Мүсірәлі күс көрген қаршығаша қобдиланып, алақанын жайып еді. Әлдекей бетіне ажырая қарап, басын шайқап, шақшасын тұтамдап отырып алды. Алақаны жаюлы қалған соң, Мүсірәлі ұялыңқырап:

— Кішкене, кішкене...— деді.

— Өзіндікін атсайшы,— деп Әлдекей қырын қаранды.

— Әкел бері,— деп, Мүсірәлі омыраулап, тізеден тартты.

— Болмайды,— деп Әлдекей оны елең қылмай, жәйімен түкіріне берді.

Со кезде бай жымыып, Әлдекейге қарап:

— Мүсірәлі саған неге жабыса береді?— деуі-ақ мұң екен, Әлдекей қоқайланып:

— Білмеймін осы иттің маған не гып үйір боп жүргені!— деп, бір жымыып алды.

Мүсірәлі Әлдекеймен күрдас еді; әзілге доғал болған соң, Әлдекей оның иығынан түспеуші еді. Бай сонысын біліп, әлгі ишарасы: «Тағы бір қолға ал!» дегені еді, байдың мұнысын сезген соң, Әлдекей ұзын кеңірдегін созып:

— Баяғыда осы Мүсірәлі Шаян ноғайдың бақалыш қыдыртып жүр еді...— деген кезде-ақ, отырған жұрт жымындап, күлуге ыңғайлана бастады,— бұл онда Бөкетпен құда ғой, Бөкет бір тілді адам еді. Сонда Мүсірәлі қалмақшы Исабаймен оңаша сөйлесе беріпті. «Құдаңыз сізді керек қылмай кетті-ау» деп жұрт Бөкетке, қалжындаса керек. Сонда насыбайын атып болып, Бөкет айтқан екен: «Батыр мен батыр — маңайласқан жауда бас қосады: шешен мен шешен — тандайласқан дауда бас қосады; молда мен молда жайнамазда бас қосады; ит пен ит — жер ошақта бас қосады. Анау

қалмақшының иті, мынау қасқыр тымақтың иті. Екі иттің бас қосқан жері осы болды ғой»— деген екен...

Жұрт ду күдді. Мүсірәлі қызарақтап:

- Уа, шіркін-ай, уа шіркін-ай!.. Қашан сүй деп... Өзің кім едің?..— деп келе жатқанда, Әлдекей тағы киіп әкетті:

- Тәнті мырзаның аузынан жалыны шығып тұрған кезі. Біздің Сәрсекеңе қырындап жүрсе керек. Қозыкеге келіп түсіпті. Қозыке: Сәрсекең алдына жай, Сәрсекең алдына жай!— дей берсе керек. Сонда Тәнті мырза дастарқанды серпіп жіберіпті. Жұрт аңтарылып отырып қапты. Омарәлі ділмар адам екен: сөзді со кісі бастапты:

«Ертеде бір жақсы хан жаман хандікіне қонаққа келген екен. Жаман хан салған жерден: «Е, хан, еліңіздің қатыны буаз ба? Малы жуан тыша ма?»— деп келе жатқанда, ана белмеде отырған қатыны шыжымды тартып қалыпты. Жаман хан борбайын ұстай-мұстай тұра жөнеліпті. Жаман ханның данышпан уәзірі бар екен. Жақсы хан уәзірден: «Ханың неге кетіп қалды? Қатыны буаз ба? Малы жуан тыша ма?»— дегені қай сөзі?» деп сұрайды. Сонда уәзір отырып: «Қатыны буаз ба?— дегені — еліңіздің өсімі қалай дегені еді. Малы жуан тыша ма дегені — шаруасы берекелі ме дегені еді; сіз сол сөзіне түсінбеген соң кетіп қалды» депті. Жақсы хан аттанған соң: «Мені не деп кетті?» деп, жаман хан уәзірінен сұрағанда, уәзір манаты жауабын айтып: сізді мақтап кетті депті. Сонда жаман хан: — «Уай әттеген-ай! Шыжымды ерте тартпағанда, одан да дәмді сөздерім бар еді»— деген екен.

Сол тәрізді бү кісінің шыжым тартып отыратын — бәйбішесі еді. Қозыкенің сөзінде парық жоқ,— деген соң, Тәнті мырза мырс етіп, жұрт та күліп, қошемет қып, тамақ жеуге кіріскен екен. Біздің Мүсірәлі де жаман хан секілді өзінен қатыны тәуір адам,— дегенде жұрт тағы күлісті.

Манагы манағы ма, Мүсірәлі одан жаман қызарақтап, дабырлап:

— Сен бір надансың!..— деп келе жатыр еді. Әлдекей тағы бір мысал сөйледі.

— Әкімбек мырзаныкіне Алшымбайдың Ісләмбегі келіп отыр екен. Жәнәбіл қожа, осы Әсекендер де бар екен. Бір сөздің кезегінен Ісләмбек Жәнәбілдің қожалығына тиіп сөйлесе керек. Сонда Жәнәбіл отырып:

«Имам Ғалламай Таптазани мен Қожайы Баһауидден бір мәжілісте отырса, біреу «Я зұлжалал!» депті. Таптазани ғалым кісі екен: «Зұлжалал» емес, залжалал деген дұрыс» десе, Қожайы Баһауидден; «Зұлжалал» дұрыс деп жатып таласады. Баһауидден қызып кетеді: «Ендеше лауқыл мақпұздың өзінен қарайық»— дейді. Қараса — «Зұлжалал» екен. Сонда Таптазани назаланып: «Ей, тәңірі! Залжалал еді ғой! Мынау үтірді сызып тастайын ба?» дегенде,

Құдай тағала: - Сенікі де рас, «залжалал» еді, бірақ мына Баһауидден кереметті құлым еді: осыны ұялтпайын деп, «зұлжалал» қып, түзетіп қойып едім,— деген екен,— депті.

- Құдай өтірік айта ма? - деп, Ісләмбек Жәнәбілді ұялтышты.

Жәнәбіл Ісләмбекті тоқтатқалы: «Қаз дауысты Казбек өлгенде, Бегі мысық әулие өлікті асасымен үш салыш, төртінші сала бергенде: «Жындымысың?» деп, біреу қолынан ұстай алған екен. Сонда Бергі мысық әулие: «Әй, қолымды бекер ұстадың-ау! Енді бақ-дәулет үш атасына шейін-ақ барар» деген екен,- деді. Ісләмбек Қазыкеме үш атадан соң келеді екен: сөзден жығылыпты.

— Бұл Мүсірәлі, рас, Таптазани сияқты ғалым адам. Одан бұдан жинастырған сез болмаса, бізде мұныкіндей ілім жоқ,— деп Әлдекей «Надансың» дегенге тағы ондырмай кекетті. Жұрт тағы карық болысты.

«Жақсылардың» бұл қаңқулап отырған Мүсірәлісі, құдасы келінін бермейтін болған соң, байдан жәрдем сұрай кеп отырған кісі еді. Партияда бес түндікті артынан ерте алмайтын, ағайынға сүйкімсіз, мал жанды, қарау адам еді.

Мүсірәлінің иін қандырған соң, қызыңқыраған бай бір жігітке ым қағып, домбыра алдырды. Жындықара деген жігіті қазақ пен сарттың айтысқанын айтып, қонақтарды күддірді. Өлеңнен жалыққан кезде, байдың бір ым қағуымен Жындықара ұртын қушитып, ернін шүрттітіп, екі қолын артына жіберіп, шапанын көтеріп қанат қыш, еңбектеп, секектеп, бүркіт болып, төменгі жақтағыларға төніп, екі аяғының арасынан насыбайын саңғыды. Оның қызығы басыла бергенде, Жындықара кетіп қап, белдемше байлап, басын ақ орамалмен тартып, буаз матүшке болды... Матүшке былдырлап, орысшылап, әрқайсысына бір шарылдап, артымен еңкейе беріп, бұтының арасындағы қуыққа құйған суын қонақтардың үстіне шашты. Онысы буаз матүшкенің түзге отырғанын салғаны еді. Көбінесе буаз матүшкенің құты Мүсірәліге түсті. Төрдегі Мамырбай, Иманбай, Әлдекей ақсақалдар матүшкенің сиынан қапастау қалды.

Әңгіме, ойын-күлкімен отырғанда тамақ та пісті білем: даяршы сыбыр еткен соң, бай өз үйіне кетті. Қонақтар да бір қабат желпініп: «ойбай қызық-ай!» десіп, тысқа шығып, аспанға қарасып, күн райын, тоғабын сөз қылысып, үйге кірді.

Ет мейлінше мол болды: тең жарымы жеусіз қайтты. Ет асауға бір адам келген жоқ. Байдың тәртібі солай ғой. Семіз тай сойған екен. Жылы-жұмсағын салған екен. Табақ қойылған кезде, Әлдекей көңілденіп: Тоқтар ишанның айтатын «Қазы — иу, қозы — иу, қызы — иу, қымызы — иуі болған екен!» деді: Десе де, оптығып отырған кісі қомағайланып, үлпершектен басыңқырап жіберіп, қараған қуған түйеше қолы қыдырыңқырап, қара кесегін іздеп кетті. Өзгелері де мелдігінен атып, майды саусақтың саласынан

ағызып, жаласып, саусақпен бірге бойы да балқыды. Әлдекей жұрттың көңіліндегі сөзін біле қояды ғой: «Шіркін, бай десе, бай ғой!» дегенде, өзгелері де: «Есеп бар ма!», «Құдай берген кісі ғой!» десті.

...Иә... «Құдай берген кісі ғой!»...

Торшолақта бес тал күйрық бар; оның жарымы да тал сияғы жоқ, бірдеңе. Жал дегеніңіз — өртендегі қараған. Сондықтан ба екен үйтетін бастай мойны қылқиып тұрғаны. Бүтін арқаны Торшолаққа тағдыр жазған емес; қолыңды арқасына таман апарсаң, құлағын жымитып, артын қиқаң еткізіп, тізгіннің аржақ тілін тартып тұрмасаң, қоң етіңнен қыршып алады. Торшолақтың жүні сида, қарны қабақтай, бұты таяқтай. Сонда да Торшолақ тоймыш, өмірі арық та, семіз де боп көрген жоқ. Торшолақ ыстық боп көрген мал емес; аузын жерден екі елі айырмайды. Жұрт Торшолақ тоймыш болған соң, арқасынан ер түспейді деп ойлайды; ер түспесін білген соң, торы шолақ тоймыш болғанын қайдан білсін. Торшолақ көзіне, көрінгенін күйедей соға бермегенде, не бітірсін: үйірі иесіз қап бара ма? Тігетін кестесі қап бара ма? Көп жылқыдан, бос жүрістен күдер үзгелі қашан. Құнан болғалы тор шолақ қойшының астынан түскен жоқ. Бү күнде торшолақтың қаншаға келгенін жұрт ұмытып та кетті, тек «Торшолақты» біледі..

Торшолақ беріктіктен қойшыға ат болды ма, қойшыға ат болғандықтан берік болды ма, — ол арасы мәлім емес; әйтеуір Торшолақ берік: мың салсаң, аяғын бір баспайтын бір мың төкім. Торшолаққа қамшы дегеніңіз жалақтың тілімен бір есеп; өйткені борбай жақты қойшыға тапсырып, ауызбен ауыл үй қонған болатын. Торшолақтың жаны сүйетін жүрісі — аяң. Бүлкектен де оған налог төлегені оңай. (Желіс, шабыс түске кірмеген нәрсе ғой); өйткені кішкене бүлкектесе, қарны қорқ-қорқ етіп, шорптасы үзіліп кете жаздайды. Оның бүлкегі мінген кісіге де пелен бапты емес, оны бүлкектетем дегенше, томарлы жерде қоқан арбаға міхх. Қойға мінген мал құл боп кетеді ғой. Қалайда Торшолақ үштің біріне қосылған мал. Ол үшін: жаман қатын, шабан ат, өтпес пышақ қой.

Торшолақты неге сөз қып отыр деп қаңыраймаңыз; оның кішкене кілтипаны бар. Мана Әбен байдың үйінде құрметті қонақтар көк дастарқанды жағалай отырып, шәйға бас қойды ғой; дәл со кезде осы Торшолаққа мініп Қойтеке түйеге жөнелген еді.

Малшылар да Торшолаққа ұқсап, жоқтан өзгеге ерініп, біріне-бірі иек сүйеп кететін әдеті ғой. Түйеші қойшыға сеніп, ауа жайылған бес түйесін қайырмаған екен. Өзі қайырыш алар деп, қой

ұзап бара жатқан соң қойшы да айдай келмепті. Күн кешкіріп бара жатқан соң, қойшы мен түйеші әңгімеде жүріп атқа жеңіл телпекбай тауып алмас па: «Сен барып айдап келе гой!» деп, Торшолақпен Қойтекені жіберді.

Әкесі осы қойдың соңында жүрумен басы көрге кірген, шешесі байдың сиырын сауатын жетім бала кім десеңіз, ол - Қойтеке. Тоғыздан ой екіге дейін Қойтеке қозы бағып, он үшке шыққан жылы қойдың соңына түсіп еді. Тіс қақпаған бала қойшыны ана қойшылар «қолды аяқты бала» көріп, оган-бұған жұмсай беруші еді. Қойтеке де жасынан көп жұмсалған, кежір бала ғой. Әйтсе де, тіл алмаса, үлкен қойшылар тоқымаш сыйлап қоятынын білген соң, жазған Қойтеке тепендеп түйеге тартты.

Қойтекенің астында желқом, оның асты Торшолақ: қолында шығыршықты кендір қамшы: кигені шолақ қаудыр тон: аяғында шана бас шоқай. Көз барынца түйенің қарасын көрейін деп, аяғын тыпырлатып, шолтаң еткізіп Торшолақты борбайға салып қалады. Торшолақ қырсаудың қырсауы: бит шаққан құрлы хабарына келмейді. Торшолақтың көрген қоқайы осы-ау!

«Ой жамандат! Ой ісік келгір!.. Құлагынды... иттің малы!» деп, Қойтеке тістеніп, шапқа да, басқа да, мойынға да ұрады. Со кезде Торшолақ басын бір изеп, екі адымдай ғана бүлік-бүлік борсандайды да, жорғасынан жаңылып кеткен немеше, жалмажан қыбыр аяңына қайта түседі. Қойтеке тағы ұрады, боктайды, қарғайды, сілейді, жұлқынады, тыпырлайды. Торшолақ міз бақпайды. Жұлқына-жұлқына Қойтеке әбден терледі, қол, аяғы да талды, сонда да тыпырлауын қоймайды. Әлден уақытта бір дөңге шығып, көз ұшында бұлдыраған төрт-бес қараны көрді. Қас қарайып барады. Енді тезірек жетейін деп, Торшолақты тағы да басқа, кезге төпей бастады. Сол төпеудің үстінде кендір қамшының басы ұшып кетіп, сабы шолтаң ете түсті. Олай іздеді, бұлай іздеді. Шөптен айырғысыз кендір қайдан табылсын.

Кендір қамшы адыра қалған соң-ақ, Қойтеке мен Торшолақтың басына бір алуан жаңа дәуір туды. Бұл дәуір туысымен-ақ, Торшолақтың мерейі үстем бола бастады: қу шекесіне, жұқа шабына шылтындап маза бермейтін шыбыннан құтылды: шолақ саптын сіреу теріге былп еткенін бұйым көрсін бе! Бірақ бұл дәуір Қойтекеге жайсыз келді: қажып қалған қары қатты ұруға жарамады; ұрғаны өтпеді. Торшолақ аяңды азайтуға айналды. Мына қыбырмен жуырда анау бес қараға жете алмасын сезді. Қарғалап, зарлап, боктап, кейіп, ақтық күшін жиып, кос тепекке салып тыпырлап көріп еді, Торшолақтан қайран болмады. Қойтекенің жүрегі өртеніп, күйіп, долданып, кейіп, еңіреп домалаң етті де, Торшолақты басқа бір салып қоя берді.

Қара түн жан-жағын қамап, жұтып қоятындай ұмтылып келе жатыр. Таулар бұлдырап барады. Айдалада жермен-жексен қыбыр-

қыбыр етіп, домаланцап Қойтеке келеді. Жүрісі өнбейді: қайбір борбайы ұзын кісі. Тойталандаған шоқай етік кекжиіп кейін тартады: томаршаға бұлтылдап тайғанай береді. Сонда да ентелеп, ентігіп, жанұшырып, тырбандауын қоймайды. Тер пұшпағынан ақты. Жыртық милық, жалбыр тымағын қолына алды: жаман тонның белін шешті. А дегенде бойы әнтек сейілген тәрізденсе де, аздан соң шекесіне қыл бұрау салған адамдай, басы тарыла бастады. Тер қатқанын біліп, жаман тымағын жалп еткізіп қайта киді.

Не дегенмен жанды қарға гой, борбайы тырбындап, жер кенеше қыбырлап келеді. Бір игі жері: алыс, жақынды көп кезіп, тырбық борбайы жер мөлшерін алған ғой: алғашқы бетінен адасқан жоқ. Әлден уақытта серейген мойнақтарды көзі шадды. Келе: «Шөк былай, ақ шелек!» деп, шырылдап, айғайды салды. Түйелер: «Сен қайдан келіп қалдың?» дегендей, әуелі аңтарылып, бір қарады да жаяу Қойтеке екенін көрген соң, «Быж-ыж!» деп мазақтаған немеше мойындарыш қақырайтып, көрмегенсіп, қырындап жайыла берді. Әйткенмен тырбындаған Қойтекенің шолақ ағашы тірсектеріне тықылдай бастаған соң, түйелер елеіін деді: айдаған жағына ығыса берді. Бір жаман жері: ішінде бас білгі түйе жоқ екен. Мойнақ ит қайбір жөнге жүрген: бірін қайырса, бірі теріс лағып, сілесін әбден қатырды. Қайырған сайын қарғайды: «Жау алғыр, иттің малы!» деп қояды. Түйелерге «Қарағым!» дегенмен бір есеп.

Тойталандап, алас ұрып жүргенде, өкшесі даладай боп қажалып қалған екен: қаны сорғалап, майы шығып ауырып жүргізбеді. Жерде қарбық қар, түн жалтыр, вдытқыл еді. Амал жоқ, шоқай етігін қолтығына қысып, жаяу жүгірді. Әудем жерге бармай-ақ мұзға тыққандай аяғы ағаш боп қатып қалды. Аяғы мұздаған соң, бойы жаурады... Тісіне тісі сақылдап, дірілдеп, қалшылдап, өлдім-талдым дегенде, түйелерді айдап ауылға келді. Келе мұрттай ұшып, ас үйдегі жаман жабудың арасына кірді...

Мана біздің «жақсылар» Әлдекейдің Мүсірәліні мазақтағанына, Жынды қараның буаз матүшке болғанына мәре-сәре болып, жылы үйде майға тойып, «Құдай берген кісі гой!» деп, байды мадақтасып жатқанда, Қойтеке: «Иттің малы... ақ шелек!» деп, егіле еңіреп, үсіп өлгелі келе жатыр еді.

Қойтеке жаурап келіп, ұшып жығылғанда, «Тоңып қалды-ау!» деп аяудың орнына манағы қойшы:

— Торшолақ қайда?— деп сұрады.

Өзі ыңқылдап-күрсілдеп, беті албырап жатқан Қойтеке:

— Қалды далада...— деуге мұршасы келді.

— Жұрымың құрғыр-ау! Оны неге тастап кеттің? Қасқыр жеп қойса қайтесің,- деп, қойшы қоңқылдап, жер-жебіріне жетті.

Қойтеке не жауап қайырсын: өзі бойын жылыта алмай, та-

науы тәре бітіп, дөңбекшіп жатқан кісі. Тек бәйбішенің «қаттысын қайырып, жұмсағын жұмырып» жаңа болып келген шешесі:

— Қойтекемісің? Ас жедің бе?.. Не ғып жатырсың?— деп сұрады.

Баласының ыңыранып, тісін шықырлатқанын естіп шешесі:

— Ой, саған не болды?!— деп қасына келіп, үңіліп еді, баласы ышқынып, солқылдап жылап қоя берді... — Сора қайнаған шіркін, сора қайнаған екен гой!..—деп шешесі де кемсендеді...

Сол жатқаннан Койтеке тұрған жоқ...

Бір жұмадан кейін, таң сәріде төрт құлақты ескі бейіттің түбінен үш-төрт малай жерошақ қазып, жазған сорлының кішкене денесін қара жерге тапсырды.

Мамырбай ақсақал таңертең тысқа шыққанда, сенсең ішігін күміс кісемен шарт буынған Әбен бай екі қолын артына ұстап, үш жігітімен қара атты айналдырып жатыр екен; сыңар тағасы түсіп калып, соған жаңа таға қаққызбақшы екен. Мамырбай ақсақал байға сәлем беріп, қасына таман келіп тұрды; байға сөз қатқалы:

— Тағасы түскен бе?— деді.

Бай «Не көріп тұрсың» дегендей, аттың аяғынан көзін айырмай:

— Е!— деді.

Бір жігіт аттың құлағы мен шаужайынан ұстап, енді бірі бүкпелеген аяғын сүйеп, үшінші мініскер жігіт шегенің тұқылын суырып жатыр екен. Мініскер бір шегені балғамен шегіндіргелі жатқанда, бай, тұрып:

— Оған болмайды. Кемпірауызбен суыр,- деді.

«Дуалы ауыз» гой, кемпірауызбен оп-оңай суырылды.

— Үлкен үйде, ышқаптың астыңғы тартпасыңда, кішкене ақ" жәшікте тағаның шегесі бар; бәйбішеге айтты, содан алты шеге әкел!— деп, бір жігітті жұмсады. Көз ілескен жоқ, жігіт барды да алып келді.

Жаңа шегені қаға бастағанда, ат шапшып, айнала берді. Бай бар ынтасын салып, еңкейіп, сығалап:

— Шынтағын соқтырма!.. Тұрасына кетпесін: шалқайта қақ!— деп, жігіттеріне қадағалады. Байға кім сөз қайырсын, бірі аттың қолтығын, бірі мойнын сипап: «Құр, жануарым, құр!» деп, атқа еңсесін салысты. Қаққан сайын, ат шапшып, секіріп тұрмады/ «Байқа, байқаны» бай да көбейтті. Сүйтіп жүргенде, бүкпелі аяғы босанып кетті:

— Неге босатасың дурак!— деп, бай аяғын ұстағанға ұрысты. Жігіт тандайын қағып, аяққа жармасып жатып:

— Шылбыр үзіліп кетті,— деді.

— Андағың қай шылбыр? Бері көрсетші!

Жігіт көрсетті. Бай шылбырды көріп?

" ;

— Кімдікі бұ жаман шылбыр? Біздің шылбыр емес қой!— деп ақырды.

Ат басын ұстаған жігіт бұл аттың шылбыры кеше құрыққа тағылғанын, мына шылбыр қойшынікі екенін айтты. Бай:

— Құрықтың өз бауы қайда? Құрықтан о шылбыр неге алынбаған? Өз жүгеніне неге тағылмаған?— деп сұрады.

Жігіт құрықтың бауы үзіліп қалғанын, құрық жылқышыда кеткенін білдірді.

Бай кейіді:

— Шылбырды құрыққа таққан кім?— деп сұрады. Жігіт таққан кісінің атын атағанда, бай:

— Иттің баласы!— деді.

Бай «иттің баласы» деген кісіге бапты болмайтынын жігіттер де біліп, тым-тырыс болды. Үйткені ол зорын тапқанда байдың аузынан шығатын сөз ғой.

Бай ашулана бастаған кезде, түруды қолайсыз көріп, Мамекен үйге жөнелді. Бір дуан елді аузына қаратқан атақты байдың шылбырға бола ренжігені Мамекенге уақ мінез секілді көрінді. Шегенің қай жерде тұрғанына шейін білгеніне: «Неткен ұмытпайтын шаруақор адам!» деп таң қалды. Бірақ Матайдың Әбеніне мін тағуға болмайды. Ол біліп істейді: оның ірі мінездері толып жатыр.

Әбен өзінен жоғарғыға шәкірт, өз тендесіне кекірт, өзінен төменге ұстаз бола біледі. Берем десе де, алам десе де, қылам десе де қолынан келеді. Бай білмейтін ақыл жоқ: ол ішті кісі. Орыстың, қазақтың ұлығы байды аттап өтіп көрген емес. Бай ұлықты күтсе есінен тандырады. Бірақ бай еш уақытта: мынаны былай қып беріңіз,— деп айтқан емес; тек сый-құрметін басынан асыра береді. Уақ-түйекті айтса, байдың нөкерлері айтады; олар да байдың сөзі қып айтпайды. «Елдің қамы үшін...» пәлен-түген деп, жақауратып, майдалап келтіреді. О түгілі елдің уақ-түйек сөзіне де байдың өзі кіріспейді; о л тек: ананы үйтіндер, мынаны бүйтіндер,— деп, қысқаша бұйрық қылады. Сырдан сыңар аяқ өткен, құла ауыз билері, нөкерлері тілдің майын ағызып, қанын тамызып, әңгіменің иін әбден қандыфып, пісіріп, түсіріп әкеліп, «тоқ етерін» байға естіртеді. Бай не мақұлдайды, не ез картасына келтіреді.

Шайдан кейін байдың нөкер-билері: бірі Мамырбаймен, бір Имамбаймен, бір Мүсірелімен оңаша шығып сөзге кірісті. Екі-үш сағаттан кейінгі әңгіменің тоқетері мынау боп шықты:

Бірінші — Мүсірәлінің құдасын көндіріп, келінін бергізуге бай міндетті, соның үшін Мүсірәлі байға бір жақсы ат сый қылады.

Екіншісі — Мамырбай ақсақал құдай дескен құдасынан айырылады; үйткені ол байдың дұшпаны: малын да, жесірін де кетіру керек. Ақбілекке бай орын тауып береді.

Үшінші — Имамбай би қол астындағы Өрік деген жесір қатынды екі баласынан айырып, іргеден шығарып, алты қараға Мамырбайға сатады. Қалың малдың бір қарасы — байдың сыбағасы болады.

Төртінші — Өрік қатынның малы бөліске түседі. Малдың жарымы мен екі баланы бір жамағайынының қолына беріп, қалған жарымын жақсылар үлесіп алады.

Бесінші — Мамырбай ақсақалдың бір мүддесі Мұқашты мұқа[^]ту болса, оны жайғастыруды бай мойнына алады. (Қалай жайғастырғанын кейін естірсіз).

Сөйтіп, кешеден бергі байдың сый-құрметі далаға кеткен жоқ, есесі толды. Байға «Құдай берген кісі ғой!». «Құдай бергенге құлай береді» деген осы да.

Етке тойғанда, «Құда мың жылдық» деп, қазақ босқа шатады. Мың жылдық болса, Мамекен құдасынан неге айырылды?

Күштілер өз тамағына бірдене түсірерде: Жетім жесірдің көз жасы... әділдік, туралық, обал бар... құдай бар... деп күлгірленеді. Олай болса, Өрік неге жаза тартады?. Екі баласы неге зарлайды? Қойтеке неге жасын жерге шертеді? Сүттей ұйып отырған, шын сүйіскен асық жарлар Ақбілек пен Бекболат неге айырылады?

Қайда шындық? Қайда әділдік? Қайда адамгершілік? Қайда құдай? Қайда қиямет?

Ойланындар, бейуаздар! Қасқыр өзі де ойланбайды.

* * *

Әбен ауылына барғандағы Мамырбай ақсақалдың ат қосшысы Итаяқтың Ұлтарағы еді. Итаяқ әкесі — Бақыраш. Бақыраштың әкесін адам білмейді. Сондықтан Ұлтарақтарды жұрт «Түбі жоқ, шұнақ құл» деуші еді. Ұлтарақ қол-аяғы бақандай, қара жон, солапат көсе жігіт еді. Ат баққан, шөп шапқан, самаурын құйған, ет асағаннан басқа жақсылардың сөзіне араласпаған жігіт. еді. Жасы қырыққа келсе де, әлі қатын алған жоқ еді. Ұйткені өзінен үлкен екі ағасы: Байпақ пен Шұлғау да қырық бес, елуге келгенде төртеу ара бір қатынды әрең алған ғой. Ұлтарақ сол жеңгесімен тамыр деп, ауыл үйдің қатындары өсек қылар еді... Ұйткені Байпақ ағасы шірік неме болған соң, Ұлтарақ «жақсылардың» қасына еріп, ет жегенге буланып, жеңгесін қатынынан жаман ұрушы еді.

Ақсақал Әбен ауылынан келген соң Үрқиялар:

— Үлкен кісі не бітіріп қайтты? Не сез болды?— дегенде, Ұлтарақ тайдың семіз болғанын, май сол қалпымен қайтқанын, қандай мүшелерін салғанын тәптіштей сөйлей берді. Одан соңғы бір үлкен әңгімесі «Буаз матүшке» болды. Ұлтарақтан жарымаған соң қатындар:

— Өй, солапат! Өй соңқадам! Сені буаз матүшкені көрхп келуге жіберіп пе едік?— деп келемеж қылды.

— Енді қайт дейсіндер? Мен көргенімді айттым...— деп Ұлта-
рақ күбілжи берді.

Ақсақалдың даусы ашығырақ шыққанына Караганда, үлкен жұмыс бітіріп, көңілденіп қайтқаны байқалады. Ертеңіне ақсақал Әмір сияқты ауылдың кейбір еркектерін шахсырып алыш, қатын алмақ боп қайтқанын естіртті. Ағайындары қуанысқан болып, «Қайырлы болсын» айтысты: өздері де осыны ойлап жүрсе де, айтуға бата алмай жүргенін білдірісті.

Еркектер білген сөзді әйелдер естімей тұрған ба, бұл әңгіме Ақбілектің де құлағына тиді. Ақбілек сыртына шығармаса да, тым болмаса, анасының жылын күтпегеніне ренжиін деді. Бірақ әкесіне не десін? Балалардың, шаруаның қамын ойлап асыққан шығар деп, өзін-өзі жұбатты: тек тәуір адам болып, жолыққай еді деп тіледі. Апасы өлген соң, енді бәрі бір ғой: несіне күйіп-піссін? Және өз, қайғысы өзінде: әкесінің қатын алғанын тексергендей боп жүр ме?

Бұл хабардан кейін, бір жұма өтер-өтпесте мал алуға бес кісі құдалар да келіп қалды. Бастығы әнеугі Имамбай би, өзгесі жағайындары. Бір қой сойылып, құйрык-бауыр желініп, ертеңіне құдалар үш сиыр, бір ат, бір тай, бір і \ не алып ауылына қайтты. Қатынды әкелуге ақсақал Әмірді, Қажікенді, тағы бір-екі жолдас қосып жіберді. Екі күн өтіп, үшінші күн кешке Ақбілектің жаңа шешесін алып келді.

Ауылдың қатындары үй ішін дұрыстап жиып, сыпырып, таза-
лап, шашуларын да әзірлеп қойған екен: алдынан шығып, жаяу-
латып әкеліп, төргі үйге кіргізіп: «Ізі-жолың құтты болсын!» деп,
кексе қатыңдар шашу шашты.

Жаңа шешесін Ақбілектің қасына таман әкеліп отырғызған еді. Сара Ақбілектің алдында, әкесі еркектермен төрде отыр еді. Қатындар қамалап, балалар анталап, үй-іші кісіге лығ толды.

Ақбілек жаңа шешесіне көз қырын салды. Көзі тікшіген, жұқа, қабақ, қаймақ ерін, таңқы мұрын, тымырайған, қайқандау, қара сұр адам екен. Үйге жылан кіріп келгендей, Ақбілектің жүрегі су ете түсті. Сара Ақбілекке қарай тығылып, көзі бажырайып, үріккен тайлақша ожырая қалды. Қажікен көзі үйреніп келген ғой, еш нәрседен хабарсыз, киімін шешініп, әкесінің алдына барып жантайды. Ақсақал көзінің құйрығын бірер жіберді. Не ойлағанын кім білсін, балаларға:

— Топырламай, шығындар!— деді.

Мұнцайда қатындар жыбырламай жай отыра ма, кішкене Са-
раға:

— Мынау апан, қарағым! Саган апа болам деп келді... бара гой!
- деді.

Соны айтқанда, жаңа апасы:

— Келе ғой!- деп, алақанын жайып еді. Сара жаман үрейленіп,¹ Ақбілекке тығыла түсті.

— Қайтсын? Тосырқайды ғой... бала ғой... Әлі-ақ бауыр басыгі кетеді ғой,— деп қатындар жайластырды.

Көркемб^ай деген кемпір жаңа шешесін қомсынды ма, Сараны аяды ма, бәйбішені жоқтады ма:

— Е-ей, жасағанның әмірі-ай!..— деп тамсанып көзін сүртті.

Өмірі көрмеген, ойда жоқ, жат адам үйір болғанша не заман: мінезі үйлесе ме, жоқ па, оны айтуға да болмайды. Оған қараған жоқ, қатындар жаңа шешесіне Сараны оп-оңай тели қоямыз деп ойлады. Сара отығып, есейіп қалған бұзаудай бөтен енеге жуымалды; енесі де қасына таянса, аяғын серіппегенмен, иілгендей, мекіренгендей түрі жоқ еді.

«Мені екі баламнан, малымнан, неше жылдай үйренген, бауыр басқан жерімнен айырып, неге сатыш алдың? Сондағы түрің мына буырыл сакалың ба?»— дегендей, Өрік оқты көзімен ақсақалға бір-екі қарап қойды. Ол қарасы қасындағы қатындарға ұнамады: «Шіркіннің көз қарасы қалай жаман еді! Кісі отырғанда қарамай-ақ, иба қылса қайтетін еді» деп ойласты.

Қарқындары басылған соң, қатындар тарай бастады. Төрт-бес еркек, бірді-екілі қатын қалды. Үйлеріне қайтқан қатындар жаңа бәйбішені сынап, сөйлесіп бара жатты.

Біреуі:

— Кәпірдің тікірейген көзі жаман екен: ондырмас,— деп; Енді бірі:

— Ерні қаймыжықтай екен: сөзге соққан шығар,— деп;

Тағы бірі:

— Қабағы қаймақтай боп, танауы делдиіп тұр екен: дәу де болса, долы шығар...— десті.

Бәйбіше марқұмға салыстырғанда:

— Қайдағы!.. Басқан ізінен садаға кетсін,— деді. «Балаларға қалай болар екен?»— деген сұрауға:

— Ай, мынау шеше болып жарытпас. Қатытез тұсақша бедірейіп тұр екен,— десті.

Өрікті қадірлеп, ешкім еріп келмегені де қатындарға сөкетті көрінді.

— Соқа басын сопитып қоя бергені несі!— деп тамсанысты...

Үрқия тоқалға шәй әперіп отырып, байқастады. Өрік түк қымсынбастан тізесін шошайтып, жұртқа қарсы қарап, шалқайып отырып шей ішті. Үрқияға онысы ұнамады: «Жаңа түскен кісі тым болмаса қырындап отырсайшы!» деген ой кедді. Өріктің байы елген жесір қатын екені, екі баласы онда қалғанын ұмытып кетті. Жаңа түскен әйел баяғы өзіне ұқсап, сызылып, ұялып тұру керек деп шамалады.

Ас ішіп, жұрт тараған соң, қатындар төргі үйге төсек салуға кірісті. Кекселеу қатын бәйбішенің күс төсегін көпіртіп, алақанымен шартылдатып, байдың орнына салды. Оны көргенде, Ақбілектің іші қазандай қайнады. «Есіл апасының қасиетті орнына әлде кімнің жаман қатыны шынымен жатқаны ма?! Апасының аруағын қорлады ғой, аяқ асты етті ғой!». Мана, алғаш көргенде-ақ, денесі жиіркеніп еді, енді апасының төсегіне жататынын көргенде, бұл бөтен қатын Ақбілектің асыл нәрсесіне озбырлық қылғалы, бірденесін үрлағалы келгендей көрінді; өзіне де, осы үйге де оны жау деп түсінді. Бұрын төргі үйге жататын Ақбілек, бөтен қатын келген соң, екі бауырын алып, ауыз үйге жатты. Бөтен қатын келе, бәрін айдап шығып, әкесін жеке иемденіп кеткені де Ақбілекке ауыр тиді; әкесінен біржола айырылғандай көрді.

Кепке дейін Ақбілектің көзі ілінбеді. Төргі үйдегі әкесінің сыбдыры тоң жермен жүрген аттың дүбіріндей естіліп жатыр. Үлкен кісінің ебі де кетіп қалады екен. Әкесінің дем алғаны, жөтелгені, қатынның шылапшын салдыратқаны, судың сарылдағаны, бәрі сайрап тұр. Естімейін деп көрпемен басын оранып біраз жатып еді; оған да болмады. Бұрын апасы барда мұның бірде-бірін құлағы естімеуші еді. Енді өзі де қатын боп қалғандікі ме, немене — әйтеуір құлағын салмайын десе де, еріксіз сала береді. Бұрын әкесін әке деп ойлаушы еді. Енді әкесі жұрт көзінше биеге оқыранған айғыр тәрізді көрінді. Әкесін ұятсыз, жаман адам көріп, жиренді... сүйтіп жатқанда, кара мүртпен, Бекболатпен бірге жатқан, құшақтасқан... күндер көзіне елестеп, өз көңілі де еркекті тіледі... Әкесін мына бөтен қатынға қызғанған тәрізденді. Адам есіне келмейтін, жаман-жаман былғаныш, жиреніш ойлар басына келіп, енді өзінен өзі жиреніп, дөңбекшіп, қайтерін білмеді. Мұндай жаман ойды ойлауға кім, не себеп болғанын да біле алмады... Қалайда жүрегі дүпілдеп, басы айналып, түншығып, пысынап, кеп азап тартып жатып, әбден талған кезде көзі ілінді.

Ертеңінде түндегі бөтен қатын, алдақашанғы осы үйдің байырғы қатынынан жаман, ерте тұрып, төсек жиып, байға дәрет алғызып, орамал әперіп, шылапшынды шығартып, сыпсындап, қужандап, ажарланып түрегелді. Шәй ішкенде кешегідей Ақбілектің қасына отырмай, дастарқанның ана басына, ақсақалдың қасына, апасының орнына отырды. Астына төрт қабаттап көрпе салып алыпты. Ақбілек екі бауырымен дастарқанның бұ жақ шетінде қалды. Үш бала бір жақ, ана қатын бір жақ секілді көрінді. Қақ ортада, төрде әкесі отыр. Әкесі бұлар жақтікі бола ма, ананікі бола ма, белгісіз. Мына қатынның отырыс-тұрысы, лезде «бәйбіше» бола калғаны, дастарқанның басына әкесіне жақын отырғаны, — бәрі де Ақбілекке ұнамай отыр. Бү қатынды «Ала» деп атауға ындыны қаламай, енді не деп атарын тағы біле алмай отыр. Бірақ «Апа» демеске тағы болмайды: әкесіне қатын болды. О қатынға

бола емес, әкесінің көңілі үшін, «Апа» деу керек. Қатын алу әкесіне лайық болды. Әкесіне лайық болған іске Ақбілек қарсы тұруға жол жоқ. Осылай болуға тиіс. Міне, Ақбілектің жұбанышы.

Өрік шаруақор қатын боп шықты. Шаруақорлығы ғой: белдемшесін байлап, жеңін сыбанып, соғымның ішек-қарнын аршыған қатрндарға болысып ішекке жылтаң қарақ май жібермей, бір табаққа белек жинады. Ішекқарыншы қатындардың некесіне басылған шақпақ ет, шажырқай, ұйқы, бел тамыр, шолақ кеңірдек, талақ сияқтыларды да:

— Бері әкел, бермен?— деп, танауы желбендеп, астауға сала берді. Өрік қырындаған кезде, қатындар біріне-бірі қарап, еріндерін шығарып:

— Мынау бір, ындызы жарымаған шіркін гой!...- деп күңкіддесті.

Қазы тілгенде, шұжық, қарта қылғанда, мүше бүзғанда, Өрік өзі қақайып қарап отыратын болды. Не құрлы Өрік қытымыр, құнтақты болған сайын, со құрлы қатындар да ерегісіп, ұрламайтын мүшелерден ұрлауға айналды.

Бұрынғыдай емес, малшы-құлшы да шөміштен қысым көрді. Есепке кірмей, емін-еркін тиетін ішек-қарын, өкпе, көтен, мойындар да қылға тізілді. Өрік ас салуда да шеберлік көрсетті. Бұрын соғым сойған күні бәйбіше марқұм ауылдың кісілерін шақырып, жылы-жұмсағын асып, бір тойғызушы еді; биыл о да болмады. Сүйтіп, Өрік бір жақ, ауыл бір жақ болуға айналды. Өрікке наразы болғандар Ақбілекке келіп шақты. Ақбілек бір-екі көрші қатынның сөзіне кірісіп:

— Апа, не қыласыз? Бұрын алып жүрген нәрсесі гой,— деп еді.

— Ас-суда жұмысың болмасын! Бар, ісінді қыл!— деп бетін қайырып тастады.

«Осы үйді тез байытуға келген гой!» деп, ауыл үй, Өрікті жарадай көрді.

Оның бәріне де Ақбілек елең қылмас еді. Ақбілектің жанына бататын қылықтары да көріне бастады. Бір күні Сара бауырсақ сұраса, бере қоймайды. Бірдеңеге айналып жатты ма, кім білсін. Сара қыңқылдап, иығынан тартып, мазасын алып қоймаған соң, Өрік ашуланып:

— Сенің-ақ жыланшығың құрып тұра ма? Неткен бала өзі!— деп Сараны төбеге бір қояды. Сара жылап әкпесіне келеді. Ақбілек о жолы үндемейді. Тағы бір ретте аяғыңмен алашаны былғадың деп Сараны итеріп тастайды. Сара тағы жылайды. Ақбілек тағы үндемейді. Енді бір күні Қажікен байқамай қағып кетіп, лампының шынысын қиратып алды. Өрік желкеге бір түйеді. Онымен де қоймайды:

— Ой, қағынды! Ой, түйнеме келсін! Добалдай боп көзің шы-

ғып кетті ме? Кек шешек!— деп жаман, жаман қарғысты соғып жатқанда, Ақбілек кіріп келеді. Ақбілек мұндай қарғысты бұрын естіп көрген жоқ қой: шыдай алмай күйіп кетіп:

— Не қылды! Ненді бүлдірді? Баланы мұнша қарғап... Ауыл үйден ұят емес пе...— деп келе жатқанда Өрік кимелеп:

- Тәйт әрі, албасты, қатын қар! Сенікі не? Сен неге қыстырыла қалдың! Менен тумады дейтін шығарсың... Қарғамақ түгілі отқа тастап жіберсем де, менің қолымнан алатын кісі жоқ... Балаға ара түскенінді көрсетпе!.. Паһ!.. Бауырың екен, көрдік! Көрермін бауырынды ала кеткенінді?.. Әлі-ақ кетесің байыңа!— деп, шаптығып, ит терісін басына қаптады. Ақбілек:

- Ойбай-ау!.. Ұят қой!.. Пәленшенің қатыны дейді ғой,- деп тағы бірдеңе айтпақ болып еді, Өрік одан жаман дәуірлеп: ...Қатыны болсам, не ғыппын? Ойнас қылыппын ба? Өтірік айтыппын ба? Құдайға шүкір, оң қолым таза, аузым оймақтай? Келсем, құдайдың жазуымен келіп отырмын... Аяғынан келген дейтін шығарсың... Құдай сендей абиыры кеткеннен, орыс салдақылағаннан сақтасын!— деп бастырмалатып, аузынан көбігі бүрқырап жатқанда, Ақбілек шыдай алмай, еңіреп шыға жөнелді.

Сараны жетелей-метелей Ақбілек. ағыл-тегіл боп Үркиянікіне барды. Сольғын баса алмай, ышқынып, кеңкілдеп отырып, естіген сөзін айтты. Үркия Ақбілекті алдына жатқызып, шашын сипап, аялап:

— Қойшы енді, қалкам! Қоя ғой енді. Со шіркінмен қайдан тіресіп қаддың? О бір көргенсіз адам той...— деп, уатып еді; Ақбілек уанбады: апасының жоқтығын, өзі масқара болғанын, бойына ай-ыфылмас пәле жабысқанын айтып:

—...Мен бір сорлы ғой!.. Менен сорлы кім бар дейсің?.. Бұдан өлгенім артық еді ғой!..— деп сұңқылдады.

Ақбілектің жылағанына көңілі босап, Үркия да жылады. Екеуі жылап-жылап, әбден сілесі құрып мауқы басылды...

Кешке таман «Әкең біліп қойса ұят болар» деп, көзі қып-қызыл боп ісіп кеткен Ақбілек пен Сараны Үркия ертіп үйіне апарып салды.

Балаларының мұндай күйге ұшырағанын әкесі көрмеп пе? Көрсек, оларға бүйрегі бүрмап па, дерсіздер. Иә, дейтін жөніңіз бар.

Еркек үйде отыра ма? Малға, шаруаға, бас-көз боп, көбінесе, далада жүреді ғой. Және біздің Мамекең секілді ел адамы төбенің басын, қораның бұрышын, қидың түбін босатпайтын әдеті ғой. Үйдегі қатын не деп жатқаны, бала не ғып жүргені олардың ойын пәлендей бөлмейді. Үйде басы ағарып отырған қатын бар; түзде малай бар. Ендеше, шаруа түгел деп есеп қылады. Үй ішінде мерездей шіріп жатқан бітеу жараға олар көзін салмайды. Зәуде көзі түсіп қалса да, кермеген, білмеген боп жүре береді. Неге

десең, қатын, баланың сөзін олар уақ, бос сөз көреді. «Қатын ит оттайды да — қояды; бала шіркін жыламай жүрмейді» деп, өздерін үй ішінің шыршуынан жоғары, ірі санайды. Еркек ұлы кеуде келеді ғой.

Ой, қарындастар-ай! Дүниеде сөз баққан адамның атағына қызықпағай9ың! Өзінді-өзің күң қыласың! Ой, балалар-ай! Дүниеде бойың өспей, бұғанан қатпай тұрып, туған анаң өлмесін! Жас жүрегінді қанды жаспен шер қыласың! Ой, көк өрім, жастар-ай! Көкірегіндегі жылы жүректі, бауырмалдықты кім берді саған? Әлдилеген, аялаған, аяған, бабың болып бағып-қаққан кім сені?— Ана, ана, мейірімді ана. Адамды сүйгіш, ар-ұятты, көргенді бала болсақ, әкемізге бір есе, анамызға он есе борыштымыз. Тәжім еттік бізді тәрбиелеген аналарға! Кеп жасасын аналар! Көсегесін көгертсін балалар!..

Өріктің бір-екі рет балаларға дауысы шығып жатқанын естхп, ақсақал:

— Қатын қойсайшы! Не керек баламен үрсыса беріп...— деген болды. Ақсақалдың көзінше бәсендегенмен, оңашада қатын өзінікін қылып жүрді.

«Не дер екен?» деп, Ақбілек өгей шешесі жылатқан бауырларын әкесіне, жіберіп байқады. Әкесі:

— Әй, қатын-ай! Сені ме!..— деп әңгімесіне айнала береді.

Ақсақалдың қатынға сөйлей алмайтын да реті бар: жасы болса келіп қалды; қатыны мүшел жарым жас. Қатыны көзіне шөп салса, немесе, ұрам деп кетіріп алса — өлім ғой. Енді қартайғанда қатын сабап не барқадар табады? Бәрінен бұрын бұ қатын шаруасын тап-тұйнақтай ұқсатып отыр; қылғаны қолайына жағады. Мұндай қатын болмаса, үйі үй бола ма? Қатын ала беру оңай емес; қатынмен шатақтасып жату елден-жұрттан тағы ұят. «Менің осы ойымды білмей ме екен? Маған жаны ашымай ма екен? Балаларды қойғызса болмай ма... Шыршау шығара бермей...» деп ақсақал бір ауық Ақбілекке де ренжіп қоюшы еді.

Әнеугі ұрыстан кейін, Өрік Ақбілекті ықтатып алуға бел байлап еді. Шам сенсе, Өрік сыбыр-сыбыр етіп, ақсақал: — е, е — дей беруші еді. Сол сыбырдың көбі Ақбілек болады екен. «Қызың мені кісі құрлы көрмейді; ас-судың билігін маған беретін емес... Балаларды азғырып маған жау қып қойды... Пәлен жерде пелен етті...»- деп, өтірікті шындай қып, құлағына оқи береді екен. Алғашқы кезде ақсақал: «Қой!.. Бала боп па?.., ұйтпес... есі бар ғой...» десе де, күнде оқи берген соң еңбек қой: «Осы қатын неге айта береді?.. Әлде, рас та шығар...» деген күдік бірте-бірте пайда болды...

Дала меніреу ақ кебін. Біресе, жел ысқырып, боран соғады: N біресе, сақылдаған сары аяз болады; біресе, шашағы салбыраған бозғыл тұман басады. Қорадан шыққан сиырдың бақайы сытыр-

сытыр етеді. Етіктің шақырына есік үн қосады; есік ашылса, екі арба аяз үйге кіреді. Тысқа шыққан қара сақал демде кәртейіп, сақал-мұрты аппақ болады. Қатын-бала жылы үйден шықпайды; қатынас сирейді. Еркек малмен әлек. Көрлі қыс ақала бас бурадай басып адамның қырыс-тырысын жаздырмайды. Адам бірінен-бірі қыстың кегін алатындай, қырғи қабақ боп, тоңырайсып отырады.

Қыстың сондай тарқама, шау, тымырсық күндерінде әйелдер бірін-бірі андысып, қылп еткенді кылға тізіп, өсектеп, ұрыс-қағыспен күн өткізеді. Өрік өсекші қатындарды бауырына тартып, берген кісі болды. Жар дегенде Өрік Үрқиямен ұстасты: Ақбілекті азғырып, өзіне қаршыға қып салатын Үрқия деп үқты; Үрқия келсе, бас терісі аузына түсіп, кірпідей жиырылды. Пәле іздеген кісіге сылтау табылмай тұра ма, бір күні Үрқияға: «Қу бас қаншық! Келме үйіме, маңымнан көш жер аулақ жүр!» деп, жерден алып, жерден салып айдап шықты. Үрқия да тоқалдың мінездерін ауыл үйге сөйлеп, өзіне тілеулестер тапты. Сүйтіп Мамырбай ауылы екі ұдай партия болды. Бір жағы Өрік бастаған көршілердің қатыны: екінші жағы Үрқия, Ақбілек бастатқан ауылдың көпшілігі. Ақсақалдікінен ішіп-жейтіні бар, кедейлердің қатыны Өрікке ауды; өз ораза ашары өзінде, кісіге жалынышты еместері Үрқия мен Ақбілек жаққа шықты. Партия болған соң, біреуді біреу аяй ма: бірін-бірі мұқатуға өтірікті, өсекті ербіте берді. Кімнің не міні, не жаманцағы бар, — бәрі де терілді, қазылды. Талай жасырын нәрселер жарыққа шықты. Осы қазбалаудың, андысудың салдарынан Ақбілектің екіқабат екені де мәлім болды.

Бү хабарды естігенде, Өрік елген байы тіріліп, екі баласы қолына тигендей қуанды. Дүниеде әйел бір-бірімен ештеспесін. Әйел ештессе, аяу дегенді білмейді. Қайдағы жараның аузын жұлып алатын нәзік, жанды жерді андиды. Әйел шақса, шаяннан бетер шағады. Әйел емірі кешірмейді.

«Ақбілек екіқабат» деген сезді құлағы шалғанда, Өрік:

— Ә!.. Шешесінің күйігі екен десем, уһілеп жата беретіні... Камзолының түймесін салмайтыны, шапанын арқасынан тастаймайтыны — сол екен гой,— деді.

Содан кейін Өрік бір талайға дейін Ақбілекпен араздығын ұмытқан кісідей, сейлесіп, жылы ұшырап, жылмындай қалды. Неге бүйтіп жүргенін Ақбілек түсіне алмады.

Бір күні Ақбілек тысқа шыққалы түрегеліп еді, Өрік қамқорсып:

— Ішіңе жел қарысар, түйменді салып шықсайшы!— деді.

Шын екенін, аярлық екенін біле алмай, Ақбілек күдіктеніп, кірпігін мұңая бір қағып, үндемей шығып кетті.

Тағы бір күн Өрік әбдіре ақтарып, терт кез сантон тауып алып,

Ақбілекпен ақылдасқан боп, өзіне қынама пішті. Өз камзолын ұнатпай, Ақбілектің камзолына салып пішуді қалап:

— Қарағым, сенің камзолың маған шак болар. Белінің қиғанын көрейін: түйменді салшы!- деді. Енді аярлық екенін Ақбілек сезді:

— Мен киюші ме едім? Өлшесен, өз бойыңа өлшей бер!— деп камзолын шешіп лақтырып жіберді.

Өрік әлі де көзі жетпегендей, таңертең Ақбілек ұйықтап жатқанда, ақырын барып, көрпесін ашып қарады; ішіне суық қол тигенде Ақбілек шошып оянып:

— Ә, ә... немене... бү кім?!— деп еді, Өрік:

— Көрпең ашылып қалғанға жауып жатырмын,— деді. *

Өрік көзін жеткізді. Қапысы жоқ. Дәл өзі. Бейшара, құны қалғандай, неге сонша қудалады екен? Ақбілек бірдеңесін алды ма? Тегі құны қалған ғой. Құны емей немене? Екі баласынан айырып, Ақбілектің әкесі сатып алды. Мынау шалдың екі кішкене баласын көргенде, өз балалары есіне түсіп, олар не боп жүр екен? — деп ішін жарып жібергендей болушы еді. «Ит ашуын тырнадан аладының» кері ғой, көзіне көрінген, әлі жеткені Ақбілек еді. Бірақ Өрік байға бауыр басқандай, дүниені бала қылғандай, өз балаларын, еткен күнін ұмытуға да айналып бара жатыр еді. Онын; күйттегені, көбінесе, жаңа өмірдің қызық-шыжығы еді. Ақбілекпен өштігі әуелде өткен күнін көксеуден туса да, жүре-жүре ол себегт ұмытылып, енді тек өштіктің қызырына түскендіктен өшігуші еді. Жыгылганды жұдырықтау оған өнер, мақтан есепті көрінушг еді. Ұйткені адам — айуанның айуаны ғой. Кімнің басына күн туса, соны табалауға, мұқатуға, одан әрі батпаққа батыруға құмар-тып тұрады: табаласа, аяғымен таптаса, сонда айызы қанады. Әсіресе, ел мақтаған, кірсіз адамды кірлеуге жаны өш болады. Ұйткені кір көңіл адам кірсізді көре алмайды, күндейді; өзіндей кылуга ты-[^]рысады.

Қыстың аяқ кезінде, Өрік ақсақалды әбден өзіме қараттым ғой деп, сенімі күшейген кезде, Ақбілектен ақтық көңілін шығаруға, екіқабат екенін естіртті. Ақсақал аяқ астынан аю шыға келгендей шошыш кетті:

— А, А... қой... қой! Ой... ой!...- дей берді.

Қатын жанын беріп сендірді. «Оны азсынсаң» дегендей босанатын мезгілі де таяу екенін білдірді.

Ақсақал абдырады, састы, қысылды. Бұрын қыздығынан айрылды деп, өкініп, қызғанып, жиреніп жүрген үстіне мына хабар төбесінен жай түскендей болды. Түнеугүні Әбен ауылына барғанда, Ақбілекті басқа жерге бермек боп, сөз байласып қайтқан еді. Ол беретін жерде хабар болмай кетіп еді. Әбеннің тіліне сеніп: «Қызымды Бекболатқа бермеймін» деп, құдасына сәлем айтып жіберіп еді. Не онда жоқ, не мұнда жоқ, бұл қыз бір масыл болды

гой, өтпей қалып, абиырымды алмаса игі еді...- деп жүргенде, мына хабарды естіген соң, қызынан біржола көңілі суыды. Бүйтіп масқара болғанша, неге баласын түсіріп тастамады екен? Бұл — орыстың баласы гой. Орыс түгілі, өз күйеуінің баласын оң жақта тапқан қызды кім естіген? Одан масқара нәрсе бар ма? деп азуын шайнады. Ақбілекті тауып әкелген кездегі жиренгені, қынжылғаны — мынаған астар болмай қалды. Япырай? Бү қызды енді қайтсе екен? Көзін қайтіп жойса екен? Буындырыш өлтірер ме еді... Таспен атып өлтірсе қайтер ед? Қол-аягын байлап, суга тастап жіберсе, нетер ед?..

Осындай ауыр ойлар жанын жеп, жігері күм боп, ішкені ас болмай, бітеу жара асқынып жүргенде, бір күні кораның ішінде қасына қатыны келіп:

— Қызың толғатып жатыр!— деді.

Ақсақалдың көзі қанға толып кетті, дауысы қырылдап: — Кетір... Кетір бәлекетті!.. Жоғалт кәпірдің көзін!.. Көрсетпе, көрсетпе!..— деуге тілі келді.

Өрік үкідей ұшып Ақбілекке келіп:

— Әкең бұл үйден кетсін деп жатыр! Тұр, жылдам! Кет! Бар ана сырласыңа!.. Келімді-кетімді кісі бар... Сені жайратып отыра алмаймыз... Сенің қағанағыңды жуатын мұнда кісі жоқ...— деді.

Өзі қиналып, күр жаны отырған Ақбілекке мына сөз қалай тигенін сөзбен жеткізуге болмайды... Ақбілек еңсесін сүйретіп, бүйірін таянып, бір басып, екі басып, әрең дегенде Үрқиянікіне жетті.

Көктемнің алтын күрегі қарды бордай тоздырып, жер көксоқта боп жатқан, ылайсаң кез еді. Кешкі төлді алып, қой-қозы шулап, ауыл азан-қазан еді. Сол көп шудың ішінде Ақбілек те еріген қардай ағыл-тегіл боп, қозы алып жүрген Үрқияға жолықты.

— Ойбай-ай! Енді қайтейін? Біздікінде бір-екі кісі отыр еді...

— Ендеше, мені бір жерге апарып, буындырып өлтір! Өлтір, жеңешетай! Бәрібір өлген кісі гой!..— деп, назаланып, зарланып жалынды.

— Қой, қарағым! Жаман сөз айтпа!— деп, Үрқия қолтығынан сүйемелеп, өз үйіне таяу Көркембай кемпірдікіне алып келді.

Бү бір — баланы көп тауып, жалғызынан басқаның бәрі ұзатылып, өліп таусылған, ауыл үйдің жібін иіріп, жабуын, сырмағын сырып, сабасын тігіп... күн көріп отыратын көңілшек тәуір кемпір еді. Жас қатындар оны «Көке» деуші еді. Жалғыз баласы Мамырбайдың жылқысын бағушы еді. Кемпірдің жапырайған тас қорасы, көр секілді сығырайған кішкене құжырасы болушы еді. Құжырасында жөнді төсеніш те жоқ, тайтері, шокпыт, ши - салам секілді бірдеңелер жатушы еді. Үрқия осы құжыраға Ақбілекті кіргізіп, «Көкеңе» мән-жайын сыбырлап айтты.

— Ойбай-ый! Енді қай жаққа барайын?! - деп кемпір байғұс бүкшендеп, жаман пештің түбіне, бұрышқа ескі текеметінің тамтығын, шоқпыт көрпесін төсеп, қорасынан құр әкеліп, жіп құра бастады. Ол кезде Ақбілектің толғағы бір ұстап бір қайтып, толғақ қысқанда не отыра алмай, не жата алмай, не құрулы құрға асылып тұра алмай, шытынып, ыңырсып отыр еді.

— Е-ей,/қарағым-ай! Сабыр қыл, сабыр қыл!.. Бибатимаға сыйын, Бибатима піріңе сыйын!— деп кемпір байқұс күбірлеп үшкірген боп, күлмен ұшықтаған боп, ішін сипап дамыл көрмейжүр.

Толғақ қысса, Ақбілек құрға асылып: «Бибәтима, пірім, Бибатима! Жанымды менің қинатпа!— деп дауысын әрең шығарып, тістеніп шытынады.

Ақбілек құрға асыларда, Үрқия артынан құшақтап, сүйемелдеп еді, кемпір:

— Ойбай, сен былай тұр! Өзің шермендеп жүргенде, жазым боларсың,— деп оны жолатпады.

— Сені іздеп біреу-міреу келіп қалар,— деп Үрқияны болмай үйіне қайтарды.

Шаруаға көп айналыспаған, өзі түмса байғұс қой. Ақбілек көп толғатты, жаны жаман қиналды. Бала тапқан қатындар толғақ қысқанда, бала туарда, адамның өне бойы күл-талқан боп, кирап бара жатқандай болады; өзге қиналудың бәрі оның қасында ойыншық тәрізді деседі. Бала тауып көрмеген еркек оның қандай қиналу екенін қайдан білсін. Әйтеуір әйелдің жаны көзіне көрініп, өлі мен тірінің арасында болатын шағы ғой. Жүкті әйелдер — бір аяғым көрде, бір аяғым жерде — деп неге айтады дейсің? Ақбілек те өлі мен тірінің арасында, қасында жалғыз кемпір, жатқан жері көр, алдында ала көлеңке, сықсиған жалаңбас лампы, дарға асылған адамдай, жіпке асылып «Бибәтимасын» көп қақты-ау!

Түн ортасы ауды-ау деген кезде, кемпір де, Ақбілек те әбден жан терге түсіп, қиналған кезде, сәтін салып, баланың даусы шыр етті. Ақбілек талықсып кетті...

Әлден уақытта есін жиса, кемпір кіндігін кесіп, баланы орап, астын құрғатып, бетіне су бүркіп тірілтіп отыр екен. Ақбілек көзін аларта бір төңкеріп, ауыр күрсінді де:

— Бала қайда?— деп сұрады.

Кемпір: — Міне, қарағым! Өзі бағлан еркек бала екен!— деп жаман тонға ораулы жатқан баланы колына алды.

— Көзін жоғалт, шеше!— деді.

— Жоғалтайын, қарағым, жоғалтайын!.. Міне біреуді, жұтшы!— деп бір қолында бала, бір қолымен кетік тостағанды ұсынды. Шалап сусынды жұтқан соң, Ақбілек әнтек әлденейін деді.

Кемпір бүкшендеп, баланы бауырына қысып, көзін жоғалтқалы шығып кетті.

Әлден уақытта кемпір «Жоғалттым» деп қайтып келді. Кемпір

байғұс «Әлің кірсін!» деп, орта тостағандай сары май ерітіп ішкізді. Майды ішкен соң, Ақбілек тыныс алып, көзі ілінді. Со күні түнде Үркия да босанып, көптен зарыгып жүрген кісі еркек бала тауып, көзайым болды.

Көркембай кемпірдің жаман үйшігінде белуарына шейін оранып, Үркияның жіберген тамағын қорек қып, анда-санда келген Сара бауырын құшақтап жылап, Ақбілек мұндық жарық сәуле көрмей көп жатты. Үйткені бала емізбеген соң, емшегін сүт кернеп, жарылып кете жаздап, тастай боп тарсылдап, денесі күйіп-жанып, көп бейнет тартты. Көркембай көпті көрген әккі байқұс қой, суық суға орамалын малып тарта берді. Содан барып сүті қайтып тәуір болды.

Ақбілек кернеген сүттен құтыла алмай, азапта жатқанда, Үркияның емшегінен сүт шықпай, баласын аштан өлтіріп ала жаздап, ақырында баласы бар көрші қатынға емізетін болыпты. Бұрын бала таппаған әйелден сүт шықпайтыны да болады екен!

Бір күні Ақбілектің көңілін сұрағалы Үркия келді. Келмегелі бір жұма боп қалған ғой. Ақбілектің емшегі қайтып келе жатқан кезі еді. Өзі бүйтіп жатса да жеңешесіне құтты болсын айтты.

— Тәуір болған соң, бергелі жүр едім,— деп, Үркия бір қағаз берді.

Ақбілек ашып оқыса, Бекболаттың хаты екен. Ақбілек оқып болды да жылап қоя берді. Үркия сасып қалды:

— Ойбай-ау! О немене екен! Мен білмедім ғой...- деді. Ақбілек:

— Жай, әншейін,— деді жылап отырып.

Әңгіме былай: Мамырбай ақсақал қызын Бекболатқа бермеймін дегенін естіп, құдасы да айырылуга бет түзеген болатын. Бірақ әкесінің ол ойына Бекболат разы болмай, Ақбілекке: қайтсем де сені аламын — деп, бір-екі рет хат жазған, Ақбілек те бетен ойы жоқ екенін білдіріп: тағдырдың не жазатынын қайдан білейін,— деп, ішіндегі дертін уайымдап жауап қайырган. Соңғы кезде Бекболат Ақбілектің екіқабаттығын естіген екен. Ауыл — үй білген хабар елге жайылмай тұра ма, соған нанарын да, нанбасын да білмей, Бекболат Ақбілекке хат жазып: жұрттың сол өсегі рас па? Рас болса, біржола түңілейін, әйтпесе,— деп сұраған екен.

Енді Ақбілек жыламай қайтсін, екіқабат болғам жоқ, бала таппам жоқ деп, не бетімен айтсын? Көркембай кемпірдің үйінде жатқанын жұрт естімей тұрад дейсің бе? Өзге айтпаса да, Өрік шешесі елге жаяды ғой. Бір қайғының үстіне бір қайғы жамылып, Ақбілек ең соңғы алданышынан айырылғандай, ойын қара тұман басты; кешегі баладан неге өліп кетпедім екен деген ой тағы кедді. Өзін бұл дүниеге керексіз, артық адамдай көрді.

ТӨРТШІ БӨЛІМ

МАХАББАТ

Арада бес жыл өтті...

Ертіс — үлкен өзен. Әре басы Қытайдан келеді. Екі қабағы ызғындай ел. Ызғындай елдің ортасындағы өнер-білімнің, сауда-кәсіптің, от арба, от кеменің тоғысатын кіндігі қара шаңырақ Семей. Семей бір гүбірне елдің миы: ақыл-ойдың табысы - Семейде. Семей бір гүбірне елдің жүрегі: Семей бүлік етсе, бір гүбірне ел бүлкілдейді.

Ертістің оң қабағында - Семей, солында — Алаш қаласы. Алаш пен Семей арасынан өткенде, Ертіс сауулы інгендей талтаяды. Талтайған жерінде арал пайда болады. Аралдың өнбойы сыңсыған орман. Жаз болса, орман жасарады, астына шалғын кілем төсenedі. Арал сәнденеді. Арал жанданады. Екі қаланың еті тірі еркек-әйелі қызылды-жасылды киім киіп, түрленіп, қайыққа мініп, сол Аралға — көкке шығады.

Арал толған ағаш. Ағаш арасы жол. Жол жиегі жасыл шөп пен түрлі гүл. Гүл әдіпті жасыл жолда иін тіресіп, ерсілі-қарсылы жүріп жатқан жан. Ағаш-ағаштың саясы топ-топ адам. Ол топта пәремiшiн кәрзеңкелеп, тәукеншiл самаурынын бықсытқан татар әйелдері де бар; орталарыша қымыз қойып, қой сойып, жер ошаққа еттерін асып шымырлатып жатқан қазақ та бар; қыз қолтықтаған, гүл терген орыс та бар; арақ ішкен, мае болған, сырнай тартқан, өлең айтқан орыс, татар да бар. Ән-күй де, қызық-сый да, сұлу қыз да, сұлу қымыз да, махаббат та, карта ойыны да төбелес те, айқай-ұйқай да, ойын-күлкі де — бәрі содан табылады.

Күн жұма. Ақша бар ма? Эйда, Аралға. Ее қайықты! Әпкел домбыраны. Әміре қайда? Шақыр мұнда! Соқсын «Ардақты»! Сыңғыратсын Аралды! Көтерсін Семейді басына!.. Ай-хай, жасыл Аралым! Қызық еді-ау бір күнде! Әлі де солай ма екенсің? Біз Аралдан кеткелі көп айлар, көп жылдар өтіп барады. Сағындық-ау Аралды! Сағындық-ау Семей, Алашты!..

Сол Аралда, Алаш жақта, үлкен қарағаштың түбінде, Ертістің шымырлап аққан суына кез салып, көк теңбіл желек жамылған, аппақ шөлмектей бір келіншек отыр-ау! Өзге жұрт Арал кезіп, арақ, қымыз ішіп, қызыққа батып жатқанда, жападан жалғыз отырған неткен келіншек екен?! Тегі жәй емес қой; аузы жыбырлап, жынды кісіше өзінен-өзі сөйлеп отыр.

...— Шіркін-ай! Біздің ауылдың жайлаудағы шалғыны қандай еді! Бұзау көрінбей кетуші еді!.. Ауыл келіп қонғанда жұпар иісі мұрнынды жарушы еді!.. Тау аясындағы айдын көлінің айнадай

суы қандай еді! Өңшен ұсақ бала шолпылдатып суға шомылып, жұмыртқа іздеп, жылан бас, тана теріп кетуші едік... Есіл қызық күндер-ай! Есіл оң жақтағы дәурен-ай! Елім-ай! Жерім-ай! Сағындым-ау, қайтейін.. — деп отыр еді.

Сол кезде ағаштың ар жағындағы жолмен орысша киімі бар бір жас әйел келе жатып, келіншектің сөзіне құлақ салып тұра қалды. «Сағындым-ау, қайтейін!» деген кезде, келіншектің қарсы алдынан өте беріп, бетіне қадала қарады да, тамсанып тоқтады:

— Япырау! Жаңылмасам... таныдым ғой: сен, Камила емеспісің?!— деп... жаза басам ба дегендей, аяғын бір басты.

— Иә,— деп келіншек көзі бажырайып, көсілген аяғын жиып алып, қарай қалды.

Орысша киінген әйел таянған сайын, келіншек тесірейе қарап, дәл қасына келе бергенде:

— Бауырым, жиен-ау! Сені де көретін күн бар екен!— деп ұшып түрегеліп, мойнынан күшақтай алды. Келіншектің көзінен жасы ыршып-ыршып кетті. Көрісіп, мауқыш басқан соң, екі жас әйел біріне-бірі таянысып, аяқтарын айқастырып, телмендесіп отырып, әңгімеге кірісті.

— Сен мұнда қайдан келдің?

— Сен қайдан кеддің?— деп екеуі де сасқалақтап, қатар сұрас-ты.

— Әуелі өзің айтшы!

— Әуелі сен айтшы!— деп орысша киінген әйел келіншектің колынан ұстап ез алдына тартты.

— Жарайды ендеше,— деп келіншек бастады.

— Жасаған-ау! Енді қайтейін! (тамсанып қояды). Сені көрем деген тиіттей ойымда босайшы... ана жылы, жайлауда отырғанда апам екеуің келіп жатып кеттіндер ғой... Онда екеуміз де бала едік қой... Япырау! Содан соң қайтып көріскеміз жоқ-ау!

— Көріскендей болды ма жұрт: балапан басына, тұрымтай тұсы-на...

— Ия десейші... Жаман болды ғой... Өткен күннің белгісі жоқ... Ту баста бүлдірген Рақымжан деген ғой... Қазақтардан солдат алып, қызылдармен соғыспақ болып... Әй, дүние-ай, десейші!.. Соғыс-паса қайтып барады екен? Орыс шіркінді жеңем деп ойлай ма екен... сонда елдің кісілерін жинап алып, Рақымжан айтыпты ғой: балшабай келді, маддарынды талап алады. Әйелдеріңе билік қой-майды. Аман күндерінде Қытайға ауындар депті ғой. Әкемдер қалаға барыш келді де: ал ауамыз!- деп, едді бөріктіріп, аласапы-ран болмасын ба? Тігулі үй тігуімен қалды. Толып жатқан абды-ра-сандық бәрін тастап, жеңіл-желпі киім-кешек, төсек-орынды алуға мұршамыз әрең келді... Мадды айдап күні-түні шұбырып, аудық қой... Қанша күн жүргенін де білмеймін, сол көшкеннен көшіп, Қытай қазақтарына бардық.

— Ия, ауып кетті деп естігеміз.

— Естісең сол. Ол ел бір бейбастақ, жаман ел болады екен: кім көрінгені би болып малымызды талап ала берді. Әсіресе, бір үкірдай дегені жаман болады: әкемнің бар малын сол айдатып алып, сым-пидық та қалдық... Не мал жоқ, не үй жоқ, не тамыр-таныс жоқ, жаппаның астында жаттық. Көрген күнімізді құдай итке бермесін. Мені тартып" алады деген де сөз шықты. Әйтеуір құдай сақтады. Не керек, сонда бір қыс тұрып, аштан еле жаздап, жаз шыққан соң, жаяу-жалпылы шұбырып елімізге қайттық.

Елге келсек — қора-мүлкімізді, жерімізді бір кедей көршіміз иемденіп отырып алыпты. Өз үйімізге жолатпайды. Әкем ел адамдарына барды, болысқа барды. Түк болмады. Қайдан болсын: болыстың өзі екен қондырған. Әкем ізденіп, болыстың үстінен арыз беріпті. Қайдан білсін бұрынғы заманы бар деп жүр ғой.

Бір күні ауылға мылтықты екі мелісе келіп, әкемді алды да кетті. — Не жазығым бар,— десе, сен қашқынсың, буржойсың дейді. Буржойы не екенін қайдан білейік. Әкемді қалаға апарып, абақтыға жауып қойыпты. Әкем жатып алды, шығармады. Өзін көрген Ақан деген ағатайым бар еді ғой, сол олай шапты, бұлай шапты, әкемді босата алмады. Жалғыз әкем ондай бодды. Туған шешең болмаған соң, немене...

— Ой, дүние-ай, десейші... Нағашым сені жақсы көруші ме еді?

— Е, жақсы көрмей. Қытай қазақтарына бермей алып келді ғой. Менің де балалау күнхм емес пе: он беске жаңа шыққам ғой: әкемнің абақтыда жатқаны жаныма жаман батып жүрді. Айға жуық жатты.

Ақан ағам қалаға кетіп еді. Бір күні әкемді босатып алып келді. Қуанып қалдық. Әкем келген соң, қора-мүлкімізді де, жерімізді де өзімізге қайырып берді.

— Онысы тәуір болған екен.

— Тәуір болғаны құрысын! Тәуір болмады. Арада бір жұма өтті ме, өтпеді ме: бір күні кешке таман қаладан үш кісі сау ете түсті. Жоғарғы үйге кіргізіп, көрпе салып, қой сойып, шала бүлініп жатыр... Мұнысы кім деп отырмын.

Қатындар жиылып келе бастады. Біріне-бірі: - күйеуді көрдің бе?— дейді. Жүрегім су ете түсті.

— Кімнің күйеуі?— дедім.

— Ойбай-ау! Күйеуің келгенің білмей отырсың ба?— деді. Не дерімді білмедім, көзімнен жасым тыйылмай кетті. Мен жылап отырғанда, өгей шешем келіп:

— Жылаганы несі?.. Бала емессің. Күйеуге тимей отырушы ма ең? Дәнеңесі жоқ. Өз теңің: оқыған төре жігіт... Қой жылағанды!— деді. Оған да болғам жоқ, теріс қарап, домаланып жылай бердім. Енді қайтейін. Әрі жаспын, әрі күйеуге тиім деген ойым

бар ма... Жене бір ауыз сез айтпастан, дәнеңе етпестен, бірақ күнде күйеуің келді деген соң...

— Ой, аллай-ай, десейші.

Асқа да тұрмай бұлан-талан боп жатыр едім. Қасыма ағатайым келді. Қамығып, басымды сипап отырып... — Берейік деп беріп отырғанымыз жоқ... Әкеңнің жаны қала ма деп, уәде қылып едік... Енді уәдемізді жұта алмай отырмыз... Заман жаман: осындай қызметтегі бір адамға сүйенбесек, жазым боп кететін көрінеміз: бізді кашқын деп, кім көрінген сұқтанатын көрінеді...— деп бірталай ақыл айтты. Ағатайым сөзі кішкене құлағыма кірейін деді. Әйткенмен аржағым болатын емес, көңілім соқпайды: жоқ жерден күйеуге тиеді деген не сұмдық!.. Әкемнің шыққанына қуанып жүрсем, сорлы басым, мені бермек боп босанған екен.

— Ал сонсын?

— Сонсын немене? Тамақтан кейін әл-еркіме қоймай, қол ұстатамыз деп, мені сүйрелеп жеңгелерім алып барды. Есіктен кіргізді. Үй алакөленке еді. Әйнектің түбінде қап-қара аюдай бірдеңе отыр. Өзі тіпті үлкен. Аузынан түтіні бүрқырайды...

— Ойпырым-ай!

— Манагы манағы ма, зәре одан жаман кетті. Мынау өңкиген қара аю жеп қоятындай көрдім. Жеңгелерім мені қасына таман әкеліп: — Өзіндей бұ да адамның баласы. Балалық қылма... Әлі-ақ үйреніп кетесің,— деп қасына отырғызды да, шамды алып, шығып кетті.

Темен қарап бұғыш отырмын. Дір-дір етем. Түтінін бүрқыратып болды да, әлгі қара аю сырғып келіп, қолымнан ұстады. Денем шым ете түсті: қолы темірдей тиді. — Не ғып отырсың, бері таман кел!— деп қолымнан тартты. Жүретім дүрсілдеп барады. Бауырына таман тартып алып орыс исі қолқамды атып, тікен мұртын бетіме қадап, жап-жалпақ аузын жапсырды. Белімнен қысып, икемдеп әкетіп барады. Ағатайладым, жалындым, жыладым... керек қылмады. Темірдей қолдарымен бүріп, күйретіп барады... Не керек.. тамұқ азабын тартқандай, жан терге түсіп, қиналып, есеңгіреп, тұла бойым дал-дүл болып, көрер танды көзіммен атқыздым.

— Сүйтпей қайтушы еді. Сонысын?

— Сонысын ертеңінде ол кетіп қалды. Он шақты күннен соң ағатайым мен апам екеуі төсек-орныммен арбаға салып, мені қалаға алып келді. Бір қатын, үш-төрт сымпиган еркек алдымыздан шығып, үйге кіргізді. Ауыз үйі кішкене, төргі үйі үлкендеу екі бөлмелі үй екен. Төсеніші жоқ. Қу тақтай. Бір бұрышта темір кірауат тұр. Шешем екеуіміз соның үстіне отырдық. Еркектер ортадағы орыс үстелді жағалай орындыққа отырды. Өңшең бір шүлдірлеген бөтен адам. Тартқандары шылым. Қайда отырғанынды білмейсің...

— Е, оның рас, алғашқы кезде кісі сүйтеді екен. Сонысын?

— Сонысын кешке таман қонақ шақырды. Кірауат жаққа маған шымылдықты құрып қойды. Апам басы ауырып, ауыз үйде жатып қалды. Қонақтары кедді саусылдап. Орталарыша ет қойып: - Келіншегің құтты болсын!- деп айғайласып, стақанды салдыратып арақ ішті. Ақан ағам ішпеп еді, бәрі жабылып, қоярда қоймай оған, да ішкізді. Мен шымылдықтың ішінде жалғыз шошайып отырмын. Ағатайымды аяп отырмын...

Шетінен мае. Бір жігіт арақты азырақ ішті білем: бәрі соған жабылды. Менің күйеуім: — Іш! Сен неге ішпейсің?— деп күжілдеп әлгімен ұстасты. Содан үшқынып екеуі керілдесіп, боқтасты. «Қой, қойлағанды» тындамай, әлгі менің күйеуім тілі күрметіліп, боқтап, атам деп, мылтығын ала ұмтылғаны ғой.

— Құдай-ай, сақтай гөр!

— Зәрем зәр түбіне кетті. Бәрі дүрлігіп, ыдыс-аяқты қиратып, үстелді, тақтайды тарсыддатып, үйді басына көтеріп барады. Қорқып мен орнымнан ұшып түрегелдім. Шымылдықтан сығалап қарасам - күйеуімді екі жігіт ұстап жүр екен. Көзі қисайып, ақшиып кетіпті. Қыли екенін сонда көрдім. Қолында мылтығы, тұра-тұра ұмтылады. Күйеуімнен қорықтым, көңілім қалды. Мінезі жаман екен. Әлден уақытта екеуін де қойғызып, қонағы түскірлер тарады.

Ыдыс шашылып, стақан, бөтелкелер қирап, арақ төгіліп, үйдің ойран ботқасы шығып қалды. Ағатайым мана төбелестен бұрын лоқсып, шиқылдап, ауыз үйге шығып кетіп еді. Күйеуім қонақтарын шығарып салып, тәлтіректеп келіп, мені тағы құшақтап, сүйді. Өне бойы арақ сасиды. Шешінбестен төсекке келіп қылжиып, әлгі төбелескен жігітті боқтап жатып, ұйықтап қалды.

— Ойпырым-ай! Күйеуің мінезі қалай жаман еді!

— Мінезі жаман деймісің? Жамандығын қазір айтам...

— Сонысын қайттың?

— Сонсын жылап-жылап, сілем құрып, кірауаттың алдына көрпе тастай беріп, жантайып таң ата көзім ілінді...

Не керек бір сау күні болған жоқ. Қызметтен келсе, арақ ішумен, мае болумен, боқтаумен күні өтті. Мені жан екен деп сөйлесу жоқ. Тек қойныма жатуды... біледі. Күндіз-түні бүк түсіп жатқаннан басқа жарық сәуле көрмедім...

Бір жұмадан кейін күйеуім қызметінен түсіп қадды. Партиясы дей ме, бірдеңесінен де шығарып тастапты. Пара алып, жолдастарымен ұстасып, әйтеуір жамандығы білініп қалса керек. Содан кейін ол мені алып, өз еліне қайтатын болды.

Келіп-кетіп жүретін бір қазақ қатыны бар еді. Өзі сумандаған, сөзі көп катын еді. Бір күні сол келді. Күйеуімді қызметтен түсірді. Бү қаладан куып отыр... Жаман жұмыстары көп: енді абақтыға түседі... Өзі кед ей дейді. Сен оған ерме! Мұнда қал! Саған жақсы

күйеу тауып береміз...— деп мені азғырды. Не сөз екенін білгем жоқ, келген соң күйеуіме айттым. Кеше ғана тие сала қалай айрылайын? Күйеухм: — Олар менің дұшпаным, өтірік айтады. Әуре болма!— деді...

Содан мені осында алып келді.

— Семейдікі екен ғой?

— Ия. Осында бір жаман үйі бар екен... мені өз үйіне әкелген жоқ, бір жолдасының үйіне түсірді. Ногай қатыны, екі ақ үрпік баласы бар екен. Шей қайнатты. Күйеуім кетіп қалып еді. Әлгі үйдің иесі бар, бір-екі балалау жігіт бар, шәйді жаңа ішіп отыр едік. Бір мезгілде бір шұбар матүшке келіп, ентігіп, сұрланып, ерні дірілдеп есік көзінде тұра қалып еді. Бәрі де үн-түн жоқ, темен қарады. Сөйткенше болмады, әлгі матүшке:

— Оныки жаңа катын сен бе?— деп мені көрсетіп: - Мен де оныки катын еди. Мени тастады. Меники одан кишкене бала калды. Баланы асырауға ақша жоқ. Баланы саган тапсырдым,— деп маған қарап, жылап қоя берді.

Мен аң-таң болдым. Үй иесі жігіт отырып, маған мәнісін айтты. Баксам — күйеуімнің орыс катыны бар екен. Маған оны айтпастан, алып кепті.

— Ойбай маскара!

— Масқара болғанда кандай!.. Со жерде не болғанымды білмедім. Өңім екенін, түсім екенін айыра алмадым...

Мен жылап отырғанца күйеуім келді. Матүшке кетіп қап еді. Күйеуім шәй ішіп отырып: Баланы да жібергелі отырмын,— деді. Жолдастары:

— Өзің білесің... пәлен, түген...— деп жөнді ештеңе айтпады. Ішінен жақтырмай отырғандары көрініп тұр. Мен күйіп кеттім.

— Баланды неге жібересің? Орыс боп кетпей ме? Алып қал!— дедім. — Енді қайтейін... Аядым... Тіпті намысым келді. Кім де болса, күйеуімнің баласы ғой. Айтқаныма бола ма, баласын бірге тастады.

Қатыны кеткен соң мені өз үйіне әкелді. Жаман, тоқал үй екен, бір агасы мен жеңгесі бар екен. Агасы жаяу жүріп сауда қылады екен...

Әлгі күйеуімнің тастаған баласы анда-санда келіп-кетіп жүрді. Бес-алтыға келіп қалған жап-жақсы бала. Менің күйеуімнің баласы дейтін емес. Қазақшг тіл біледі. Бейшараны аяймын: маған бала боласың ба?— деймін.

— Болам,— дейді. Әкесі келсе: — Келме, үйіңе бар!— деп қуып жібереді. Со бала артынан көшеде қайыр сұрайтын болыпты. Әкесі жолыққанда, бала қолын жайса, керек десе, садақасын да бермепті. Не деген қатты адам екенін білмеймін...— деп келіншек сөзін бітірді,

— Осы күні күйеуің қайда?

— Қызметпен басқа қалаға кетіп еді. Екі ай болды. Хабар жоқ.

— Бала көтердің бе?
 — Бір бала түсік түсті. Біреуін қолдан өлтірдік...
 — Күйеуіңнің аты кім?
 — Обал ғой: қалай атайын?
 — Оның обалы жоқ, бауырым. Жәй сез. Айта бер.
 — Ана аттың мойнына салатын имек ағаш.
 — Қамыт па?
 — Жоқ одан жоғарылауы.
 — Доға ма?
 — Е, сол, сол.
 — Аты да бір түрлі екен... Өзің немене...жүдеусің ғой?
 — Жүдеу болмай қайтейін... Адасқан қаздай... жападан жалғыз... Науқасқа шалдықтым: азырақ жөтелім бар...
 — Ей, қалқам, Камила-ай! Сенің де көрмеген қорлығың. жоқ екен ғой!..

* * *

— Ал енді өзіндікін айтшы!— дегенде орысша киінген әйел басынан кешкен күндерін бір-бірлеп ағыта бастады.

Бірінің аузыға бірі қарап, киімдерін шұқыласып, екеуі ағаш түбінде кеп отырды. Күн де еңкейді. Камиланың қыдырып кеткен қайын аға, абысындары да келді. Сонымен, о күні әңгіме аяқталмай қалды. Орысша киінген әйел Камиланың тұрған үйін сұрап алып, ертең келмек боп, қош айтысты.

Ертеңінде «Кашти» жырасымен ағып екі әйел Ертіс шетіндегі «Маған кел, маған кел!» деген көп қайықтың бір бүтіндеуіне отырып Аралға тартты.

Әне жерге, міне жерге барса да, орыс, ноғайдың қыз-қатыны, қолтықтасып жылт етіп шыға келеді. Оларды көргенде келіншек:

— Осылар-ақ үйінде отырмайды екен,— деп қояды.

Оңаша орын іздеп, екі әйел Аралды өрлеп барып, Алаш жақтағы орманның бір алаңқайына алдын бере отырып, әңгімесін қайта қозғады.

— Ия, сонымен?

...— Сонымен, жазға салым ауылға ағатайым келді. Мен әлі әкеме көріне алмай, Үрқияның үйінде жүруші едім. Әңгіменің бәрін ағатайым естіпті. Әкемді көндіріп, ағатайым үйге алып келді... Бетімнен отым шығыш әрең бардым.

Елде бір жарым ай тұрған соң, ағатайым мені қалаға алып кетті. Әкем үндеген жоқ. Өзі де құтыла алмай жүрген кісі ғой. Қайта кеткенімді тәуір көрген шығар...— деп әңгімеші әйел қалтасынан орамалын алып, мұрнын сүртті.

Сөз әлпетінен оқушылар өзі де сезген болар. Бұл әңгіме ай-

тыл отырған Ақбілек еді. Анау Камила деген келіншек Ақбілектің шешесімен бірге туысқан, бұрын болыс болған Бояубайдың қызы еді. Ақбілектің туған нағашысы болды ғой. Ендеше Ақбілектің әңгімесіне құлақ салайық.

— Ағатайым қаладағы бір Мағиша деген оқыған қызды алғалы жүр екен. Орал тауынан ауып келген естек қызы. Бір мұғалім агасы бар. Үйелмелі-сүйелмелі екі қыз екен. Бізге ұсап, дәм айдап келген ғой. Көргенді жердің балалары болса керек.

Бір жұмадан кейін сол жеңгемізді алды. Оқығандардың үйленгені де бір түрлі ғой. Құда түсер, кол ұстатар, шаш сипар, ілу, жыртыс, киіт-сиіт, кәде-сәде дегеннің бірде-бірі жоқ. Томаға түйық үйге алып келіп, қонақ шақырады екен. Қыз ибасы да, қынамендесі де, тойы да — сол. Бір соғар.

Жаңа жеңгей де ұялған жоқ. Ағатайыммен тізелесіп отырыш, қонақ күтіп, өзі жүгіріп жүрді. Естек болғанмен, езіміздің қазақ сияқты қытығы жоқ, кең пейіл, тәуір адам екен. Көзі қап-қара, денелі, келбетті кісі...

Жеңешемді сөз қып кеттім-ау! Оны айтатын да жөнім бар. Ағатайымнан да маған оның қызметі асты. Мені адам қылған со ғой...

Он қолынан өнері төгіледі. Шаруаға да біртүрлі көріпкел. Тамақты қандай қып пісіреді! Неше түрлісін істейді. Ішпегенді ішкізді...

Өзі бір саудыраған, ақ көңіл, бала сияқты адам. Не десең соған нанады. Ағатайымның бар-жоғын білдірмейді. Келген кісімен еркекше сөйлеседі. Менің көзімді ашқан со жеңгем ғой, әйтпесе...

— Ал сонан кейін қайда бардың?

— Содан кейін ағатайым со жылы Семейге барды. Қызметке. Мені де ала барды. Пәтер-тұрмысымыз жайлы болды.

Сол кезде бір курс ашылып, ағатайым мені сол курске түсірді.

— Курсің немене?

— Ондайды елі білмейді екенсің ғой. Бала оқытатын сондай мектеп болады.

— Үйден шықпаймын. Қайдам...

— Оның да рас қой... Курсте менен баска да төрт-бес қыз оқывды. Көбі еркек. Қазақша хат танығаным болмаса, дүкенді, оқуды кім керген. Әуелде түк түсінбей жүрдім. Өзіміз оқдтын ескі моддалар тәрізді емес, орысша киінген жітіттер түрегеп жүріп оқытады, Жазу жазатын, отыратын жерің, бәрі - үстел. Мұғалшдеріміз қара тақтайға бормен жазып-жазып, сөйлеп түсіндіреді.

Есеп дей ме, жағырапия дей ме — сен білмейсің ғой — көп нәрселер үйретеді, Мұғалімнің үйреткенін дәптерімізге жазыш ала берешіз. Үйге келген соң, білмеген жерімді жеңешемнен, ағатайымтан сұрам алам. Екеуі де айтыш береді.

Не керек, сол курстан алты айдай оқым, әжептәуір нәрсе біліп қалдым.

Үйге келгенде, жеңешеме қолқабыс қылам. Омырауға алжапқыш байлап алып картоп тазалаймын, кеспе кесем. Пареміш, самса, түшпара, катлет дейтіндері болады екен. Олардың істеуін де үйреніп аддым. Киімім де ыңғайлы. Семейге келген соң, ағатайым мен жеңешем маған да орысша киім тіктіріп, мені қылтитып сәндеп қойған. Кейде ағатайыма, кейде жеңешеме еріп театрға, суретке барамыз. Сен оларға барып көрдің бе?

— Әлгі қозғалып тұратын ба?

— Ия.

— Әлгі жақта бір таныс шөкірт апарған еді. Не екенін ұға алмадым.

— Әуелде мен де таң-тамаша қып: - бұ қалай қимылдап тұр? Жаны бар ма?— деп жеңешемнен сұрай бергем. Сөйтсем — жаны жоқ екен. Қозғалтып тұратын бір тетігі бар екен. Іспектакілге бардың ба?

— Онысы немене?

— Кісілер бет-аузын бояп, сақал жапсырып алып, сөйлесіп ойнайды ғой...

— Әне біреу... әлгі бір қойшы болып қатынын ұратынды айтады екенсің ғой.

— Е, сол, сол... Семейге сені қай жылы әкелді?

— Қай жыл екенін қайдам...Әйтеуір төрт-бес жыл боп барады ғой.

— Бізге де міне бес жыл боп барады. Біз жиырма бірінші жылы қысқа қарсы келдік... Сені не ғып естімедім екен?

— Ә... Келген жылы біз Қарқаралыға кеткенбіз.

— Бәсе келесі жылы тағы көре алмайтын жөнім бар. О жылы мені ағатайым Орынбордағы оқуға жіберген ғой.

— Ендеше, о жылы біз қайтадан Семейге келгеміз... Менің алғашқы бала көтерген жылым ғой...

— О жылы мен Орынбордамын. Ағатайым көбірек оқымасан адам болмайсың,— деп оқу бөлімінен қағаз әперіп, Орынбордың раппагіне жіберген. Екі кдз баргамыз. Ажар екеуміз... Жеңілтек қыз еді. Қалалы жердікі ғой. Есіл-дерті бозбала. Бет-аузын бояп, әлектенеді де жатады...

Менің от арбаға алғашқы мінгенім ғой. Атын естіген болмаса кім көрген. Түн ішінде ағатайым жеңешем мен екеуі бержебаймен апарып салды. Жыбырлаған кісі. От арба өкіріп жүр. Ағатайым күн бұрын қағаз алып қойған екен: кезек күтпей билет алдық. Апарып бір ұзын үйлерге, үй емес, дөңгелегі бар, үлкен бітеу күймелерге...— багон дейді екен, артынан білдік — әкеп кіргізді...

Жеңешем мен ағатайымды кимай көп жыладым. Бұрын көрмеген алыс жер ғой: корқып жүрмін... енді кайтейін. Бір жағынан

оқығанымды да жақсы көремін: бір қыс оқдп, оқудың дәмін алыш қалдым ғой. Оқыған жеңешем түрі анау: бәрін біліп тұрған...

Ағатайымды қандай сыйлайды! Ағатайым да оны ренжітпейді... Жеңешемнің тілі де бір түрлі қызық қой! Ол сөйлегенде ағатайым екеуміз күлеміз де отырамыз. Әуедде тіліне түсіне алмай жүруші ем. Жүре-жүре құлағым үйренейін деді. Жеңешем де қазақша сөйлеуге айналды. Өйткенмен кейде бірдеңені қойып қалады...

Ойбай-ау! Бірді айтып, бірге түсіп кеттім-ау! Жеңешемді ойласам, айтып отырған сөзімді ұмытам да қалам: тіпті сағынып жүрмін.

— Олар қайда?

— Зайсанға кетіпті. Көрем ғой деп келсем... Жеңешетайым-ай! Менің көзімді ашқан со ғой...

— Ия, қимай жыладым дедің ғой.

— Жыламай қайтейін: сол екеуінен басқа кімім бар? Әкешешенің түрі анау болды. Екі бауырым болса, онда өгей шешенің қолында қалды. О байғұстардың көрген күні әлде қандай деп бір ойлаймын...

Не керек, екеуі бетімнен сүйіп, төрт көздері жаудырап қоя берді. Өкірген от арбаға мініп, мен кете бардым... Ажардың ойына да келмейді. Сол екі арада бір жігіт тауып алыт, әйнек алдында аузы жабыса қапты. Екі күнге дейін көзімнен жас кетпеді.

Жолда төрт қалаға тоқтап, бағзалда жатып, билет алып, басқа от арбаға мініп отырдық. Ажардың жігітпен таныс болғанының бір пайдасы тиді: Ажар екеумізге кезекке тұрып, билет әперіп отырды.

Неше түрлі тамашаны көрдік. Талай өзеннен, көпірден өттік, Тауды да, орманды да тіліп өтеміз. Бір жерге барып, тіреліп қала ма деп қорқып келе жатасың. Тірелмейді де, соқтықпайды да, арасынан жыпылдап, жыланша бұрандап өте шығады. Жүрісі қандай! Күйындай ұшады.

Орынборға келіп, бержебайға мініп, Ажардың танымалына барып түстік. Орынбор қаласы Семейден ретті, көшесі тас, бержебайы да онды екен. Солқылдаған кішкене пауеске.

Ертеңінде қағазымызды алып, школға бардық. Адам айтқысыз бір үлкен үй. Ығы-жығы бала. Біз де кіріп, кеңсесін тауып алып, қағазымызды көрсеттік. Қағазымызға қарап, бізді тыңдамастан, дөнеңе етпестен алды.

...Қыздар жататын бөлме басқа екен. Солардың арасынан бізге де екі қырауат берді. Төсек-орнымызды әкеп, сонда орналастық. Қыздардың бәрі орыс. Қазақтан бес-алты-ақ қыз болды.

Семейдегідей болмады. Оқуы қиын тиді. Семейде мұғалімдеріміз қазақ, оқуымыз да қазақша еді. Орыс тілін азырақ оқып едік. Мұнда оқу қалпетімен орысша. Ойсытатын ылғи орыстар. Қазақтан бір-ақ мұғалім бар. Ағатайымнан, жеңешемнен орысша

оны-мұны үйренген болгам. Ол білгенім аз екен. Көпке дейін түсіне алмай, босқа отыратын болдым. Бір тәуірі орыс қыздары көп: тіл үйренуге, оқудан да солар жақсы болды. Әйтсе де сабақты мәз ұға алмай жүрдім.

Ешкіге ұсаған кдоы түскірлер секектеп отьфмайды екен. Сабақтан босанса, жігіттермен жыртындасып, хат жазысып, қолтықтасып, құшақтасып жүргені. Орыс қыздары тіпті ұят дегенді білмейді екен ғой, еркектің мойнына мініп алады, жас балаша алдына отырады. Тіпті ұят!

Оларға еліктеп, біздің қазақ қыздары да жігітпен жүреді. Әсіресе, біздің Ажар мен Камила деген қыз түні бойы жоғалып кетеді. Қараңғы жерге барып, әркіммен бір құшақтасып отырғаны. Камила деген кыз сабағын оқи алмай, қыс ортасына жетпей шығыш кетті...Екіқабат екен десіп жүрді. Кім білсін...

Жігіттер мені де айналдырды. Мен олардың ортасына түспей шеттеп жүретінмін. Өзім сияқты жуастау орыс қызымен жолдас боп, сонымен сөйлесетінмін. Жігіттер: — Қыдырайық, ойынға барайық, сөйлесейік... деп, маза бермейтін болды. Мен олардың ыңғайына көнбедім. Бозбалаға несіне қызығайыш? Бұрынғы тартқан азабым аз ба? Және жеңешем ылғи құлағыма құйып отыратын: жігіттердің азғырғанына ерме! Ерсен бұзыласың. Әуелі оқу оқы. Күйеуге тиетін кезде жігітке көз саларсың...— дейтін. Қазақтың оқыған қыздарын ағатайым да жамандайтын: ыртаң-жыртаңнан басқаны білмейді...— дейтін. Сол сөздері есімде.

Айтқанына жүрмегенсін, жігіттер соңыма түсті. Мені — ұлы кеуде деді, байдың қызы деді, қуыршақ деді, кісі киік,— деді. Айтпағаны жоқ. Тоғыз саққа жүгіртті. Өтіріктен өтірік: «Пәлен жігітке хат жазыпсың, пәленмен жақынсың...» деп жала жапты. Маған хат жазып, ғашық болды. Домалақ қағаз түсіріп, неше түрлі былғаныш сөздерді айтты. Сонда да болмадым. Ең болмаған соң, қараңғыда аяғымнан қағып, жығып кететін, ұрып кететін болды. Қағаз, кітаптарымды, тарағымды, орамалымды... үрлайтын болды. Еркек бала бір түрлі бейбастақ келеді ғой.

Екі күнде, үш күнде бір жиылыс болады. Айқай-ұйқай боп сөйлеп жатқаны. Жиналысқа бармай қалсаң, біреуі барып жеткізе қояды. Бірін-бірі мүйіздеп, жамандап школдан шығарып жатқаны. Әсіресе, біздің қазақ балалары. Не жетпейтінін білмеймін.

Бес жүзге тарта бала бар. Үй тар. Отын кем. Жұмасына бір жаға ма, жақпай ма? Үйдің іші былғаныш, сасық. Көп бала сасытпай тұра ма. Тесікті ашсаң, азынап суық кіреді: ауырып қаласың. Ашпасаң, түншығып кете жаздайсың. Оның үстіне тамақ та жайсыз: ашаршылық жыл ғой. Таласып-тармасып күніне жарты қадақ қара нан, бұлдыры жоқ, картоп салған сорпа ішесің. Кешке бір қайнаған су, оқу оқып, жетілгеннен бұрын, аштан өле жаздадық. Талай бала ауырып, шығып кетті. Өлгендері де бодды. Қыс-

тың аяғына жете алмай мен де жүдеу басқа айналдым. Семейге баратын үш-төрт баламен мен де қайттым.

— Сен де бейнетті тәуір көрген екенсің?

— Атама. Жасынан оқымаған соң, кісінің тілі де қатып кетеді екен. Жуырда икемің де келмейді екен. Есейген соң оқығанның бір тәуірі: есің болса, артық бұзылмайды екенсің. Өңшең өгіздің ортасында аман қалғаныма өзім де танданам...

Жеңешем мен келгенге қуанып қалды. Оған серік керек қой. Екеуміз бір туған кісідей боп кеткеміз ғой.

Агатайым губпроткомда қызмет қыш, тәуір боп түр екен.

Келген соң: — босқа жүргенше, тіл үйрен деп, бір учитель қатынды жалдап, төрт ай оқытты. Бұрын қазақ баласын көп оқытып, ысылған, кәрі қатын екен. Баласы жоқ. Табысымен күн көреді. Сол қатыннан оқығаным кеп пайда болды. Орысша жазуға да, сөйлеуге де со кісі сауатымды ашты. Орыстың тілі қиын болады екен тіпті.

— Осы күні орысша біліп алдың ба?

— Онша жетік білмесек те, түсінетін болдық. Аса бір қиын сөз болмаса, ойымдағымды айта алам.

— Біз сияқты аузын буған өгіз емессің ғой.

— Оқысаң сен де үйренер едің. Оқи алмай қалдың ғой. Заман оқығандікі көрінеді. Өмірдің қызығы соларда. Бар тапқанын тамағы мен киіміне салады. Мал жиям деп әуре болмайды. Тұратын үйлері қандай! Саңғырлаған бір сарай. Әй біздің қазақтың көрген күні құрысын! Бықсып, сасып, биттеп, құрттап жатқаны...

— Құрттаса да: мен сол елді сағынып өліп жүрмін. Қуарған қаласы бар болсын! Бәрі бөтен, бәрі жат. Ішім пысып, санамен сарғайып, дертті боп отырмын.

— Қалқам-ау, ол сенің оқлмағандығың, оісысаң, бәріне үйір боп кетесің.

— Енді бізге оқу қайда?.. Елімді бір көрсем, арманым болмас еді,— деп Камила қатты күрсінді.

* * *

Қаланы, оқығанды мақтағаны болмаса, Ақбілектің арғы ойы: оқымаған Камиланың алдында өзінің оқығандығымен, орысша киімімен азырақ мақтанбақ еді. Әйтпесе даланы, елді өзі де сағынып жүр еді. Камила елін бір көруді арман қып күрсінгенде, Ақбілек ұялып «өтірік мақтанып отырмын-ау» деп ойлады. Сондықтан:

— Сенің оның да рас: кісі кейде елді бір түрлі сағынады,— деді. Кішкенеден соң, Камила.

— Сонсын не болдың? Бітті ме?— дегенде Ақбілек:

— Жоқ әлі. Әңгіменің қызығы ілгері,— деді.

— Е, сонынды айтсайшы.

— Соны айтсам... немене... қай жерге кеп ем?

— Семейге келіп орыс қатыннан оқыдың ғой.

— Е, е... содан кейін, қысқа қарсы Орынборға тағы бардым. Оқуға. Қайта-қайта айта бермейінші. Орынборда тағы үш жыл оқыдым. Тұрмыс та, оқу да бұрынғыдан жөнделейін деді. Тіл біліп қалдым ғой.

Қалаға әбден таныс болдым. Оқушылар ойын қойып, мен ойынға да араластым. «Бәйбіше — тоқалды» ойнағанда, мен Дөмеш болдым. Свердлов клубына қойдық. Оқыған азаматтарға қыдырып жүріп билет саттық.

Ойынымыз жақсы боп өтті. Мен де тәуір ойнадым білем: ойын басқарушы: — Жақсы шығардың!— деп қолымды қысты.

Бупет бар. Жұрт сыра ішіп, қызып, ойынды сөз қылысып, гүлдесіп жатыр.

Бетімнің бояуын сүртіп, ауызға шығып ем: — Ақбілек, сен жақсы ойнадың!— деп өзіміздің қазақ үшітел жолыға кетті. Көтеріліп қалдым: — Жүр, шәй ішейік!— деп үстелге алып келді.

Ол үстелде үш жігіт отыр екен. Мені таныстырды. Кемесерлеріміз екен. - Мынау Ақбала жолдас, мынау Балташ жолдас... деп жатыр. — Отырыңыз!— десті. Отырдым. Сыра ұсынды. Ішпедім. Ақбала деген жігіті отырып:

— Ішпесе, зорламаңыз: әйел балалардың ішпегені де жақсы... Біздің әйеліміз де кісі боп қапты. Ойындарыңыз тәуір шықты... деп бірталай сөз қылды. Мен шәй ішіп отырдым.

Ақбаланы бұрында көшеде бір-екі рет көргенмін. Балалар шешен, білгіш деп мақтайтын. Орта бойлы, мандайлы, ақдұба жігіт еді. Көз қарасы, сөйлесі сабырлы жігітке ұсайды.

Сол отырғанда Ақбаладан көп сөйлеген адам жоқ. Әдемілеп, баптап әр түрлі сөздерді айтты. Өзгелері тындап, қошамет қып, күлісіп отырды. Ақбала менен оқуымызды, тұрмысымызды сұрады. Көбінесе маған қарап сөйлеп отырған тәрізді. Мен қарсы отырармын ба?

Маған таяу Балташ деген жігіт отырды. Ол маған: алыңыз, ішіңіз...— деп тәтті тамақты алдыма тартып, сыйлаған болды. Балташ көп сөйлемейді. Ақбаладан гөрі қоңырлау, бұйығылау, білімі де Ақбаладан төменірек пе деп ойлады.

Тарарда Ақбала өзгелерінен оңашалана беріп: — Жұмысыңыз болса, келіп тұрыңыз. Сіздей қарындастарымызға жәрдем беруді борыш көреміз,— деп қолымды майда қысты.

Кемесерлігіне қызыққан кісіше несіне барайын. Қайтып оны іздеп барғам да жоқ. Оқуымда жүре бердім.

Бір күні газеттен: Ақбаланың баяндамасы болады - деген хабарды оқыдым. Не себеп екенін білмеймін. Соның сөйлегенін

естігім кеп кетті. Бармайын деп бір ойлап тұрдым. Бір уақытта қолым шашыма, аяғым айнаға барып қалғанын, пальтомды киіп, школдан қалай шығып кеткенімді білмей қаппын.

Бір үлкен жиылыс екен. Арт жағына таман келіп мен де отырдым. Мен отырған кезде бір орыс сөйлеп тұр екен. Ол бітірген соң, үстел басындағы қара шұбар кісі: — Енді Ақбала жолдас баяндама қылады,— деді. Жүрегім бүлк ете түсті.

Сахнаның ар жағынан жайымен аяндап жымыып Ақбала шықты. Партпелін үстелге қойып, отырған жұртты бір шолып өтті. Маған да көзі түсер ме екен деп отырмын. Білмеймін көрген, көрмегенін.

Ақбала сөзін бастады. Асықпай, саспай, қоңырлау өдемі дауыспен бастады. Мен қадалып қаппын. Бір үлкен мекеменің істеген жұмысы жайынан екен. Не айтып жатқанын ұққам жоқ. Көзім оның аузында, құлагым оның даусында болды. Алақанын әнтек бүгіп, құлаштап темір соққан ұсталарша, оң қолын нығыздай сермеп сейлеп тұр. Сөйлеген сайын өзінен-өзі қдоған секілденіп, даусы ашылыш, қимылы көбейіп келеді. Оның қыза сөйлегеніне мен де қызып отырмын. Сөзді түйдек-түйдегімен тастап-тастап жіберіп, қарақшыдан ағыш өткен жүйрікше, басын әнтек еңкейтіп, шұлғыды. Жұрт шапалақтап алды да кетті.

Оның артынан әркімдер қарсы сөйледі. Ақбаланың баяндамасын мінеді, сынады. Мен оларға оқты көзіммен қарап қоям: жаратпай отырмын. Жаман болса неге шапалақтады деп ойлаймын. Ақбала қағазына түртіп жатты. Олар сейлеп болған соң, Ақбала шығып, бәріне жауап берді. Біреуін мысқылдап, бірін кекеп, бірін түк білмейтін кып, неше түрлі дәлелдер келтіріп, сыбағасын берді-ау!

Түн боп кеткен екен. Ақбала сөзін бітірген соң, тысқа шықтым. Школға бірге қайтатын серік іздеп, тепкішекте жан-жаққа кез салып тұр едім. Артымнан біреу келіп білегімнен ұстады. Қарасам — Ақбала. Жымыып:

— Сәлеметсің бе!— деді.

Сасып қаддым. Қызарып кетсем керек. Қызарғанымды көріп қоя ма деп тағы састым.

— Школға қайтқалы тұр едім,— дедім.

— Ә, жүріңіз, апарып салайын,— деді.

Үялдым. Бұрын кемесердхң арбасына мінгем жоқ қой. Үялсам да, ештеңе дей алмадым. Маған да кішкене мақтан пайда болды.

Арбасына мінгізіп, қасыма отырып, школға әкеп салды. Жолда:

«Менің баяндамамды естідіңіз бе?— деп сұрады. — Естідім, дедім. - Қалай боп шықты?— деді. - Жақсы,— дедім. Баяндамасын сұрағаны, менің ойымды білгісі келгені, қолтығымнан ұстап таянып отырғаны, көшенің жарық жерінде бетіме жылы қарағаны, — бәрі

де өзімсініп айтқандай, қарағандай жылы көрініп қалады. Қоштарда: ертең театрға барсақ қайтеді?— деді. — Барайын,— деп қаппын. Со күні не екені белгісіз. Ақбала түсіме кіріп шықты.

— Е, көңілің кетіп қалған-дағы!

— Қайдан білейін, кетсе, кеткені ғой...

Ертең кешке уәделі сағатына театрға келсем — есхк алдында аяндап мені /күтіп жүр екен.

Ойынға кірдік. Бірге отырдық. Көп сөйлестік. Оқыған өйелді, махаббатты сөз қылды. Бірдеңе айтып келе жатып: — Сіз оған қалай қарайсыз?— деп менен сұрап қояды. Оған не десем ұнар екен деп қулықпен жауап бергім келеді. Бірақ бүге алмай, өз ойымды айтып қоя берем. - Сіздің пікіріңіз маған ұнайды,- деп қояды. Біздің елді, туған-туысқандарымды сұрады. Тағы да бержебаймен апарып салды. Қолымды жұмсақ ұстап, қайта-қайта қысып айырылды.

Жақсы көрген кісінің тілі айта алмаған нәрсені, көбінесе, қолы айтады ғой. Сен оны байқадың ба, Камила?

— Ол рас,— деп, Камила бір күрсінді.

— Айтпақшы ұмытып барады екем. Театрда әнеугі Балташ деген жігіт те болды. Орны бізден белек еді. Антырақты кезінде біздің қасымызға келіп, екеуі екі жағымнан телмендеп сөйлесіп жүрді. Екеуі екі қанатым тәрізді. Екеуін сермеп ұшып кететін тәріздіміз. Көңілхм көтерілгені сонша, Балташ менің ойлағанымдай емес, недәуір білетін, артық желігі жоқ, сыпайы, есті жігіт көрінді. Өзім әйтеуір солай ойладым. — Сіз ойынға келетін бопсыз ғой! Қалай... ойын ұнады ма?...— деген сықылды, о да сез қатып қояды.

Екеуі бірдей өліп-өшіп жүрген соң, маған азырақ желік пайда болды. Азырақ емес-ау, үлкен желік. Маған қызығып, таласып жүрген секілді көрінеді. Өзім солай жорып қойдым.

Бір күні көшеде Балташ жолығып, қасыма еріп жүріп, бірқыдыру сөйлесті. Ақбала сияқты әдемі сөйлемеді. Кідіріп, кібіртктеп, ыңылдап қояды. Оның сөзі, көбінесе, оқу, тұрмыс, кектем... жайынан боп келді. Қыз жайынан сейлеуге қыры жоқ секілді. Айырыларда қолымды ұстап тұрып: — Сізбен бір сөйлесеінн деп едім. Уақытыңыз болар ма екен?— деді. — Болар,— дедім. Әлгінің ұяландағаны ұнап кетті. Не айтар екен деп ойладым. Әйеддің сондай жеңсігі қала ма?

Үш күннен кейін бір баладан хат жіберіпті:

«Ақбілек жолдас! Уақытыңыз болса, сағат алтыда Марс бақшасына келуіңізді сураймын. Жауабын осы баладан қайыарсыз. Балташ» депті.

— Міне қызық!

— Қызық деймін өзі!.. Ақбалаға көңілім кетіп қалған ғой.

Оның үстіне көлденеңнен Балташтың киліккені қызық болды. Бармайын десем, кеңілі қала ма деп ойлаймын. Әйелдің сондай жерде көрсеқызарланып кететін жыны бар ғой. Өзі жазғытұрым кез еді. Сабағымызды тындатып өтіп: көңілім көтеріңкі еді.

Айтқан уақытында бардым. Барсам жоқ. Әлі келеді — жоқ, өлі келеді — жоқ. Енді қайтайын деп, ренжіңкіреп отыр едім. Жайықтың жиегімен жалаңбастанып, апырандап келе жатыр екен. Күттім.

Келіп амандастым.

— Көп күттірдім бе?— деп кешірім сұрады. Бір жұмысқа алданған екен. Тағы да, кепке дейін сез бастай алмай, қипақтай берді. Бір уақытта жұлып алғандай:

— Кісіге осы үйленген теріс болмайтын көрінеді... Мен өзім бір жолдас іздеп жүр едім...— деді.

— Жоғыңыздың оралғысы болсын!— деп мен жымыдым. Тағы да оны-мұны айтып отырып:

— Сізді менің көңілім ұнатып жүр,— деді.

— Менің күйеуім секідді о да бір топас екен ғой.

— Топас деймін өзі!.. Әлгі бізді оқытатын мұғалім мені оған мақтаса керек. Мен ашып жауап бере алмадым: — ағатайым, жеңгем бар еді. Солардан хабар алған соң, жауап берейін,— дедім. Оны дұрыс көрді. Тағы да жолығып жүрмек боп, шығарып салды. Ақбала секілді қолтықтап ұстауды білмейді: ебі жоқ еді өзінің...

Ертеңіне Ақбаладан хат аддым. Недәуір сөз жазыпты. Маған көптен бері ынтық боп жүргенін айтыпты. «...Енді бұл хатты көңілім сізге әбден кеткен соң жазып отырмын. Сізді өзіме тең көремін. Сүйемін. Сізсіз өмір маған қызық емес. Жауабын беріңіз...» депті.

— Міне, қызық.

— Қызық енді бодды. Мына хатты алған соң, әрі қуандым: ол мені ала қояды деген ойым бар ма? Аржағым сене алмай жүретін. Әрі өзім састым. Көңілім — Ақбалада. Балташты оның қасында қораш көрем. Ақбалаға жауап қайырдым: сөзіңізді дұрыс көрдім. Бірақ ақылдасатын кісім бар еді. Аз күннен соң ақтық жауабымды айтармын. Шыданыз. Ренжіменіз,— дедім. Енді Балташ байғұсты әуре қылмай, көңілін суытайын деп ойлады.

Керуен сарай деген бауда Балташ тағы бір күні сөйлесті. Сол күні Балташқа менің уәде беріп қойған кісім бар еді: өкпелемеңіз,— дедім. Десем де аяп отырмын. Балташ сазарып кетті.

— О кім?— деп сұрады. Айтпадым. Қоймады. Қоймаған соң, айттым.

— Өзім де со ғой деп ойлап едім,— деді. — Бірақ ол жігіт әйел тандағыш еді, оқыған қызды ұнатпаушы еді: баянды болса неғысын...— деді. Менің көңілімді шығаргалы, оны күндегендіктеи айтып отыр ғой деп ойлады. Балташ екпелеп кетті. Кепке дейін жолыққан жоқ.

— Енді қайтсін.

— Екі жігіт таласқанның сондайы жаман. Әуелде қызық көрсен де, артынан адамға ауыр тиеді. «Сен оданжамансың, сені сүймеймін» десе, өзіміз жақсы көрер ме едік? Әркімнің көңілі со да.

Оның артынан Ақбалаға екі-үш жолыгып сөйлестім. Менің: ақылдасатын кісім бар еді... шыдаңыз,— дегеніме азырақ ренжіген екен:

— Оқыған әйел өз жүрегіне өзі би емес пе?..— деп кішкене наз қылайын деді. Әйтседе:

— Сізден басқаға көңілімді бүрмасын. Сізді агатайым мен жеңешем де ұнатады,— деген соң, тағы сенді, өкпесін тастады. Мені: жаным, жарым, күнім!.. деп, кәдімгідей сүйісетін болдық. Ол — күйеу, мен — қалындық: несіне ұялайық? Ақбаладай жары бар кісінің арманы бар ма? Қуанышым ішіме сыймай жүр. Бір жерде отыра алмаймын. Кім көрінгенмен сөйлесіп, күлмейтін сөзге де күле берем. Ол күндер естен қалмайтын, қызықты күн еді.

— Сонсын?

— Сонсын, сүйтіп жүргенде, айға жақындап қалды. Біздің елге қайтатын уағымыз да таянды. Үйден хат алдым. Ақбаланы агатайым да біледі гой: алатыны рас болса ти депті. Қуанып кеттім! Жалма-жан Ақбаланың кеңсесіне бардым. Әнеугіден барып жүретін болғам ғой. Ағатайымның хатын көрсеттім. Жазып отырған қағазын қоя салып, есікті жауып келіп, құшақтап, сүйіп алды. Екеуміз де бақытты боддық. Кешке суретке барып, ең арттағы оңаша ложада отырып, електір сөнгенде, құшақтасып сүйісіп отырдық. Суретті көргеміз жоқ. Бір жұмадан кейін оны-мұнысын қамдап, той қылып, мені пәтеріне біржола апармақ болды.

Ертеңіне Балташтан тағы хат алдым. Хаттағы сөзі: сізге жолығатын үлкен жұмысым бар. Ол сіздің келешек өмірхәзірге де керекті жұмыс. Қайтсе де бір жолығуыңызды сұраймыш,— депті.

Менің өміріме керек неткен жұмыс екен?!— деп таң-тамаша қаддым. Бармайын десем де, тағы көрсеқызарлығы түскір шыдатпады. Ыза болыңқырап бардым...

Барғаннан кейін, амандасып отырып:

— Ақбала сізге жолдас бола алмайды,- деді.

— Неге?— дедім жұлып алғандай.

— Ол өткен уақытта сіз сияқты талай қызға құмар болған. Аяғында жаратпаған, алмаған,- деді.

— Өткеннің маған керекті жоқ,— дедім азғырғалы келе жатқаным білдім.

— Нанбасаңыз, міне оның күнделік дәптері,— деп омырау қалтасынан бір кішкене кітапшаны суырып алды.

— Сіз мұны қайдан алдыңыз?— дедім.

— Жолдаспыз гой, алдым,— деді.

— Жолдасыңыздың дәптерін үрлағаныңыз ұят емес пе?— деп мен қызарып, ашуланып кеттім.

— Оның ұятын мойынға алдым. Осы дәптерде оның бір қызбен жүргені бар: соны сізге көрсеткелі әкеп отырмын. Күйеуіңіздің қандай адам екенін білу әлде сізге керек емес пе?— деді.

— Керек емес,— десем де қызбен жүргені дегені қызықтырайын деді.

— Тындасаңыз, оқиын,- деді.

— Оқи қойыңыз,— дедім.

Оқыды.

— Сол дәптер осы күнге дейін менде жүр. Камила, сен тыңдайсың ба? Оқиын.

Камила: — Қарап отырғанша, оқысаң, оқы, естийік,— деді.

— Оқыған жігіттердің бұл бір — сыры ғой. Әйел туралы олардың ойын білу қызық емес пе? Еркек туралы біз де ойлаймыз ғой.

— Өзі не жазыпты?

— Бір қызбен жүргенін жазыпты.

— Ал, оқы— дегенде Ақбілек ақ кенеп пальтосының омырау қалтасынан кішкене кітапшаны суырып: — Өзім де саған оқығалы ала келіп едім,— деді.

— Камила-ау, дәптерді оқымай тұрып саған айта кетейінші. Ақбала өзі әуелде Семейде қызмет қылған ғой.

— Семейдікі ме еді өзі?

— Ия. Семейдікі. Балташ та Семейлік қой. Семейде тұрғанда, Ақбала үлкен орында болған. Неліктен екенін білмеймін, бір жұмысынан қате тапты ма, Ақбаланы бір жылы қысты күні үлкен орнынан түсіріп, бір үйездік қаладағы школға жіберіпті. Қызметтегі жігіттерді бірден-бірге ауыстырып отыратыны бар ғой. Сол кішкене қалада тұрғанда, Ақбала осы дәптерге күндегі көрген-білгенін жазып жүреді екен. Өзі толып жатыр. Мен саған мына қызыл қарындашпен белгілеп қойған жерлерін оқимын.

— Ал, ия.

«Февраль — 5. Дуйсенбі.

...Школдан қайтып келе жатқанда Күлән қасымнан өтті. Мен оған жолыгудан қашып жүрмін. Бірдеңе айтқысы келді ме деп ойладым... Әбікен қатын алу жағынан сөз қозғады. Бір өсек естіген екен деп жүрдім. Мен оқыған қыз туралы пікірімді айттым. Ол күліп өз ойын білдірмей кетті...»

— Күләні кім?

— Күлән — Ақбаланың құмар болатын қызы. Тындай бер.

— Қыздан қашқаны несі?

— Кім білсін?.. Араларында бірдеңе болғаны ғой.

«Февраль — 6.

Мен қайтып келе жатқанда, Күлән мен Жәкім сөйлесіп, күлісіп

келе жатты. Күләнді кеше де бір жігіт алдынан шығып, ертіп апарып салып еді. Сол тағы кездесіп, соңыша еріп кетті».

«Февраль — 7.

Исполкомға барып қайттым. Қапай баяндама жазып отыр екен. Тұяқ деген пелшер, тағы бір оқыған жігіт келді. Қаратау елінде партия тақырыпты кедей ауылнайларға еңбек, көлік салығы аудары салынса керек...»

— Мұның керегі жоқ. Мұны неге белгіледі екен? Міне жерін оқиық:

«Февраль — 9.

Қапай келді. Көшеге шығып жүрдік. Садық жолықты. Әңгімелестік. Тергеуші Жақыпұлы пара алып, Сексентаевті залогке шығарыпты...

— Ойбай-ау! Бү да емес. Тұра тұр. Міне біреуін оқиық.

«Февраль — 11.

Осы күні өміріме керекті нәрсе — өмірлік жар сықылды...

— Е, осы екен?

...Жанымда сүйген жарым болса, қызметке бір беткей, алаңсыз. қарар едім деймін. Көңіл алаң боп жүргенде, іске құлқым соқпайды. Бір нәрсем жоғалған, бір мүшем жетпеген кісідей, сыңар жақ боламын да тұрамын...

Кешке Ақымдікінде қонақта болдық. Күләндар да келді. Еркектер оны-мұны сөйлесіп отырды. Мен әңгімеге кіріспей, солғын отырдым. Күлән шашын бұйралап, жақсы қызыл кофтасын киіп келіпті...

— Коптасы немене?

— Мынадай омырауша көйлек,— деп Ақбілек өз көйлегін көрсетті.

...Бұрын ондай киім кимегендікі ме ұялған, сезіктенген кісіше қызарып отырды... Ол бұрын шығып кетіп еді. Біраздан соң мен де шығып, артынан келе жатсам, ілбіп келеді екен. Мен де ақырын жүрдім: мені күтпек болса, тоқтар деп ойладым. Ойлағанымдай тоқтады.

— Қарашы, еркектер ылғи сынап жүреді-ау!

— Е, өзіміз де сынамаймыз ба?.. Аржағын қарайық:

...Ол сөзді бұрын бастады. Мен қысқа, салқын жауап бердім. Хаттарымды сұрадым. Оған жат көрінді ме, күлген, білдірмеген болып, басқа сөзге бұра берді. Менің хаттарымды қайтаруды сұрағанымды Х. қаласының өсегінен болдыма деп, майдалағысы келді. Мен: Х. адамдарымен танысқым келмейді - дедім. Ол: қыздармен де ме?— деді. - Қыздармен де - дедім. Ол мұны күткен жоқ еді: танданды. Көшеде біреу келе жатыр екен: қош, деп, айрылысып кеттік».

— «Қы» қаласы дедің бе? Онысы немене?

— Онысы: қаланың атын қысқартып, бір қарыппен айтқаны ғой.

«Февраль — 12.

Күлән күнде екі-үш серігімен сенекте қолтықтасып, сөйлесіп, сыңқылдасып жүруші еді. Бүгін көрінбеді. Класынан шыққан жоқ. Сабакпен шұғылданса керек. Көңіл күндегідей емес қой. Әйтседе іштегісін білдірмейтін әйел».

«Февраль — 14.

Екінші басқыштың балалары үйірме ашып, іс қылмақ екен. Іс қылмаған соң бұрынғы басқармасын түсіріп жаңадан сайлаған екен, бұрынғылар орыс балаларын, самогон беріп, азғырыш алып, жаңа басқарманың жиылысын қуып таратыпты. Төбелесе жаздапты. Бұрынғы басқармадағы бай балалары болса керек. Бұлардан қандай жақсы адам шығар екен?..»

— Мынау басқа нәрсе боп кетті ғой.

— Ия. Мұны неге белгілеп қойды екен?

«Февраль — 16.

Х. қазақтары - әрқайсысы келіп, оны-мұны айтады: маған сөзін сөйлетпек, мені керегіне жаратпақ, өздеріне кісі қып алмақ, Қапай менің жолдасым болғанға, көңілдегісін істетіп береді деп, дәмеленеді. Қазақтың та лай былық жұмысы бар. Кхмдікі дұрыс, кімдікі теріс екеніне көз жетпейді. Кімнің сөзін сөйлерсің?.. Келіп отырған соң, тыңдайсың. Шық!— деуге ұяласың. — Мұнысы керекті сез екен — оқып шығайық:

Және елдің сырын білгім келеді. Сондықтан ғана тыңдаймын. Әйтпесе, ел қазағының толып жатқан шатақ жұмысына кірісе берсем, тұтынған максұттарым далада қалады ғой. Бірақ қазақтың кіріп-шыққаны да зиян ба деп ойлаймын: сырттан кім көрінгенге иемденіп, арқаланып, бұтып-шатады. Жолатпайын десен, жаман да болса, бұзық та болса, өз елің ғой деп ойлайсың. Елден безген соң — бір орыс болғанын».

— Онысы да рас қой.

«Февраль — 17.

Х. қаласындағы азаматтардың бір өзгеше мінезі: саты арқылы болмайтын нәрсе жоқ деп біледі. Ісінің ақтығына сенетін кісі жоқ, сатыға сенеді. Жауыздықтың тиылмауына бұ да бір себеп.

Әжептәуір бір оқыған жігіт; абақтыдағы пәленшелерді кепілге шығарып алыңыз,— деп, маған хат жазыпты. Міне қызық».

«Февраль — 27.

Қадиша жеңгей (Күләннің жеңгесі. Күйеуі Семейде қызметте ғой) шақырыпты. Қапай екеуміз бардық. Көр-жерді сөйлесіп отырып, сағат он бірде қайттық. Күлән бізге самса істеп, ас үйде жүрді...

— Е, мұнда Күлән бар екен?

Шой жасап құйып берді. Беті қызарыңқырап, қолын сүртініп,

шашын түзеп, қымтырылыңқырап отырды. Үстел ортасындағы лампы екеуміздің арамызда еді. Лампаны іргеге таяп қойды. Лампы олай қойылғанда, ол самауырдың көлеңкесіне түсуші еді. Мен жарықта калушы едім. Лампыны алып, оның орнына жент салған кішкене тарелкені қойды. Бізге жақындатпақ. Бұдан мен үш түрлі мән шығардым: 1) Өзін самауырдың көлеңкесіне түсіру үшін, 2) Жентті бізгежақындату үшін, 3) Арамызда лампы қалытқы болмас үшін қойылу керек. Бастапқысы болса да теріс емес: от басына қызарып, сыны бұзылып келген түрін жасыру да — бізге жақсы көріну. Жентті кім болса, соған жақындатады ғой. Соңғысы болса да, одан да жақсы».

— Тү-у-у! Бір лампыны козғағанның өзін сонша сөз қылғанын!

— Еркек тіпті уақ нәрсені де андиды ғой. Жақсы көрген-дағы.

— Иә, тағы.

— Мхне.

«Март — 10.

Таңертең төсекте жатқанда, бір ой келді. Күләннің маған көз қарасын білу керек. Бұл күйде жүре беру мүмкін емес. Бірдеңе іздеу керек, істеу керек. Әйтпесе, іштей тынып өлетінмін. Қапайға ақылдастым. Ол жеңгесі арқылы сөйлесуді қолайсыз көрді. Арамызда жүретін бала арқылы білуге болмаса, өзімен сөйлесуге бел байладық».

— Өзі әлі сөз байласпаған ғой?

— Солай ғой.

«Март — 12.

Қапай кеше кешке барған еді. Ойлағанымдай түк бітіре алмай келіпті. Жәкім болыпты: сөйлесе алмапты.

Сәскеде он бір жарымда тауға — аңға шықтық. Сейілге десе де болады. Бізбен бірге Қадиша жеңгей, Күлән, Жәкім, бір орыс пелшер және Қасен болды. Қыздармен жарыстық, сөйлестік. Қапай Күләнмен сөйлесіп келе жатты. Мен Жәкіммен біраз жүрдім. Түсіріп алған камшысын алыш бердім. Бүддіргелі камшымды айырбас қылдым...

Қайтарда Күләнмен біраз сөйлестім. Бұрынғы қалжыңы, күлкісі. «Оқимын... пәлен-түген...» деп, жарытып жауап бермеді. Ойлаймын: сезімі күшті әйел емес: әулікпейді, қызбайды. Қанша ақылды, одеptі, білімді, есті болғанмен, әйелге жарастықты сипат сезім ғой. Сезімсіз әйел — иіссіз гүл. «Оқимын. Күйеуге тисем, оқи алмаймын» дегені не деген сөз? Оқу — ақыл тілегі. Сүю — сезім тілегі. Онда не сүю жоқ, не сезім кем, немесе ақылы басым... «Сүймеймін» деуге ауызы бармайды: көңіл жыртқысы келмейді. Оқуды сылтау қып, аяқсытып, сүйретпек шығар. Сезім (сүю) өзгенің бәрін жеңу керек емес пе? Үга алмадым. Хат жазып, ақтық сөзді айту керек.

Кешке бір кекселеу қазақ қатыны келді. Бәйке деген мелисенердің шешесімін деді. Отырған соң: — Жаушы боп кеп отырмын,— деді. Менімен жақын болғысы кеп (маған тигісі кеп), пәленше деген байдың қызы жіберіпті. Күйеуін менсінбей, қаладағы Әбікен деген үшітел ағасының үйіне келіп жатқан. Жасырақ ақ шұнақ қыз еді... лақ секілді. Әлде Әбікеннің маған қатын алу туралы сөйлей беретіні: өз қарындасын бергісі келді ме екен?.. Әлгі қатынның сөзіне сенер-сенбесімді білмедім. Х-ның бір қулығы ма деп, сактандым: — Қыздан белгі хат әкеліңіз,— дедім. Қулық болса, білінер. Әйтпесе шын шығар».

— Қыз да жігітке сөз салады екен!

— Күйеу керек болғансын қайтсын? Әлде Ақбаланы сүйген шығар. Өмірдің өзі де қызық қой! Ақбаланы әлде бір қыз жақсы кереді. Ақбала Күләнді жақсы көреді. Күлән әлдекімді сүйеді?.. Мен де сүйттім ғой... Басқа сөзді қойып мынаны оқиық.

«Март — 13.

Бүгін Күләнға хат жаздым. Өткеш алмасам неғылсын...

Аңға шығу сырт жағынан Караганда онша қызық болмаса да, көңілде недәуір әдемі сурет қалдырыпты. Таңертең төсекте жатып, көзіме елестеттім.

Тау. Тау ішінде бір белден бір белге созылып жатқан шанының ізі. Бірі ой, бірі қыр. Тау беті, жолдың екі жағы орман. Аппақ сіреу қар. Аңшы бастанып киген брезент сулығымыз, мойында кос ауыз, астымызда қылан үрған, ағылшын ертоқымды аттарымыз, артымызда сыңқылдап күліскен қыздар, мықырайған Жәкімнің бөксесі ерге сыймай, қорбиып, пәлтесі тырысып, үрген местей қоқиып, аяғының басын аттың қолтығына тығып атқа отырысы: қолындағы қамшыға, тізгінге ие болмай, қолбағын кие алмай келе жатқаны, Күләннің қазақша ықшам күпі, түлкі тымақ киіп, атқа ерекше қаздырып отырып, атын шаужай қақтырып аяңдатқаны, жарысқанда тақымы қозғалмай, етегі шашырамай, артымыздан жетіп, басып озып, бірдеме деп тісі ақсиып күліп өткені. Қадиша жеңгейдің барлық көмейін көрсете қарқылдағаны; пелшер атынан айырылып, атты мен қуып, шоқанақтағы қалың қарға омбылап ат-матыммен жығылғаным, үсті-басым қар боп, аунап түрегелгенде Күләннің күліп, қашқан атты қайырмалап ұстағаны, қайтарда екеуміз тізе қағысып келе жатып сөйлескеніміз. Күлән жеңгесіне: жорға салыстырындар,— деп, Жәкіммен екеуін оздырып жіберіп, менімен оңаша қалғаны; біз Жәкімнің атын, отырысын қожалар сияқты деп мысқылдағанымыз; Қадиша жеңгейлерді артынан қуып жетіп: келіңіз, аударысайық,— деп, қолымыздан тартысқанда жеңгейдің еңсеріліп түсіп қала жаздағаны,— бәрі қазақтың еркіндігін, қыз, бозбаланың ойын-күлкісін кезге елестеткендей, көңілге бір түрлі тәтті, жүрекке бір түрлі жылы эсер қалдырыпты...

Кешке Қапай екеуміз ойынға бардық. Күлдық дәуірінен бір бөлімді— драма қойылды. Қадиша жеңгей, Күлән, Жәкімдер де келіпті. Күләнға анда-санда қарап отырдым. О да ойланған кісідей, кірпігін салмақпен қағып қарай берді. Бізді шығарып сала ма деп, ойлады білем, жеңгесі мен екеуі жұрт шығып жатқанда, есік алдында аялдап тұр екен. Қапай үйіне қайтатын болған соң, олар кешегі орыс' пелшермен еріп кетті.

Орыс пелшердің Қадиша жеңгеймен қалжыңы, көзқарасы жаман. Күйеуі жоқта бірдеңе қып жүр ме екен? Әйелге сенім де жоқ...

— Қойшы, орыспен не үйтсін? Еркектер де өсектей береді екен.

— Қадиша оқыған әйел болса керек, кім біледі. Балташ рас дейді. Оны қоя тұрайық:

«Март — 15.

Тыныс кезінде тысқа шығып ем, қатар есіктен Күлән жымың етіп, жылт етті. Ымдап мені шақырды. Жолықтым. «Хат жазсам да, әкеле алмадым. Және жазумен айта алатын емеспін. Ауызша сөйлессек екен деді. Қашан, қай жерде сөйлесуді айтыстық. Мен:

«Жеңгең біле ме?»— деп едім; — «Білмейді»,— деді. Уақытын өзі айтпақ болды».

«Март — 16.

Бүгін түсімде Күләнді көріп, сөйлесіп, сүйісіп жүрмін. Ғылымда: адам түсінде өңінде көп ойлаған нәрсесін көреді,— дейді. Ендеше, менің ойымды, еркімді ол билеп, аударып жүр екен. Мен өзімді талай ауыздықтамақ болдым. Өзіме өзім ұрыстым. Өзімді сөктім, сынадым. «Сүйгенің бекер, алдап, алданып жүрсің. Құмар болатын не бар?» деп, өзімді тоқтатпақ болдым. Оның да мінін көрейін, жек көрейін, безейін деп ойландым, талпындым. Өзімді түзетпек болып, өткендегі жаман істерімді еске түсірдім. Оқыған қызды алғанмен бақытты болмаймын деген пікірді ойыма келтіріп көрдім. Қалай талпынсам да болмады. Талпынған сайын, торға түскен қаршығадай, шырматылып орала беріппін. Менің қол-аяғымды байлап ұстап алыпты. Ол тор — Күләнға ауып кеткен көңілім екен...

Оны мен түсімде көргенім бүгін бе? Биыл ма? Есімде бар: еткен жаз осы қалаға келерде де көрдім. Онда ол үстінде күпісі бар, күжірейіп, қырындап өте беріп еді. Биыл Орынборға жүрерде тағы көрдім. Онда тағы түзу қарап сөйлеспеді, адам әйел аңсағандықтан кіре беретін шығар деп, өзімді жұбаттым. Оның бәрі бос жұбаныш екенін енді біліп отырмын.

Онымен жолығамын, сөйлесемін дегелі бақ үміті көзге елестегендік пе, келешектегі жақсы өмірдің суреті қиялыма келіп, өзімді әлде қайда сүйреп өкетті. Қазір жүрегімде қан қайнай бастады. Кеңілім алып-ұшып бір жаққа кететін тәрізді. Тәубе, тәубе... Асатпай жатып күлдық демейінші».

- Байғұс-ай! Қайтсін! Құмар болған екен...

— Камила-ау! Тіршіліктің сәні де құмарлықта ғой. Құр атқа мінгендей көңілің бір серпіліп кетеді ғой!

«Март — 17.

Школға бардым. Оны көрдім. Жәкім екеуі тұр екен. Басымды идім. «Мен — сенің құлыңмын» дедім ішімнен. Ол көзін жаутаң еткізді. Неткен сүйікті, жылы көз!

Оның көзінен шыққан сиқырлы жіптің бір ұшы менің жүрегіме жалғаулы. Көзіне көзім түссе, сиқырлы жібін шертіп, жүрегім селт еткендей болады. Сиқыр жібін шерткені, қобыздың нәзік шегінен шыққан майда күй секілді, жүрекке жылы тиеді, жанға ләззат береді. Әттең өкініш! Жанға жайлы майда күйін ұзақ шертіп тұрмайды. Бір қағып қалады да, ғайып болады. Күйлі қобызға бір шерткен де қанағат: ол шертісте күйлі қобызға үн (тон) беріледі; қобыз үн шығаруы-ақ мұң; мұнды тәтті күйін қозғап ала жөнеледі; талай қияға соғады, тербетеді, әддиелейді жүректі. Күй дәуірлейді, сорғалайды, жаяулайды. Бейне күйіп жүрген су жүзіндей толқыңдап, жыбырлап, сыбырлап барып басылады...

Бүгін ол сағат алтыда жолықпақ. Мен сағатқа қарай беремін. Бір баланы көшеге жіберіп, андытып қойдым. Минут еткен сайын жүректің соғуы жиілене түседі. Енді жарты сағат қадды. Міне жиырма бес минут қалды. Уақыт қалай ұзақ! Не істерімді білмей, күнделігімді алып жазып отырмын. Енді бір жиырма бес минутта ол көрінсе, келсе, жолықса, жымыып қараса, «Саламатсыз ба?» деп, қолымды ақырын ғана қысса, содан әрі не болмақ?.. Қазір басыма ешбір ой тоқырап тұрмайды... Бірден бірге көшіп отыр... Не жазарымды білмеймін... Ол келер, ә? Бір бөгет болмаса, келер... Әлде келмей қала ма? О да мүмкін... Қазір ол не істеп жатыр екен? Әлде сағатқа о да қарады? Әлде киініп жатыр? Әлде айнаға қарап тұр? Әлде, әлде... Сағатқа тағы қарау керек... он сегіз минут қапты... Қой, уақыт өтіп кетер. Тысқа шығу керек әлде оның сағаты ілгері шығар...

Сағат түнгі 12.

Мана тысқа шығып, бұрышта күтіп тұрдым. Бала келе жатыр екен. Баланың жүрісіне қарап, бал ашып тұрмын. Шыдай алмай, оган қарсы барып білдім. «Үйінен шықты» деді. Жөнелдім. Ар жағынан «Нардомға» о да келді, мен де келдім. Алдымыздан бір орыс шығып, билет сұрады: ертең ойын болмақ қой. Біраз тұрдық. Көшеде үш-төрт шәкірт көрінді. Ол «Нардомның» ішіне кірді. Сахна жаққа жасырынды, састы... Бірге оқитын жолдастары ғой: өсектен қорқады. Біз басқа есіктен көшеге шығып кеттік.

Көбінесе жай сөз сөйлестік. Х. қаласының өсегі, әркімнің біз туралы сөзі, менің оқыған қыз туралы пікірім... Мұнда келгендегі бір мақсұттым... тағы сондай жанама сөздер. Аяғында пердені ашу керек дестік. Көбірек сөйлесу үшін бір жер керек болды. Ол бір

күні біздің пәтерге келмекші болды. Бірақ үйлеріңіздегі балалардан сыр шашылып кетпесін деді. Екеуміз көп сөйлесетін кісідей болсақ та, сөйлесе алмадық, үйлестіре алмадық. Керекті сөз аузымыздан шықпады. Жүрек сырын көзбен ғана білістік. Мен қайтам-қайтам деп келе жатып, қас қарайғанда үйіне жеткенше еріп барыппын».

«Март -j 18.

Ойында болдық. Ол келді. Бұрынғы орнында отырды. Мен қарай бердім білем: жеңгесі маған: кейінгі қатарға отырасыз ба?— деді. Ол кейінгі қатарда еді. Орын ауыстырдық. Сондай құмартыштын, ол қараса менде тағат қалмайды. Сондай құмартып отырған көңілді антырақты кезінде үш-төрт шөкірт бүзды. Олар оны жібермей, қамалап сөйлесіп тұрып алды. Біреуі баяғы шығарып сала беретін жігіт. Не сөйлескенін білмедім. Бірақ оған жағымды сез емес-ау деп жорыдым.

Ойын басталған кезде ол келіп жеңгесіне сыбырласты. Жеңгесі ренжіп отырды. Х. қаласында тұру керек емес, кету керек деп, маған да айтты. Мен де бұл қаланың адамдары бұзық деп жамандадым.

Жеңгесімен екеуміз орын ауыстырдық. Мен оның қасына отырдым.

Қапай екеуміз оларды үйіне апарып саддық.

Баяғы шығарып сала беретін сары бала біресе алдымыздан, біресе артымыздан шығыш, қасқырша торыды да, бізді сақ күзетші деп үқты білем, бір уақытта шылымның отын алдымыздан жарқыдатып, шашып, жанап ете шықты. Мен: — мынау кісі ертей ме? дедім. Ол: — сонша аямай не ғыпты? Кісі аяушыл болу керек емес пе?— деді. Мен ол мейірімді екен деп ойладым.

Мана сөйлесіп тұрғанда, Күләнді біздің пәтерге барасың деп, сегіпті (онысы есек). Және олар (шөкірттер) наурыз жасамақ екен. Күләнді соған шақырыпты. Күлән олармен қатынасын үзгісі келмейді: бірге оқып жүрген жолдас қой, өсектей береді,— дейді. Олар онсыз да есектемей жүр ме? - Япырай! Сіздікіне енді қалай барамын?— деді. Мен оларды елеме десем де, болмайды. Не ғажап?! Солармен не қатынасы бар екен?!».

«Март — 19.

Мұнда «Қаланшаның» сағаты бір дұрыс соғылмайды. Қасынан етіп бара жатқан кісіден: - Қай уақ болды?— деп сұрап соғады екен. Мұндағы оқушылар неткен кергенсіз: екі бала сөйлескенде: іспектакіл бола ма? Болса, ойнасшылармен (орысша бл...дармен) жүреміз бе деп ойлап едік депті, (онысы жолдас қыздары; ішінде Күлән да бар)».

«Март — 21.

Әбікенде қонақта болдық. Қымыз іштік. Аса қызық болмады: екі қыз (Күлән мен Жәкім) жолдастарының наурызына кетіпті.

Күлән оларды жамандайтын, жек көретін. Жек көре тұра олардың сауығына кеткенін не деп білу керек? Оларды сыйласа жамандамас еді. Бұл қызда бет болмағаны ма? Қайратсыздығы ма? Өсектен қорыққаны ма? Жақсыны жақсы деп сүйіп, жаманды жаман деп жиренбеген кісі — ешнәрсені талғамайтын, тұтыңған жолы жоқ адам болу керек қой. Менің әспеттеп жүрген періштем осындай болды ма? Қайғы... бұдан үлкен қайғы жоқ. Өзі не дәлел айтар екен? Көреміз».

«Март — 22.

Кешке сол үйде болдық. Қыздардың наурызы туралы сөйледік. Жеңгесі бізге қосылып, олардың барғанын теріс қылды. Күлән өз ісінің қате екенін мойнына алды. Жеңгесі әдейі Қапаймен сөйлескен боп отырды. Біз пештің қасында түрегеп тұрып, азырақ сөйлестік. Мен біздің пәтерге келуін сұрадым. Ол өсектен қорқа береді, осы қаладан кеткен соң... дей береді».

«Март — 24.

Сағат алты жарымда шkolға жиналысқа бардым. Жиылған жоқ екен. Есік алдында біраз тұрдым. Қасында бір кішірек бала бар, бұрыштан Жәкім шықты, қолында шиыршықтап ұстаған қағазы бар. Жасы он тоғыз, жиырмаға келіп қалған қыз гой. Ол туралы өсек аттың қара қапталынан. Бозбаламен жүрем деп сабаққа ере алмай, бір орыс үшітелінен даярланып жүр деп естігем.

Мені көріп, қасындағы баласын бір жаққа жұмсады. Баласы кетіп бара жатқанда, дауыстап: Күлән да, Мәдише де келді деп айт!— деді. Ол — маған естірткені.

Орыс қыздары қасынан бозбала өтіп бара жатса, өлгенше қызық сез айтып келе жатқандай, бозбала қарасын деп, саңқылдап сөйлесіп, қаңқылдап күлетін еді. Жәкімнің мына саңқылдауы аумаған солардың мінезі. Бұзылған қыздардың барлық сыртқы мінезін жаттаған да қойған. Саудагер әйелдер еркекке жұғысқысы келсе, не тамағын кенейді, не көзін қысады, немесе сондай бір айқын белгі береді. Мына қыздардың өтірік күлуі, саңқылдауы да соның ағайыны гой. Япырау! Оқыған қыздардың бәрі осы боп кеткені ме? Сызылған қыз қылығы бола ма?».

— Онысы рас-ау! Оқыған қыздар тіпті еркекті өзі шақырып тұрады гой.

— Бұл енді орыс қыздарының мінезі. Біздің қыздар да солардан тәлім алады гой. Сынық екеш сынық та жұғады дейді.

— Сүйткенмен кішкене иба керек қой.

— Әрине.

«Март — 26.

Кешке сағат алтыда Күлән біздікіне келді. Есікті жауып алып көп сөйлестік. Өткен өмірді, өсекті, мінезді, махаббатты, келешек планды, - бәрін айтыстық. Аяғында сүйісіп айырылды. Ол сезінің аяғын ағасына сілтей берді: Мені оқытқан сол еді. Оның

еңбегін зая қылғандай болам той,— деді. Және оқи түсемін деді. Мен екеуін де себеп емес дедім. Шын жүрегіннен шыққан бір ауыз сөзің керек дедім. Оған келесі жолы жауап бермек болды. Өзі ұялып, қысылған іспетті, қызарды, терледі. Мен де күшактап, қысып, терлеттім білем: көңілде тәтті эсер қалдырды.

«Еңбекшіл казак» келді. Бернияз бір қызбен екеуі атылып өліпті. Қайғылы хабар. Жігерлі жас ақын еді: аяныш!.. Қандай себеп болды екен? Қазақта өзін өлтіру сирек болушы еді. Мынау бір танданарлық іс. Әлде мастық, әлде махаббат, әлде алдану, әлде жауыз тұрмыс... Әйтеуір бір ауыр күйік биледі ғой. Өмір шіркін қалай шолақ (?)».

«Март — 28.

Белинский айтқан екен: «Қиялдан шыққан махаббат таза жүректен шыққан махаббаттан ауыр, жаман болады. Қиял махаббаты жүрекке түссе, ауыр тас түскен секілді, қозғалтпайды, жанышады, улайды деп. Сол рас па деймін. Сарғаю, күйіну, — жүрек қатты ауырады».

«Март — 29.

Кешке Қадйша жеңгейде болдық. Ай жарық, күн жылы еді. Көшеде қыдырдық. Күләнмен сөйлестім. Өз пікірі жоқ: «Мария Алексей қызы не айтар екен?» деген секідді, аға-жеңгем не айтар екен, қалай қарар екен дей береді. Жарымадым. Оқыған қыздың оқымаған қыздан айырмасы болмағанына кейідім. Бір қыс ораза ұстап, босқа әуре болған екем деп, қынжылдым».

«Апрель — 4.

Қапай хат жазып, ғашық боп жүретін Марияш деген қыз Күләнға: Акбала маған хат жазды,— деп мақтаныпты. Мен жазбағанымды, жазбайтынымды дәлелдедім. Қапай менің сырлас жолдасым. Ол Марияшты алам деп жүретін. Қапаймен оның жүргенін Күлән өзі де көрген. Мен: ол өсек болар; сенімен арамызға жік салмақ ойы бар шығар; әйел күншіл келеді гой. Маған нанбасаң, менің оған жазған хатымды көр, сұрап ал...— дедім. Әйтседе нанбағандай болды. Күлән өтірікке, өсекке нангыш көп қыздың бірі екен деген күдік пайда болды».

«Апрель — 6.

Ыбырай мұғалімде қонакта болдық. Әйелдерді де шақырыпты. Әйелдер белек бөлмеде отырды. Ойын бастамақ болды. Орыстың белбеу соқ (жгут) деген ойынын ойнадық. Әйелдердің белгілегенін тауып қоя бердік. Олардың кімі кім болғанын уақ балалар бізге жеткізіп тұрып еді. Таба алмағанды ескен белбеумен ұратын ойын еді. Қыздар белбеу жеген соң, ашуланыш, ойнамады. Ойынды бұзған Күлән болды.

Әбікен маған сыбырлап сыр айтты. Әнеугі ойында Күлән Сарбаламен оңаша жерде сөйлесіп тұрғанын Мақан деген бала көріпті. (Мақан өтірік айтпайтын таза бала). Сарбала жай сөйлеспепті, қолы

бір жұмсақ жерде тұрыпты. Жәкімнің түнде ағаш ішіне бозбаламен қыдырып кететінін айтты. Жәкім мен Күлән қосақтаулы тайыншадай бірінен-бірі айырылмайды. Күләнға «Онымен неге жүресің» дегенде: «Сабактас, жолдас болғасын...» дейтін. «Сарбаламен неге жүресің?» дегенде де үндей алмай қап еді; безерленіп еді, ұялмап еді.

Марттың жиырма жетісінде Күлән Сарбаламен екеумізге кезек қарап, қызарандап отырғанын ішім жек көріп еді. Екеумізді салыстырғандай немесе екеумізді алдағандай көрініп еді.

Енді соның бәрін қорытқанца, Күләннің таза қыз еместігі анық боп шықты.

Мақанға Сарбала мақтаныпты: 21-жылы Күлән Жәкімдікінде тұрғанда оган бозбала кез салмаушы еді. Сол кезде мен жақын болып едім. Содан бері жақынбыз... Ерлі-байлы кісідейміз. Оқуын бітірген соң, екеуміз қашпақпыз. Басқа қалаға кетпекпіз. Мен қатынымды тастамақпын... — депті.

Оган да нанбас едім: менің Күләнға жазған хаттарымды Мақан Сарбаланың қолынан көріпті.

О да аз болғандай, саяси бөлімінің бір агенті Күлән мен Сарбаланы базардың қасындағы әйнегі жоқ ескі үйден түнде ұстап алғанын Қапайға айтыпты. Қапай — исполком бастығы. Анау агент оган сырын айтып жүретін.

Сорлы басым! Мұнша алданармын ба? Арып-шаршап, шелдеп жүргенде, табылған бір жұтым суыңа ит сарып кетсе, кандай болар едің? Мен де сондай күйге түстім. Сүйген адамның мінін көрмейді деген рас екен. Япырым-ай! Мұнша адасқаным қалай?!. Енді оқыған әйелден үмітім кесілді. Есіл таза жүрек, есіл жігер, есіл уақыт қор болған!..»

«Апрель — 8.

Күләнға хат жаздым: *«Құрметті Күлән! Кететін болғандықтан хаттарымды тағы сураймын. Бұл тілегімді берерсіз деп үміт етем. Қош болыңыз».*

Ол жауап қайырыпты:

«Сіздің барлық хаттарыңызды жыртып тастағам. Наныңыз. Күлән».

- Міне, Камила, сен айтшы, кінә кімде? Ақбалада ма, Күләнда ма?

- Күләнда гой деп ойлаймын.

- Мен де сонда гой деп ойладым. Балташ бұл әңгімені менің көңілімді Ақбаладан шығарғалы оқып отыр гой деп: «Мұның несі бар? Ақбалада жазық жоқ. Ондай жұмыс кімнің басынан өтпейді?» дедім. Балташ оган да болмады. Ақбаланың тағы бір жаман істерін айта бастады. Мен күйіп кеттім. Не болғанымды білмеймін. Балташты өзімнен біржола түңілтейін деп, ертеде басымнан еткен оқиғаны айтып саддым...

— Несі бар? Мен де қыз емеспін. Мені орыс алып қашқан. О түгілі мен бала да тапкам,— дедім. Балташ танданып, ежіктеп сұрады. Тындап болды да: «Мұны айтқаныңыз жақсы болды!» деп қош айтысып кетіп қадды.

— Әй, бекер айтқан екенсің: еркекке сенім бар ма?

— Артынан өзім де ойландым...

— Ал, сойымен?

— Сонымен, арада бір күн өтті ме, білмеймін. Ақбала мені шақыртып хат жазыпты. Марс бауына тағы бардым.

Бұрынғыдай емес, Ақбаланың қабағы келмейді. Көп бөгелмей-ақ: «Бұрың сен басыңнан еш нәрсе кештің бе?»— деп сұрады. Сасып қалдым: «Жоқ»— дедім. Кешегі сөзді Балташ жеткізгенін сезе қойдым.

— Танба, Балташқа айтыпсың ғой. Ондай іс әркімнің басынан өтеді. Маған сенің шын айтқаның керек. Бүгін жасырғанмен түбінде ашылмай тұра ма? Сонда маған не бетіңмен қарайсың?— деп, түсіндіріп бірталай сез айтты. Ойланып отырдым да:

— Рас еді,— дедім.

— Олай болса, сізді маған тағдыр жазбаған екен. Мен сізді қыз екен деп жүр едім,— деп Ақбала тұрып кетіп қалды. Өз бармағымды өзім шайнап кала бердім.

Аң-таң боп, сіресіп отырып қалыппын.

Мен аңырып, жын соғып кеткен кісіше мелшиіп отырғанда, қайдан андып тұрғанын білмеймін, Балташ жетіп келді. Мен теріс қарап кеттім. Отырып, маған кеп сез айтты. Сөзін тындағым келмейді. Ит етінен жек көріп отырмын. Аяғында өзінің мені тәуір көретінін сөйлеп келіп:

— Сенің өткен күндегің маған керек емес, адамшылығың керек. Өткенге сен жазалы емессің. Сен тисең, мен сені аламын,— деді.

Көзімнен жасым қалай шығып кеткенін білмеймін, жылап, Балташты мойнынан құшақтай алыппын.

Сүйтсем — Балташым шын ақылды жігіт екен.

Ертеңіне барып ЗАГС-ке жазылдық.

— Апырмай! Жақсы болған екен!

— Несін айтасың!.. Айтпақшы «ЗАГС» дегеннен шығады-ау. Жазылуға барсақ, баяғы менің бетімді ашатын қара мүрт орыс сонда қызмет қылады екен.

— Ой, жасаған-ай!

— Менің атымды естігенде, бетіме қарай қалды. Балташ көрхп қоя ма деп, қырындай бердім. Көзі ішіп-жеп барады.

Шыққан соң, артыма қарасам — қара мүртым аузы аңкиып, мойны кисайып, артымнан қарап тұр.

— Не ғып мұндай боп қалды деп ойлады ма екен?

— Кім білсін... Көзіме жылы ұшырап кетті. Мен «Кештім»

дегендей, әнтек басымды изедім. Ол шашын уыстай алды. Өкінді ме, кім білсін...

— Адам көре береді екен-ау!— деп Камила тамсанды.

— Тірі кісі не көрмейді дейсің?— деп Ақбілек те күрсінді.

— Күйеуің қайда?— дегенде:

— Күйеуім осында. Бірге келдік. Демалысқа елге бара жатырмыз,— деді.

Содан кейін екеуі тамсанысып, қайыққа қарай тартты.

«Нұр Зайсан» екі өкірді. Сәнді киімді әйелдер барақоттан жүгірісіп шыға бастады.

Басында жіңішке жиек ақ пике панамы, аяғында еркек өкшелеу ақ брезент башмақ, үстінде ақ кенеп пәлте, бойына киімі күйіп қойғандай, ақ күба, қара көз әйел палубаның шарбағына сүйеніп, пірістандағы жыбырлаған жұртқа кез салып тұр еді.

Барақот өкіргенде, бірінші кластың әйнегіне барып, бірдеңе деді. Кідірмей үш жігіт тысқа шықты. Үшеудің ортадағысы Балташ еді. Қасындағы екеуі: бұрын бірге оқып, бірге қызмет еткен, бұл күнде әр жерде қызметте жүрген Сәулебек, Қанаш деген жігіттер еді. Анау ақ киімді әйел Ақбілек еді. Жолдастары үш-төрт күннен бері Балташты қонақ кылып, бауға, аралға бірге қыдырып жүрсе де, әлі де қамтамасы қалғандай, барақот үстінде әңгімелерін аяқтатып жүр еді. Балташ жолаушылық кәдесін қылып, оларға сыра ішкізіп шыққан соң, үшеуі тағы да сөйлесіп, бараходтың түмсық жағына қарай айналды.

Олардың Балташты құрметтейтін де жөні бар: Балташ астанада бір тәуір кемесер. Астанадан келген адамнан губернедегхлердің көп нәрсе күтіп, әкесі базардан келгендей, қолына қарап тұратын әдеті гой. Олардың қандай сұрауына болсын жауап берердей. Балташтың да білім тәжірибесі молайып, қызметке ысылып, ісіне табанды, біртоға көменес болып еді. Балташ мына жолдастарының қасында көпті көрген көне болып қалып еді. Өйткені ол Ақмола, Семей, Орал, Бөкей губернелерінің бәрінде қызмет етіп, жалпы қазақ жайымен, әр алуан жағдайымен, оқығандарымен әбден танысып, ақыл ауданы, дүние тануы кеңейген еді. Ол өзінше әркімге сын беруге жарайтын, біреудің атағына, беделіне, сөзіне сатылмайтын, өзінше жол тұтынған жігіт еді.

Жолдастары:

— Ақбала қалай боп жүр?— дегенде:

— Ақбала жүр. Ол өзі қиялшыл жігіт қой: болмайтын істі болдырам деп, кейде ұрынга шабатыны бар. Сөзді тәуір көреді,— деп жымыып қойған.

— Жоргабек қаңдай адам боп шықты?— дегенде:

— Уай, оны қойшы. Ол өзі жұрттың бәрін алдап қу боп жүрмін деп ойлайды. Осы күні кісі алдауға көне ме? Қу боп кетті ғой. Біздің Қапай екеш Қапай да пәле боп кетіпті. Қызмет, не дегенмен, адамды үйретеді ғой... Жоргабекте тұтынған жол жоқ. Одан да мен Төрегелдіні құрмет етем: бізге қарсы болса да, өз жолында қалды. Ешкімге жағынбайды. Қызметін жақсы істейді. Ол өзі ісшіл жігіт қой; азырақ мақтаншақтығы болмаса,- деген.

Міне, Балташтың әркімдер туралы осымдай көзқарасы бар жігіт еді. Саясат дүниесінде Балташ басшы болмағанмен, басшыға таяныш болатын, табанды жігіт еді. Жолдасқа опашыл, уәдешіл болғандықтан кейде шен құмарлардың соңына да еріп кететін еді. Бірақ олардың қатесіне өз көзі жеткен соң, мына жерің дұрыс емес деп, айтар еді де, айырылып кетер еді.

«Нұр Зайсан» үш өкірді.

Балташтар манагы шарбаққа сүйеніп тұрған Ақбілектің қасына келді.

— Қош, енді, жолдастар!.. Солай қылындар!— деп Балташ екі жолдасымен қоштасып, қолдарын нығыздай қысты.

— Қош, қош, қош — деп олар Ақбілектің қолын ұстап, асығып жерге түсті.

Барақоттың дауысы да «қош, қош, қош!» — деп дарылдап, қимай тұрған бауырлардың жүрегін лүп-лүп еткізді. Жердегілер барақоттағыларды көздерімен ішіп-жеп, күлкісі мен жылауы араласып, ауыздары ашылып, танаулары делдиіп, кейбіреудің көзіне мөлт-мөлт етіп жас та келіп тұр еді.

Барақот сорпа жалаған кәрі төбетше, суды сылп-сылп ұрып қозғала бастады. Бастар шыбындап, қалпақтар қарға болып, орамалдар көбелекше жалпылдады. «Біз де сендерді қимаймыз» дегендей, жұрт барақоттың артына қарай толқыды. Көптің жүзінде күлкі, жылау, қуаныш, аяныш аралас.

Барақот үстіндегі күйші салдаттардың сыбызгысы сыңғырлап, дабылдары дүмпілдеп, түтіктері күрсілдеп екпінді маршқа екілендіре басқаны Ақбілектің көңілін де босатқандай, тамырларын желпіндіре: солқылдатқандай болады. Ақбілек те ақ орамалын желпілдетіп қоштасады; әлде бір қымбат нәрсесі қалып бара жатқандай, әддекімді аяп, жүрегі жылағандай болады. Ол қимасы — Камила еді.

Тым болмаса Камила байғұс бізді шығарып салуға да келе алмады-ау! «Күйеуінен, қайын аға, абысындарынан айбынады ғой, қорынады ғой. Оқымаған әйел қор ғой! Қапастағы құстай ғой!» деген ойлар келді.

— Бү байғұстардың көзі қашан ашылар екен? Қалай жәрдем етсем екен?- деп тұрғанда, Балташ иығынан тартып:

— Өй, сен неге жылап тұрсың?— дейді.

— Жәй... әншейін... Камила байғұсты аяп... оқымаған әйелдің күні қараң ғой!- деп Ақбілек күрсінді

— Бір түрлі көңілшексің-ау! Бір күнде бола қоя ма? Бірте-бірте оқиды, көзі ашылады, теңеледі. Осы күнде-ақ теңеле бастаған жоқ па?.. Әуелде өзің қандай едің?..— деп Балташ үмітті сөздер айтады.

— Сонда да қиын ғой...— деп Ақбілек бауырының қамын жегендей, жалғыз өзінің жетілгенін азсынғандай болады. Бірақ Балташтың дәлелдеріне тоқтайды. Өйткені Балташты білмейді деп ойламайды...

Шілденің шаңқан, шағыл күні. Жасыл жағалау Ертіс. Ертіс жузінде су сызып ақ барақот келеді. Ақ барақот үстінде Ақбілегін қолтықтап, уыз қымыздай көусар ауаны кеудесін кере сіміріп Балташ сайран етеді. Сайранға тойса, жан-жағының бәрі айна, жарқыраған салонға кіреді. Қос бұрымы арқасына салбыраған аспан көз, жаңа өспірім ақсары қыз, қазықша қаздиып, пианиноға күңгірлетіп күй шалады. Оң бұрышта кішкене үстелді ортаға алып, ақ жағалы, қошқар тұмсық, біз тұмсық терт саудагер. «Пас», «Бис»... деп, препаранс (карта) соғады.

Балташ пен Ақбілек жас қыздың күйін тындап, шытырдай ақ дастарқанды үстел басына отырып, ақ киімді матүшкеге тамақ алдырып ішеді.

Балташ үстелде жатқан жіңішке қағазды алып, тамақтың тізімін оқиды:

— Скеблдің бтикесі, гректің тептелі, полыданың зыразы, тағы бірдеменің антрикоты, толып жатқан беп-алестрогон, бефштекс, лангет дей ме, пилет дей ме, қой еті, бұзау еті, қаз еті, қауап, қырғауыл, бұлдырық, түйе тауық, ростбип, шабылған шошқа, «тұздағы тіл, төс ет — дершт шорт тебе дерий... Мұның қайсысын жейміз?

— «Шорт тебе дерий» дегені де бар ма екен?— деп Ақбілек мырс етеді.

— «Шорт тебесі» жоқ, әйтеуір дерийі бар.

— Өзің қайсысын жейсің?

— Мен осы антрикот, сантрикотының жайын білмеуші ем, қой етін жейін,— деді.

Ақбілекке Балташтың ол сөзі де қызық көрінді, ішек-сілесі қатып күлді. Ақбілек күлгенде, қошқар тұмсық саудагер қылмындап, қарай қалады. Ол Ақбілекке манадан жаман көзді жіберіп, қиялға батып отырған ғой.

Ақбілек күліп отырып:

— Мен бұлдырықты-ақ жейін,— дейді.

Ет артынан «Жигули» сырасынан екі бөтелке ішіп, Ақбілек екеуі екі кісілік тап-таза каютасына (бөлме) келіп, солқылдақ

кереуетте біріне-бірі қарап, қисайып жатып, «Бузатер», «Ісмеқаш» журналдарын оқып, мәз болысып күліседі.

Балташ:

— Тамақ сіңіруге күлген жақсы,— деп қояды.

Өмір сәнді, өмір қызық! Бәрі күлкі. Жаңада ғана қосылған екі жас. Қабак қағысынан ойларын танысады. Бірін-бірі ренжітерлік түрі жоқ.

— Әлгі жепеңнің саған көзді қадап отырғанын байқадың ба?— дегенде, Ақбілек:

— Сен де андып отырады екенсің!— деп күлімдеп, мақтанып қояды. Балташ:

— Сен, шырағым, байқа! Жепекендер бәлекет келеді,— дейді. Ақбілек онда:

— Өзің байқадың ба? Бүгін командир де менің орамалымды әперді ғой,— дейді.

Балташ оған көтеріліп қалады. Көтерілмей қайтсін? Мұндай келіншекті Балташтан басқа кім алды?

Ақбілек көрген-білгенін Балташқа айтып келеді. Балташ қызметтен келгенде, кімнің не сөйлегенін айтып отырады. Сейлескен сайын, бірінің білгені біріне ауысады. Кейде Балташ баяндама, отчет жазғанда, Ақбілек көшіреді. Ақбілек бірдеңеге алданыш жатса, Балташ барып, тамақ әкеледі. Екеуі бірге күйінеді, бірге сүйсінеді. Өйткені дененің басқалығы болмаса, екеуі бір кісіміз деп ойлайды.

Екі күн өтіп, үшінші дегенде екі жас Зайсанға жетті. «Шықтық» деп телеграм берген ғой. Телеген мен жеңгесі де кішкене «қызын көтеріп, пірістанға келіп тұр екен. Анадайдан бірін-бірі көргенде, Ақбілек пен жеңешесі:

— Аһ, жеңеше!

— Аһ, Абілек!— десіп, аяқтары жер басқанын сезбей, біріне-бірі ұмтылды.

— Е, жеңеше-тайым!

— Е, бауырым-ай!— десіп қуанғаннан көздерінен жас ыршып, құшақтасып, қайта-қайта сүйісіп жатыр.

— Денің сау ма, қарағым!— деп Телеген қарындасының бетінен сүйді.

Ақбілек кішкене сіңілісін шопылдатып, бауырына басып:

— Жігіт боп кетіпті ғой!— деп жатыр.

Балташ Төлегенмен бұрын да таныс: бірге қызмет қылысқан жолдасы ғой. Бұрын «Балташ жолдас!» деуші еді; енді «жолдас» деуді кеңсе тілі көріп:

— Қарағым, саумысың,— деп аузынан сүйді.

Жеңгесі де Балташпен таныс. Балташтың тәуір жігіт екенін олар да біледі. - •

Бұрын Телеген Балташты: «Икемге көнбейтін, бір беткей, қазақ

жайын білмейді»...— деп ішінен ұнатпаушы еді. Енді о л ойы да жоғалып кетті. Өйткені ол — енді туған күйеуі, ол — кіндіктен келген үлкен кемесер. Енді Балташ туралы не деп жаман ой ойласын? Күйеуіне буланбаса.

Екі бержебай даяр екен. Телеген Балташты, жеңгесі Ақбілекті колтықтап, екі-екіден отырып, көшені сыдыртып өтіп, бүркыратып, пәтеріне алып келді.

Күйеу келе жатыр дегеннен, аға, жеңгесі пәтерін тұянадай қылып безеп, бір бөлмені екеуіне арнап, керауат құрып, кілем төсеп қойған еді. Қызара бөрткен неше түрлі тәтті бауырсақ, парамыш.. самса, кәмпит, мәмпәсилер, шекілдеуік, пісте, жанғақтар, пешениялар тарелкелерде саусылдап, ұлыстың ұлы күні болатындай үлкен үстел лық толып, ақ дастарханмен беті жабылып, құрметті қонақтарды күтіп тұр еді. Кек бас, қызыл бас, алтын бас бөтелкелер де бупет-шкапта көл жағасындағы қаздай мойындарын созып шытынап, быжынап, «Бізді қашан ішесіндер?» деп қылқылдап қарап қоюшы еді. Телеген кемесер күйеуіне өзге арақты олқы көріп жиырма бес сомға бір бөтелке «Пампански» алған еді.

Қонақтардың түскенін естіген СОЙ, уездің сорпаға шығарымыз деп жүрген, шалбарларының тізесі қалталанған, пенжегінің артқы етегі жымырылған шолақ кемесерлер де Төлегендікіне Мекеден қажы келгендей ағылды. Телеген хабар қылған ғой. Түтін аңдып жүретін, өлеңінде бес тиындық күн қалмаған салдаман әншілер де, тарысы піскеннің тауығы бола кететін «Бөстекі» даяшылар да кедді.

«Құтты болсын!», «Жоғары шық!», соғысқан орындық, сапырылысқан кісі, салдырлаған ыдыс, сылдырлаған шанышқы, пышақ, үремке бәрі араласып, Телеген үйі құдды жәрменке болды. Үемкелер шінгірледі, шампанский мұрынға шапшып быжылдады, арақ ішідді, ән соғылды. Жұрт дуылдады. Ақбілек Балташқа тигенде, екеуі астанадан келгенде, соқпайтын не бар? Бұдан артық қуаныш бола ма?! Құй арақты! Көтер үремкені! Соқ өленді! Е, кулет шіркінді! Сүмірейт! Пәле!

Қызумен отырып, жұрт көп ішіп жіберген екен. Бастар бос мойын, аяқтар резенке, қабырғалар төбеге шығып, үстелдер өткеншек ойнаған кезде, қонақтар да біріне-бірі сүйеніп үйден шықты. Балташты сүйемелеп апарып, Ақбілек төсекке жатқызып, жеңгесі мен екеуі ыдыс-аяқтарын жинауға кірісті. Телеген де «Құдайдың бергеніне шүкіршілік» етіп, демін бір алды.

Екі-үш күндей Ақбілек, Балташ аға, жеңгелерімен әр үйде қонақта болып, кешкісінде жалаң бас лампыша жырпылдаған жаман суретін, «Аулақ үйдің әрі-берісін» қып жатқан спектаклін көріп, қаланың сый-сияпатына қанған соң, елге шығуға қамданды.

Төлегеннің өз елі гой. Және Балташқа деген соң, жұрт ат айма, төрт-бес ат табылып қалды. Таулы жерге арба жүрмейді, салт атпен жүру керек қой.

Кек ала жорганы керпе салып, жеңгейге ерттеді. Жарау боз атты Ақбілек мінді. Жирен қасқа атты Телеген, кара атты Балташ мініп, қастарыша бір жолдас алып, сәске кезде қаладан шықты. Телеген былай шыққан соң Күлікенін өз алдына алды. Жеңгей атқа мініп, артық үйренбеген кісі ғой: бір қолымен ердің қасынан ұстап, аяғын үзеңгінің сағасына салып орнатқан омақаша қопиып буынын билей алмай, қолп-қолп еткені Ақбілекке айт пен тойдан да қызық болды.

Шілденің жылдай күні. Түске таман жолаушылар тау бөктеріндегі бір ауылдан бағлан жеп, қымыз ішіп, күн қайта тағы атқа отырды.

Манағыдай емес, жеңгейдің өне-бойы ауырып қалыпты. Қатты жүріске жарамай, көк аланың аяң жорғасымен тайпалтып келеді. Ақбілек қажыр емес, сипай қамшылап, сау аяндатып келеді. Жалғыз-ақ Күлікен қалғыш-шұлғый береді. Оны кезекпе-кезек алдарына алысады.

Кіші бесін кезінде әйелдер шөлдедік деген соң, өзен бойындағы бір ауылға бұрылды. Желісінде он шақты құлыны бар бір үлкен үй орталықта: оның оң жағында бір ақ отау тұр. Жолаушылар сол отаудың сыртына келіп тұра қалды. Есік алдында көрінген бір балалау жігітті шақырып, сөйлес қылды. Ақ отау Бекболаттікі дегенде Ақбілектің жүрегі болар-болмас бүлк ете түсті. Әйтсе де осында түскісі келді.

Бала жігіт жүгіріп үйге барған соң, тымағын қисайта киіп, шапанының бір иығын жамылып, бір иығын жүре сұғынып, қолбандап Бекболат шығып, қонақтарға абдырап қарсы жүрді. Анадайдан сәлем беріп, келе Балташтың атын ұстады. Баяғысыңдай алақанын қалақ қып, Төлегеннің, жеңгейдің, Ақбілектің алақанына жапсырып, амандасты. Ақбілектің көзіне көзі түсіп кеткенде, қызарыңқырап қалды. Құрақ ұшып жүгіріп, есік ашып кіргізіп жүр.

Төсегінің алдында бұйығылау, келте мұрын, кара торы келіншек іс тігіп отыр екен. Ақбілектің көзі алдымен соған түсті. Келіншек те тымырайып, әйелдерге кез астымен қарады. Еркектермен тізелесіп төрге шығып кеткенін сөкет көрді, немесе Ақбілек өзінен артық болғанға күндеді ме, кім білсін, әйтеуір «адырам қал» деген қарас еді.

Бекболат жігіт жіберіп, дереу үлкен үйінен қымыз алдырып, өз алдына дастарқан салып сапыра бастады. Ақбілек тура қарай алмайды; күнәлі кісіше, күйбіжендеп, саскалақтай береді. Бекбо-

латтың күрақ ұшып отырғанын келіншегі жаратпаған тәрізді, келте мұрнын жоғары көтеріп, шығып кетті. «Жаман шіркін! Сыр білдіріп қояды-ау!» деген кісіше, қатыны шығып бара жатқанда Бекболат ала көзімен бір қарады.

Қонақ аз отырса да, көп сынайды ғой. Ақбілек Бекболатты ішінен аяды: келіншегін менсінбейді екен деп ойлады. Бекболатпен жолыққан күндер замат кез алдына елестеп өтті. Әйтсе де өткен күнге өкінген жоқ. Бұрынғы арман қылатын тұрмыс енді аяқ астында қалғандай, өзі басқа бір жаңа, жарық дүниеге көшкендей. Бір жоғары көңіл пайда болды. Бекболат бұрынғыдай емес, сакал, мұрты да көбейіп, бет-аузы да ажымданып, бойы да аласарып, қораш боп қалғандай көрінді.

— Е, елге бара жатыр екенсіздер ғой... Қалада бөтен хабар жоқ па?.. Қой алдырайық, қонақ боп кетіңіздер!- дегеннен басқа, Бекболаттан пәлендей татымды сөз де шықпады. Ол сөздері де Бекболаттың далада қалғандығын, Балташпен арасы жер мен көктей екенін көрсетті. Ақбілек азырақ ойланыпқырап отырғанын өзі де сезе қойып, Балташтың көңілхне бірдеңе келіп қала ма деп, орысшылап «жүрейік» деді. Бекболат: «Қонақ боп кетіңіздер! Шақырып келтіре алмайтын адамсыздар!»— деп жік-жапар боп жабысса да, қонақтар атқа қонғанын тәуір көре берді.

Түсуін түссе де, өздеріне де қолайсыз болды білем, бірталайға дейін Телеген сөзхн қиюластыра алмай, ойы бөліне берді. Бірақ Ақбілек те, Телеген де Балташқа ез ойларын сездірмеуге тырысып, басқа сөзге жұбатып әкетті...

Сеңгір-сеңгір таулардан, үңгір-үңгір күздардан, түйе өркешті шындардан, қыз емшекті тастардан өтіп, бұраң-бұраң сүрлеумен бес атты кісі бес құмырсқа боп өрмелеп, Алтайдың басына шықты. Алтай бойды да, ойды да көтерді; Алтайдың кешкі самалы бетті сүйді. Ақбілек Алтайға шыққанда, баяғы апасын өлтіретін, өзінің абұйырын алатын, өгей шешенің қорлығын шегетін, Көркембай кемпірдің көр үйшігінде жаны көзіне керінетін, алай-түлей, қараңғы күндер барса келмеске біржола кеткендей, анау алыста, етекте бір жола қарасы өшкендей боп көрінді. Ақбілек бейнеттен, қорлықтан, күнәдан құтылып, сонау жеті кат көктегі ғарышқа апарып, жүрегін алтын ілегенге салып жуғандай, анадан жаңа туғандай тәрізді. Оның жүрегін жуып, тазартқан леген — аяулы жаны, Қаратаудай қайратты, ай мен күндей ғылым еді.

Марқакөлдің шыныдай тұнық суы да, көл жиегіндегі үйірім-үйірім ауыл да, барылдап, кісінеп, оқыранып, өріске тартып бара жатқан жылқы да жылқышының қызыл ала тысты тымағы да, анау қозы алып жүрген қайқы төс келіншектің жасыл көйлегі де, аттың жалы да, жеңгесінің басындағы күлді-бадан орамалы да — батар күннің сарғылтым сәулесіне шомылып, жер дүние сар көзілдірікпен карагандай жымындап, саңғырап тұрғанда Ақбілек

туып-ескен ауылына жетті. Ауылда иттер шулайды: қотанда қой маңырайды. Аспанда торгай шырылдайды. Қырындап ұшқан құс Сасы ала керенаулап мыңқылдайды. Енесін іздеп, ауылда лақ безілдейді. Суға бара жатқан үш жас қыз:

/ «Сылдыр-сылдыр қамысқа сырғам түсті;
Сырласпаған жат елге апам түсті.
Апам үшін қабырғам қайысады,
Қолымдағы қос жүзік майысады»,

— деп шырқап ән салады.

Ақбілектердің алдынан шауып шыққан бала жолыға сала, тайының құйрығын шошайтып, ауылға қарай ызғытты.

Телеген кейде жылына, кейде жылара еліне бір келіп кететін. Келінді ала келіп, жатып кет деп ақсақал отау көтеріп берген. Төлегеннің келетінін естіген соң, ақсақал отауын оң жағына тіктіріп күтіп отыр еді.

Тайлы бала ауылға шауып келіп:

— Ағатайымдар келе жатыр! Ақбілек те бар!— дегенде, ақсақал үйде отырып, қалғып кеткен кісіше:

— Әһ! Не дейді?— деп басын жұлып алды.

Ақбілек баяғы кеткеннен үйіне қайтып келген жоқ еді. Ақбілек оқып жүр деп ақсақал естуші еді. Бірақ «Қыз оқып не болады?» деп ішінен ұнатпаушы еді. Баяғыда баласы екені болмаса, Ақбілектен біржола күдер үзген еді. Оны көремін деген ойында жоқ еді. Ақсақал енді қайтерхн білмеді. Үйде отыра ма? Алдынан шыға ма? Қалай амандасады. Дым көрмегендей тымпиып отыра ма? Кешірім сұрай ма? Бұл бір шұғыл оқиға болды.

Сүйткенше болмады, қатын-қалаш шулап:

— Әне шықты! Төрт кісі!.. Жоқ, бесеу... Екеуі әйел... Біреуі келін ғой!..— дескен дауысқа ақсақалды бүйірі қызып, отыра алмады. «Алыстан алты жасар бала келсе, алпыстағы шал барып сәлем берсін» деген мәтелді есіне алып, үйде отырсам, қуанбаған боп көрінермін деп тысқа шықты.

Шықса сауылдап келіп қалған екен. Ақ боз атқа мінген ақ киімді біреу көрінді; алдына Сараны мінгізіп алыпты. Бұл орыс-сың кім деп тұрғанда, Үрқиялар барып, түсіріп бетінен сүйе бастады. Сүйтсе Ақбілек екен. Боз аты, ақ киімі аруақтанып көрінді ме, ұлық келгендей, ақсақал әнтек қорынайын деді. Ауылдың еркектері де ақсақалдың қасына жиналып қап еді.

Телеген мен Балташ келіп ақсақалға сәлем беріп, қолынан ұстады.

— Мынау күйеу балаңыз — Балташ деген жігіт,— деп Телеген таныстырды. Ақсақал:

— Е, аманбысың, шырағым!- деп сасыңқырап қалды. «Қай-

ырлы болсын!» тәрізді бірдеңе айтқалы оқтанса да, аузына лайықты сөз түспеді.

Оның артынан Сараны ертіп, Ақбілек келіп, әкесіне қол берді.

— Қарағым, Ақбілекпісің?— дегенде дауысы қалтырап, көзіне жас кеп қалды. Әйтсе де күйеуінен именіп, жасын әрең тоқтатты. Ақбілек мұнайыш темен қарады. Ақсақал баласына қарап:

— Дені-қарның сау ма, карағым!— деді.

Қатындар келінді келіншілетіп, үйдің артынан айналдырып, отауға кіргізді.

Ауыл кісілері қол ұстасып, амандасып болған кезде, ақсақал:

— Әй, жол беріндер, үйге кірсін!— деді.

Қонақтар үйге кірді. Олармен бірге ақсақал да кірді.

Қатындар келінге шымылдық іздеп еді.

— Қой, әуре кылмандар! Жасырынбай-ақ қой, шырағым! Лұқсат! Салтында жоқ жұмыстың не керегі бар?— деп келінін жасырындырған жоқ.

Қатындар шуласып:

— Е, ақсақал, үлкен кісі! Балаларың кеп, көзайым болды ма?.. Мына жігіт күйеу бала екен ғой?.. Өмір жастарың ұзақ болсын!.. Балаңыз құтты болсын!— десіп жатыр.

Ақсақалдың көңлі тасып отыр...

Әй-жәй болған соң, ақсақал айдың жарығымен үйінің жанында қой сойғызып отырып:

— Күйеу бала қай ел екен? Білдіңдер ме?— деп Әмірден сұрады.

Әмір манадан бері Төлегеннің жолдасынан мәні-жайын сұрап, біліп қойған ғой; өзі де айтқалы қыбыржып отырған кісі ғой:

— Семейлік, тобықты болса керек. Үлкен орындағы төре екен! Орынборда қызмет қылады екен!— деп көптірді.

Ақсақалдың көңілі манағыдан да бетер қарыс көтерілді.

Таңертең Ақбілек пен келіні далаға барып келе жатқанда, ақсақалдың көзі түсіп: «Келін бір бәйбіше болғандай денелі, жүрісі сабырлы адам екен» деп ойлады. Келін ноғай емес, естек қызы дегеннен бері, ақсақал естектің бір атасын қазаққа жақын қып алып еді. Сара Төлегеннің кішкене Күлікенін көтеріп, тысқа шығып еді, ақсақал:

— Бері әкелші, қарағым!— деп алдырып немересін иіскеді. Көңілі тағы бір қарыс көтерілгендей:

— Ей, құдая шүкір тоба!— деп тәубе келтірді.

Пәлтелерін жамылып, қалпақтарын шекесіне салып, сымдай болып Төлеген мен Балташ шыққанда; «Заманына қарай бұ да жарастықты екен!» деп ойлады. Мынау екі төре баласы тұрғанда, өле-өлгенше кем-қор болмастай көрді.

Балалар шайын ішіп жатқанда, ақсақал жеті биесінің сабасын пістіріп, ыдыс-аяқты жуғызып, өз үйін сыпыртып, терге керпе салдырып:

— Ақбілектерге әне жерге сал!- деп қатынына оң жақты нұсқап жатыр еді.

Шәй ішіп, жайланған соң, Әмірді жіберіп, балаларын өз үйіне шақыртты.

— Жоғары шығыңдар!- деп Телеген мен Балташты терге шақырды.

— Е, со жаққа отырыңдар!- деп келіні мен Ақбілекті өзіне қарсы оң жаққа отырғызды.

Қымызды бәйбішесіне сапыртып, балаларына қызыл кесемен қайта-қайта бергізіп, ауыл кісілеріне де, бала-шағаға дейін құр тастатпай, өзі қадағалап отыр.

— Келіннің аяғын ұста, келіннің,— деп қояды. Келіннің дөңгелек қара көзі, маңқиып отырғаны, атасынан әнтек именгені қолайына жағып отыр. Өрік Ақбілекке қарауға беті шыдамай:

— Ақбілектің аяғы,— дегенде аяқшыға бұғып қана сыбырлайды.

— Неге ішпедіндер? Қымыз жақсы гой!— деп ақсақал Балташ жаққа қарап қояды.

— Болғанымыз со гой!— деп Балташ кесесін қайырғанда:

— Қалалы жер адамның ішін қуырып тастайды гой!— дейді. Ақсақалдың көңілі тасқын. Тамағын кенесе бүкіл ауыл естиді. Түкіріп жіберсе, есіктен өтіп сары иттің түмсығына жалп етеді.

Кешке таман Төлегенді оңаша шақырып, ақсақал құрмалдық беру жайын ақылдасты. Ақсақалдың көңілі: ірі жылқы сойып, үлкен той қылуда еді. Телеген тай да жетер деген соң, бала да бірдеңе білетін шығар деп мақұл көрді.

Ақсақал тай сойды. Көңілі жетер ағайын он шақты қой сойды. Недәуір үлкен той болды. Жұрт сабалап қымыз әкелді. Тай, құнан жарыстырып, күрес қылып, көкпар тартып, ерігіп жатқан ел бір кенеліп қалды.

Көл басындағы төрт-бес ауыл жас төрелерді кезекпе-кезек қонаққа шақырысты. Дырду басылған соң, аз күн болса да, қарап жүрмейік деп, Ақбілек пен жеңгесі бес ауылдың ортасыша қызыл отау орнаттырып, жас әйелдерді бір мезгіл оқытып, хат танытпақ болды.

Кейде еркектерді де шақырып, Балташ пен Телеген газет-журнал оқиды. Тазалық, денсаулық, мал дертін емдеу, қаперәтіп жайынан әңгіме құрып қояды. Қызмет адамдарына жол жоба көрсетеді. Елге керекті уақ кітаптардан ала барған еді. Оның пайдасы тиді.

Ақбілек баяғы емес, өзгерген: өнер тапқан, жетілген, ысылған, әйелдерге көсем болған. Бұрынғы бұйығы, ұялшақ, сызылған, мұнайған Ақбілектің ізі де жоқ. Ақбілектің қызығын, ісін көргенде ақсақал танданады: «Бұл қалай боп кеткен? Қаланың не қасиеті бар? Жүп-жуас, ұялшақ бала емес пе еді!» деп ойлайды. Қалайда Ақбілек жат. Ақбілек өнерлі. Ол енді ақсақалдың ғана баласы емес, көптің баласы. Енді ақсақал одан именеді. Мынауың теріс деуге бата алмайды. Баяғы өзінің қаталдығын ойлағанда, өзінен-өзі ұялады. Кешірім сұрасам қайтер еді деп бір ауық ойланады. Бірақ әке басымен балаға кішіреюді лайық көрмейді. Сондықтан Ақбілекке кездескенде:

— Қарағым, немене?.. Шөлдеген жоқсың ба? Қымыз іштің бе?— деген сияқты қалбалақтап қалды.

Әкесінің онысын Ақбілек те сезеді. Әкесін аяйды.

— Жоқ, әке! Шөддегем жоқ...— деп еркелеген секілді, қасына келіп отырып, бала оқытқанын, жеңгесінің тілі келмегенін, әйелдердің күлгенін әңгіме қылады.

— Қарағым-ау! Елге келіп тынығады десе, жүдеп қаласың ғой... О қатындардан не шығады деп жүрсіндер?— деп маңдайынан иіскейді.

— Әке-ау, заман оқығандікі ғой!- дейді.

— Оқығанмен келін екеуіндей болар деймісін!— деп баласын көтеріп қояды.

Ақбілек әкесімен айтыспады. Әкесін жаңа тауып алғандай қуанады.

Сара он екіге шығып, ұзын көйлек киіп, бұрымын артына селтитіп өріп қоятын болған екен. Ақбілек оған:

— Сен қыз болмай-ақ қой. Басынды биттетпе,— деп шашын аддыртып тастады. Сараны қайтарында өзі ала кетіп, оқуға бермек боп қойды.

Қажікен азамат боп қалыпты. Бірақ өгей шешенің қолында өтірікші, тұнжыр, ұрысқақ, кекшіл боп өсіпті. Оны Телеген қолына алып оқытпақшы болды.

Үрқияны қастарына ертіп, Ақбілек пен жейгесі далаға барады, көл басына барады. Өткен балалық күндерді есіне түсіреді.

Бір күні Ақбілек сөзден-сөз шығып отырып, Үрқиядан:

— Жеңеше-ау, осы баяғы Мұқаш не болды?— деп сұрады.

— Естімеп пе едің? Сол жылы қысты күні шығар деймін, жоқ боп кетті ғой,— деді.

— О қайда кетті?

— Кім біледі, біреу өлтірхп тастаған шығар,— деді. Ақбілек:

— Өзі де елдің қарғысын кеп алып еді,— деді.

— Қарғыс қоя ма?- деп, Үрқия да қостады.

Матайдың Әбені екі ұрысын жіберіп, жайғастырғанын бұлар қайдан білсін.

Күлікен Сараға ермек болды. Мойныша мінгізіп жүргені.

Үрқияның Іскендірі де беске шығып қалыпты. Үрқия жанынан екі елі тастамайды.

Іскендір тым-ақ сүйкімді, түрі де көркем: мінезі де өжет. Шешесі өте зерек деп мақтайды: балалармен қосылып ән салады: қой күзетеді; бұзау үйретеді; ойынға бір жалықпайды; ауылдың малын түстеп таниды. Бірақ тез катыр, ашуланшақ; бір баладан жығылып қалса да, жарысқанда қалып қойса да, жатып тебелес салады; ез ырқы болмаса, айтқанға көнбейді дейді.

Бір күні Ақбілек пен Үрқия көл жиегіне барып жуынып отыр еді. Сара бар, Күлікен, Іскендір бар, ауылдың өңшен ұсақ балалары суға шомылып, жиекте жүгіріп, жарысып ойнап жүр еді. Бала бірін-бірі жылатпай жүре ме, кішкене Күлікенді бір бала жүгіріп келе жатып, қағып кетіп, жылатып қойды. Іскендір оны көре сала жүгіріп барып, жыққан баланы кішкене жұдырығымен іштен қойып-қойып жіберді. Ана бала үлкенірек болса да сасыш қалды.

Үрқиядан корқып түк қыла алмады. Іскендірдің мына қылығына Ақбілек сүйсініп:

— Іскендір, бері келші, қалқам! Ой, бауыр болғаныңнан айналайын!— деп шақырып алып бетінен сүйді.

— Жеңеше-ау! Осының атын Іскендір деп қайдан қойып жүрсің? Орыстар Александр дейді ғой,- деп сұрады.

Үрқия баяғыда түсінде Іскендір дуана балапан ұстап бергенін есіне салып:

— Сонда Іскендір дуананы ырым қып, атын Іскендір қойыш едім,- деді.

Соны айтқанда Ақбілек көзі дөңгеленіп, аз ойлана қалды да:

— Жеңеше-ау! Осы Іскендір мен сияқты емес пе?— деді. Үрқия күліп жіберді.

— Сен сияқты болса, сенен туған шығар!— деді.

— Рас айтасың ба, жеңеше?- деген соң, Үрқия шынын айтты. Ішіне үрген қарын тығып, өтірік буаз болғанын, Ақбілектің баласын бауырына салғанын, бәрін сыр қылды.

Ақбілек куанып кетті:

— Іскендір, бер келші!— деп шақырып алып: — Құлыным-ау!— деп, бауырына қысып, құшырланып тағы сүйді. — Өлтіретін бала емес екен ғой! Жаксы қыпсың ғой, жеңеше!— деп, Үрқияны сүйді. Аналық сезім Ақбілектің жүрегін қорғасындай балқытты.

— Мен кісі қанын жүктедім деп жүруші ем. Жеңешетай-ай! Мен шын бақытты екем ғой! Оқуға жараған соң, өзіме бересің ғой!— деді.

— Берейхн,— деді Үркия.

Марқакөлдің суы балдай. Марқакөлдің суын ішш, отын жеген сары қарын, тұтам емшек жануардың бауырынан сүт сорғалап сүт емес-ау күт сорғалап көнек-көнек лақылдайды. .

Марқакөлдің жиегінде Мамырбайдың Ақбілегі, жас Балташтың сүйген жары Іскендірін күшып, сүйіп, бала больш, ана болып, кеп әйелден дана болып кеудесіне багы сыймай, кемершен аса шыпылдайды.